

КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА
ІНСТИТУТ ЖУРНАЛІСТИКИ

На правах рукопису

КОБИНЕЦЬ АЛЛА ВОЛОДИМИРІВНА

УДК 070(477.4)“19”

**“Громадська думка”/“Рада” (1905-1914 рр.) – перша
щоденна українськомовна газета Наддніпрянської України:
утвердження національної ідеї**

Спеціальність 10.01.08 - журналістика

Дисертація

на здобуття наукового ступеня
кандидата філологічних наук

Науковий керівник –
Сидоренко Наталія Миколаївна,
доктор філологічних наук, професор

Київ – 2005

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ I. Історіографічні джерела та дослідження	11
Висновки до розділу	39
РОЗДІЛ II. “Громадська думка”/”Рада” – перше щоденне українське видання: особливості становлення та функціонування	42
2.1. Передісторія виникнення, ситуативні чинники діяльності газети	42
2.2. Специфіка формування редакційного та авторського колективу як творчого організму	54
2.3. Структура видання: заголовки, рубрикація, жанрова характеристика та особливості поліграфічного оформлення	90
2.4. Подієва картина суспільно-політичного та культурного життя на шпальтах щоденної газети	112
2.5. Рекламна служба видання: оригінальність подачі рекламних образів	122
Висновки до розділу	127
РОЗДІЛ III. Ідеологічні та соціальні компоненти газети “Громадська думка”/”Рада” в контексті щоденної подачі інформації	130
3.1. Політичні трансформації в суспільстві та їх відображення засобами друкованого слова.....	130
3.2.. Мовно-стилістичні особливості газети як відображення мовної каритни початку ХХ століття...	143
3.3. Національна школа і проблеми національної освіти на сторінках щоденника.....	150
3.4. Шевченкіана - один із постійних та впливових тематичних розділів газети.....	164
3.5. Полеміка “радян” та “хатян” як протистояння полярних ідеологій в межах щоденного дискурсу	175
Висновки до розділу	181
ВИСНОВКИ	184
Список використаних джерел	194
Додаток А. Криптоніми і псевдоніми співробітників та авторів щоденника	212
Додаток Б. Опис сьомого числа газети “Рада” від 9 січня 1908 року	217

ВСТУП

Початок ХХ століття в Україні ознаменувався становленням та утвердженням національної преси. Цей процес був активним і бурхливим, утім, формування українських друкованих видань відбувалося за несприятливих суспільно-політичних та економічних умов: українське слово переслідувалося, цензурна політика російського самодержавства велася досить жорстко. Виступаючи на з'їзді журналістів у Петербурзі, що пройшов у 1905 році, Євген Чикаленко наполягав на відкритті українських видань. Він пояснював це необхідністю поставити українське слово в однакові цензурні умови з російським. Такою була його принципова позиція, як, зрештою, і багатьох інших свідомих патріотів.

Нове століття в тодішньому суспільстві було позначене багатьма особливостями, на які вплинули революційні події 1905–1907 років. Вони активізували діяльність українських політичних партій, національно свідомої інтелігенції до практичних дій. Цей час знаменитий національним піднесенням, появою на східній території України українських культурологічно-просвітницьких організацій, клубів, рухів, а також українськомовної періодики.

Позитивні зрушення відбулися і в царині друкованого слова: уряд Миколи II пішов на деякі демократичні поступки. Маніфестом від 17 жовтня 1905 року він пообіцяв народам Росії дати "...свободу особи, слова, сумління, зібрань та спілок" [101, с. 63]. З 1905 по 1914 рік (за даними РДІА у Санкт-Петербурзі) до Головного управління у справах друку надійшло понад 100 клопотань про видання українськомовних часописів на землях Російської імперії. Протягом цього часу своє існування підтвердили 45 газет та журналів [78, с. 23].

Серед згаданих видань була й щоденна газета "Громадська думка", перше число якої вийшло в Києві 31 грудня 1905 року. Протягом наступного 1906 року з'явилося ще 190 її номерів. У ніч з 17 на 18 серпня 1906 р. в конторі редакції поліція зробила обшук, в результаті якого київський губернатор наказав закрити видання [216, арк. 11]. Стосовно деяких дописувачів до газети, що виступали під псевдонімами Іванов, Марко, Жук, розпочалося слідство [231, арк. 21, 26]; також у багатьох передплатників були проведені обшуки, деяких – заарештували. Менше, ніж через місяць, 15 вересня 1906 року, виникла щоденна українськомовна газета "Рада", яка фактично оголосила себе наступницею "Громадської думки". Проіснувавши до 1914 року, газета була закрита з початком воєнного стану.

Українська преса в незалежній Україні нині стоїть на ґрунті тих надбань, які створили її попередники на нелегкому шляху становлення українського друкованого слова, що є значним набутком для використання досвіду минулих років. Аналіз національно-патріотичної преси початку ХХ століття нині актуальний як ніколи: на сучасному етапі державного будівництва в Україні журналістика як суспільне явище і вид суспільної діяльності відіграє важливу роль національно-духовного фактора у відродженні української нації та її подальшому розвитку. Тому цілком справедливо, що "сьогодні назріла вимога

нового, об'єктивного і повного прочитання української періодики другої половини XIX–початку XX століття. Це завдання є надзвичайно складним...” [130, с. 3–4].

Актуальність дисертаційного дослідження пов'язана з аналізом ролі, значення, впливу щоденника “Громадська думка”/“Рада” на складні процеси суспільно-політичного та духовно-культурного розвитку української нації в контексті становлення національної періодичної преси. У цій науковій розвідці дуже важливо визначити роль видання як першої щоденної українськомовної газети Наддніпрянської України та її вплив на формування громадської думки в суспільстві, політичної культури і свідомості української нації, нового, прогресивного типу мислення у всіх верств суспільства. Також важливим чинником дослідження є визначення впливу щоденника на розвиток і функціонування української мови, становлення національної школи, культури тощо.

Створення на Наддніпрянщині друкованого органу, який стояв на засадах української національної ідеї – явище політичне і знакове у співвідношенні економічних, політичних, культурних та національних прав української нації, що зробили великий крок на шляху боротьби за відродження державності. Прогресивна і патріотично налаштована частина українського суспільства, позбавлена державно-політичних прав, піднялася на захист своїх національно-духовних інтересів, і на допомогу їй прийшла преса, “яка стала в обороні прав і свобод корінного населення, не давала згаснути устремлінням до державної незалежності, активно пропагувала гасла політичної боротьби... населення різних регіонів України, яке опинилося під владою світових імперій... Ідея возз'єднання всіх земель України була центральною у суспільно-політичному житті українців, провідною темою публікацій періодичних видань” [67, с. 8].

Дослідження щоденника, його впливу на складні процеси суспільно-політичного та національно-культурного розвитку дає можливість визначити його роль в еволюції та консолідації українців.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами простежується в тому, що вибрана тема дисертаційного дослідження є складовою частиною комплексної програми науково-дослідних робіт Інституту журналістики Київського національного університету імені Тараса Шевченка “Системи масової комунікації та світовий інформаційний простір” (№01БФ-045-01) у розрізі теми кафедри історії літератури та журналістики “Духовно-культурна компонента інформаційного суспільства”.

Мета дисертаційної роботи полягає у комплексному дослідженні першого щоденного українського видання Східної України початку XX століття, умов його функціонування у складний історичний період 1905 –1914 років, визначенні особливостей, структури, характеру, змісту та ідейно-тематичного спрямування публікацій, їх рівня. Автор дисертаційного дослідження має намір розкрити взаємозв'язок цих аспектів у таких співвідношеннях: видання і суспільство, видання і його вплив на формування суспільної свідомості українців-патріотів.

Для реалізації поставленої мети окреслене таке коло завдань:

- вивчити умови розвитку першої українськомовної щоденної газети в Наддніпрянській Україні в 1905–1914 рр., а також труднощі у створенні видання;
- простежити конкретний внесок досліджуваного видання у розвиток української національної преси на початку ХХ ст.;
- визначити які засоби популяризації та впливу на читацьку аудиторію;
- проаналізувати тематику, національно-патріотичне забарвлення публікацій щоденника та продемонструвати їх взаємодію з суспільством загалом;
- розглянути жанрову палітру публікацій, тематику, а також вплив на формування та становлення національної самосвідомості читачів;
- показати, що газета заклала підвалини національної преси, виховала низку публіцистів, які стали національно свідомими борцями за незалежну Україну, її будівничими, громадськими діячами;
- обґрунтувати важливість “Громадської думки”/“Ради” для дослідження історії української журналістики початку ХХ століття;
- виявити через призму щоденника зв’язок преси і культурно-освітнього та національно-патріотичного руху, його впливу на розвиток національно-визвольної боротьби в Україні.

Об’єктом дисертаційного дослідження є щоденна газета “Громадська думка”/“Рада, що видавалася в Києві з 31 січня 1905 року і до 20 липня 1914 року.

Предметом дослідження стали особливості функціонування щоденного українськомовного періодичного видання (від початку заснування і до моменту закриття) в контексті українського національно-культурного руху. Видання проаналізоване за кількома напрямками: щоденник і суспільна думка початку ХХ століття, газета і розвиток української мови в Україні; щоденник і національна справа в Україні; видання і проблеми освіти в Україні початку ХХ століття; газета та формування української публіцистичної школи, жанрів; видання в контексті явищ і подій початку ХХ століття.

Хронологічні рамки дослідження: кінець 1905 року – середина 1914 року; від революції 1905 року до початку Першої світової війни.

Методи дослідження: при аналізі джерел для виявлення загальних та особливих рис у процесах та явищах застосовано такі загальнонаукові методи як емпірико-аналітичний, логічний, проблемно-порівняльний. Для комплексного дослідження видання застосовано такі методи дослідження: порівняльно-історичний, конкретно-типологічний, суцільного моніторингу щоденника “Громадська думка”/“Рада”, а також текстологічний, жанровий, мовно-стилістичний. Саме цей комплекс методів дозволяє реально відобразити тенденції існування досліджуваного щоденника на тлі історичного розвитку національної преси початку ХХ століття.

Наукова новизна роботи полягає в тому, що в ній:

- комплексно досліджена “Громадська думка”/“Рада” – перша щоденна українськомовна газета Наддніпрянської України, яка видавалася в Києві з

1905 по 1914 рр.;

- всебічно проаналізовані особливості щоденного друкованого органу (мова, культура видання, основні теми, що впливали на пробудження і розвиток національної самосвідомості, жанрова палітра), подана інформація про авторський колектив, детально розглянуті окремі постаті журналістів, редакторів та видавців;
- здійснений глибокий аналіз проблем, які виникали в процесі виходу у світ видання (цензурні утиски, судові переслідування представниками влади читачів та передплатників, гостра нестача коштів, кваліфікованих кадрів, конкуренція з російськомовними виданнями);
- визначений вплив газети на суспільну аудиторію;
- простежені взаємозв'язки редакційного колективу, авторського активу і національно-визвольного руху в Україні на початку ХХ століття;
- доведено, що “Громадська думка”/“Рада” як щоденне видання стало справді трибуною національної думки та української ідеї на підросійській Україні на початку ХХ століття;
- продемонстрована роль газети як достатньо впливового чинника на формування ідеї консолідації українців в контексті суспільно-історичного процесу першої чверті минулого століття;
- окреслена роль щоденника як складової національно-патріотичного руху, як потужної сили впливу на свідомість та підсвідомість суспільства.

Практичне значення роботи полягає в тому, що одержані наукові положення та висновки є переконливі й аргументовані, підтверджені значним фактологічним матеріалом публікацій щоденника “Громадська думка”/ “Рада” (1905 – 1914), а отже мають виняткове значення для вивчення історії національної преси початку ХХ століття, сприяють поглибленій систематизації українських друкованих видань цього періоду, розвитку сучасного українського журналістикознавства;

- опрацьовано вітчизняні та зарубіжні матеріали, на основі яких теоретичні положення можуть бути використані для узагальнюючих праць з історії українського журналістикознавства, для розширення тематики досліджень науковців у галузі журналістикознавства, філології, політології, історії;
- систематизовано методи дослідження видання та його впливу на формування громадської думки у суспільстві, що може відігравати істотну роль у вивченні історії України, культурологічних та соціально-політичних процесів початку ХХ століття
- застосовано науковий підхід до вивчення історичного образу української преси початку ХХ століття, що може бути використане у практичній діяльності журналістів, науковців та сприятиме розбудові вітчизняної школи журналістикознавства;
- науковий аналіз функціонування друкованого періодичного видання початку ХХ століття може бути корисним для вдосконалення історичної бази періоду першої чверті минулого століття в контексті загальноісторичного процесу та

становлення національної преси України.

Досвід вивчення щоденника “Громадська думка”/“Рада” дасть можливість історикам, теоретикам української журналістики, а також тим, хто цікавиться цим періодом преси, отримати об’єктивну картину існування періодичного видання в контексті розвитку суспільства, з’ясувати його вплив на вирішення проблем національно-патріотичного виховання.

Матеріали цього дослідження застосовуються у нормативних та спеціальних курсах, які викладаються для студентів факультету журналістики Запорізького гуманітарного університету “ЗІДМУ”, зокрема, “Журналістська майстерність” (інформаційні, художньо-публіцистичні та аналітичні жанри газетної журналістики), “Історія української преси”; практикуються в авторській творчій майстерні “Історія та практика газетної журналістики” під час проведення практичних занять на базі газети “Запорізька правда” для студентів факультету журналістики Запорізького національного університету; можуть бути використані для розробки лекцій та семінарських занять із спецкурсу “Українська публіцистика початку ХХ століття”.

Окремі результати роботи можуть застосовуватися для підготовки монографічного видання, посібника для студентів, узагальнюючих праць з деяких аспектів, розглянутих у дисертації (мова, жанри, висвітлення проблем національної школи на сторінках друкованих видань початку ХХ століття, імена публіцистів, які зробили внесок в історію української преси, історична достовірність фактів та явищ досліджуваного періоду, рекламна діяльність українських газет в період становлення та ін.). Досвід вивчення щоденника дасть можливість історикам, теоретикам української журналістики, а також тим, хто цікавиться українською пресою початку ХХ століття, отримати об’єктивну картину функціонування щоденника “Громадська думка”/“Рада” (1905–1914) у контексті розвитку суспільства, з’ясувати його вплив на вирішення проблем національно-патріотичного виховання.

Особистий внесок здобувача. Основні ідеї і положення дисертації розроблені автором особисто і всі повідомлення та публікації здійснені одноосібно.

Апробація результатів дисертації. Основні положення та результати дослідження викладені у збірниках тез, а також повідомлень матеріалів конференцій: Українська періодика: Історія і сучасність: Доп. та повідомл. сьомої всеукр. наук.-теорет. конф., Львів, 17–18 трав. 2002 р. / За ред. М. М. Романюка. – Л.: 2002. – С. 235–239; Міжнародна науково-практична конференція “Журналістика 2004 у світлі підготовки журналістських кадрів”: Тези конференції / Інститут журналістики КНУ імені Тараса Шевченка, 27–28 травня 2004 року. – К.: Інститут журналістики, 2004. – С. 29–30;

XI Міжнародна науково-практична конференція, присвячена проблемам функціонування, розвитку української мови і мовної політики в Україні “Вплив ЗМІ на мовну свідомість сучасників”: Тези конференції / Інститут журналістики КНУ імені Тараса Шевченка, 30 березня 2005 року. – К.: Інститут журналістики, 2005. – С. 14; Международная научно-практическая конференция “СМИ в современном мире: Санкт

-Петербургские чтения”: Тезисы межвузовской научно-практической конференции / Под ред. В. И. Конькова. – СПб.: Роза мира, 2005. – С. 327–328.

Публікації. За темою дисертації опубліковано чотири наукові праці у фахових виданнях. Усі публікації виконані одноосібно.

Структура дисертації. Структура дисертації обумовлена характером і змістом, завданням дослідження. Наукове дослідження складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел та двох додатків. Основний зміст викладений на 193 сторінках, загальний обсяг дисертації 222 сторінок. Список використаних джерел містить 232 найменування.

РОЗДІЛ І ІСТОРИОГРАФІЧНІ ДЖЕРЕЛА ТА НАУКОВО-ПУБЛІЦИСТИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

Історіографія проблеми у своєму розвитку пройшла періоди, які показують загальні напрямки еволюції історії української журналістики як самостійної науки, тому цілком справедливим є твердження про те, що “час вимагає всебічного й ґрунтовного аналізу кожного періодичного видання, введення у науковий обіг усіх джерел, які б сприяли вивченню історії становлення та розвою національної української преси” [142, с. 6]. У досліджуваній роботі йдеться про унікальне за своєю сутністю, ідеологічним навантаженням та суспільною вагою видання – що денник “Громадська думка”/“Рада” (1905–1914), першу українськомовну газету Наддніпрянської України, яка може зрівнятися хіба що зі львівським “Ділом” (1880–1939), незважаючи на те, що історія його життя набагато коротша. Тому київський щоденник має всі підстави посісти належне місце в українському історичному журналістикознавстві початку ХХ століття.

Важливо зазначити, що в період виходу в світ перших праць про пресу І. Франка, М. Грушевського, О. Маковея, В. Щурата, Б.Грінченка, М. Возняка та інших, пресу трактували “як складовий елемент культурного й національного відродження, освіти й організації громадськості” [138, с. 199]. Цей період прикметний цілою низкою досягнень на ниві пресознавства. Так, І. Франко та М. Грушевський виробили принцип міжпартійності преси (причому І. Франко розробив схему дослідження історії газет та в шляхом застосування літературознавчого підходу), С. Єфремов запропонував принцип демократизму, М. Возняк та В. Щурат підняли важливу проблему зародження української преси, О. Маковей – спробу її періодизації на західноукраїнських землях.

Наступним етапом в дослідженні історії журналістики (20-ті роки минулого століття) стали праці І. Брика, В. Ігнатієнка, І. Кревецького, які демонструють науковий підхід до предмету вивчення, багатий фактологічний “української школи” матеріал. 30 – 60 рр. – складні та багатогранні: вони пов’язані і з розвитком етапу суспільних наук, і становленням досить тенденційних наукових розробок УКІЖУ, і нелегкими поневір'яннями пресознавців-емігрантів, і закладенням основ для творчих пошуків на ґрунті історії та теорії журналістики, зокрема пріоритетним був напрямок вивчення теорії публіцистики. Першими науковцями, що трудилися на цій ниві, стали Ю. Лазебник, В. Здоровега, Д. Прилюк, яких можна вважати істинними теоретиками журналістики.

Формування предмету історії української журналістики пов’язане з іменами відомих вчених В. Дмитрука, П. Федченка, М. Берштейна, О. Дея, М. Нечиталюка, М. Шестопаля, В. Рубана, Л. Суярка, Й. Цьоха, Г. Вартанова, Д. Прилюка, А. Москаленка, В. Різуна та багатьох інших. За словами А. Москаленка, журналістика має на людей “колосальний дійовий вплив на світогляд, думки і поведінку. ...Специфіка цього впливу полягає в тому, що ми маємо справу з такою формою літературної діяльності, яка дає відображення актуальної дійсності

, яка допомагає розібратися у суспільних процесах і має своїм завданням пояснювати ці процеси, і таким чином, передавати колективний досвід, направляти людей до свідомої суспільної діяльності” [107, с. 31].

Певною мірою розглядаються етапи розвитку української преси в плані формування історико-журналістської науки в Україні у низці наукових праць, зокрема М. Нечиталюка “Білі плями” у вивченні історії дожовтневої журналістики: (Деякі питання методології і критики наукових джерел)” (1992) [109], “Методологічні засади історико-журналістської науки” (1999) [110] та інших, книгах М. Романюка “Українське пресознавство на порозі ХХІ століття” (2000) [142], О. Коновця “Просвітницький рух в Україні (ХІХ – перша третина ХХ ст.)” (1992) [90], де зроблені спроби “осмислити методологічні засади історико-журналістської науки” [138, с. 21].

Потужний пласт наукових праць із історії української журналістики зібраний у бібліографічних покажчиках досліджень українських учених. Це, зокрема “Українське журналістикознавство в працях науковців Інституту журналістики Київського університету імені Тараса Шевченка, 1993–1998” (укладачі В. Ф. Іванов та Б. І. Черняков) [173], де подано перелік монографій, підручників, конспектів лекцій, довідників, збірників наукових праць, виданих ученими Інституту, а також у публікаціях збірника “Вісник Київського університету імені Тараса Шевченка”. 2000-м роком датований бібліографічний покажчик “Українське журналістикознавство: Дисертаційні дослідження, 1982 – 2000 рр.” (укладач Б. І. Черняков) [174], в котрому у хронологічній послідовності подані дисертації з журналістикознавства, захищені в спецраді КНУ; бібліографічний покажчик “Журналістикознавчі публікації у серіальних виданнях Київського університету імені Тараса Шевченка 1958–1988” (1999, укладач. Б.І. Черняков) [68], де офіційно представлені 583 наукові статті про пресознавство. Вищеназваний доробок має велике значення в контексті журналістикознавчих досліджень, але історія української журналістики на сьогодні ще неповна. Тому дисертаційну роботу про першу щоденну газету на Наддніпрянській Україні “Громадську думку”/“Раду” можна розглядати як доповнення до літопису українського журналістикознавства.

Першу групу джерел становлять історичні праці з журналістики та літератури, спогади, щоденні записи співробітників друкованих видань кінця ХІХ – початку ХХ століття, зокрема Б. Грінченка, Є. Чикаленка, С. Єфремова, Д. Дорошенка та інших, дослідників української преси – А. Животка, В. Ігнатієнка, а також наукові розвідки про пресу останніх років.

Другу групу джерел становлять матеріали архівних фондів, зокрема центральних державних архівів – історичного та вищих органів влади та управління України, Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського НАН України.

До третьої групи належить саме першоджерело – досліджувана газета “Громадська думка”/“Рада” за період з 1905 – 1914 рр., окремі примірники газет “Нова рада” (1917), “Киевлянин”, “Киевский телеграф”, журналів “Українська хата” (

1910–1911), “Літературно-науковий вісник”, на сторінках яких згадувався зазначений щоденник.

Четверту групу джерел складають мемуари сучасників досліджуваного видання, які близько до нього стояли, зокрема його авторів. Ці відомості хоч і є певним чином суб’єктивними, але вони дають змогу зробити деякі висновки щодо видання як об’єкту дослідження.

Велике значення для характеристики першої щоденної українськомовної газети Наддніпрянської України мають праці істориків української преси, які досліджували видання Наддніпрянщини в період першої російської революції та в наступні десятиліття. Першими і досить вагомими в загальному контексті становлення та розвитку української журналістики стали праці М. Грушевського, С. Єфремова, В. Дорошенка, Б. Грінченка, В. Ігнатієнка, Ю. Тернопільського, М. Сріблянського (Шаповала) та інших.

Зокрема, М. Грушевський, один із активних авторів щоденника і водночас редакторів потужного всеукраїнського журналу “Літературно-науковий вісник”, часописів для народу “Село” і “Засів”, про першу щоденну українськомовну газету на Наддніпрянській Україні писав у відомій праці “Ілюстрована історія України” [27, с. 490–496]. Автор простежив історичні умови розвитку преси, посилаючись на відомий Емський указ 1876 р., який на довгі роки заборонив поширення українського слова на батьківщині – тих територіях, що входили до складу Російської імперії, завдавши йому і національній культурі загалом непоправно тяжких наслідків. Цей указ був дійсно “мововбивчим”, адже він фактично забороняв рідну мову як мову корінного населення України, а також навчання нею, друкування книжок, газет, що, як висловлювався М. Грушевський, могло взагалі приректи українську мову не лише до загибелі, а й знівелювати цілий народ.

Також М. Грушевський писав про появу нових можливостей українського друкованого слова з виходом у світ після Маніфесту 17 жовтня 1905 р. “Временных правил о печати” від 24 листопада, які фактично зняли заборону на українське слово і розкрили шлях до появи газет, журналів, збірників, додатків до друкованих видань тощо. Називаючи газету “Громадська думка” та її правонаступницю “Раду” першим українськомовним виданням Наддніпрянської України, дослідник підкреслив важливість цього щоденника як осередку українського національно-визвольного руху. Розділяючи ідеї видання, дослідник морально його підтримував, особисто глибоко поважав постійного видавця Є. Чикаленка. М. Грушевський дав високу оцінку роботі редакційного колективу, а видання характеризував як трибуну національної думки на Наддніпрянщині. “Доки українець сам не стане класти “во главу угла” свою рідну культуру, свою пресу, книжку, інституцію, а буде дивитися на неї як на якийсь неонов’язковий додаток до культури, інтересів російських, доти все українське буде засуджене на нужденне животіння” [23, с. 183], – писав він. М. Грушевський наполягав на якомога більшій кількості українськомовних видань, а головною причиною пригніченого стану української

преси вважав цензурні утиски, що тягнули за собою штрафи, конфіскації.

Важливі думки щодо розвитку української друкованої продукції на цій території України містяться і в працях члена редакційного колективу щоденника С. Єфремова: “Історія українського письменства” [60, с. 568–571] та “Відгуки з життя та письменства” [61]. Зокрема, в “Історії українського письменства” він подав коротку історію національно-визвольного руху українства на початку ХХ століття, в контексті якої говорить і про розвиток української преси, зокрема й “Громадської думки”. За його твердженнями, в першу половину 1906 р. “...почало виходити або оповіщено було, що мають виходити – 25 українських періодичних видань” [60, с. 568–571]. Варто наголосити, що того року вийшло у світ всього сім подібних видань, а решта не змогли пробитися через труднощі з дозволом на друк тощо.

Причинами нелегкого становлення української преси на початку ХХ ст. С. Єфремов передусім називав адміністративні репресії, які проводилися стосовно українськомовних видань, зокрема й досліджуваного щоденника, фінансові утиски з боку держави (зрив передплатних кампаній, моральне тероризування передплатників), судові позови щодо видань, а також, що є не менш важливим, – відсутність національної школи публіцистики, непідготовленість народу до споживання українського друкованого продукту рідною мовою, слабкість авторського активу видань і, звичайно ж, брак коштів. Все це стримувало поступ українськомовних видань, у той час як періодична преса в “культурних народів виросла... надзвичайно”. Так, головним досягненням періодики С. Єфремов вважав початок формування типів видань (щоденники, тижневики, місячники), застосування новинок техніки, розвиток поліграфії, мови, спеціальної термінології політичного й громадського життя, а також (дуже важливий чинник) виховання кадрів газетних працівників та читачів, які ставали постійними споживачами різноманітної газетної продукції. Цього бракувало новонародженій українській пресі, якій належало пройти через багато випробовувань. Вищезгадані проблеми не обійшли стороною і щоденник “Громадську думку”/“Раду”. Це видання С. Єфремов сміливо відносив до того “*minimum*’а”, без якого не могла б обійтися жодна нація, і українська в тому числі. Критик писав: “Щодо преси і взагалі до літературної продукції, то Україна, друга числом людності, в першому десятилітті занадто була одстала й, як показувала статистика, йшла позаду, навіть далеко менших народностей, займаючи в Росії аж восьме місце. За пояснення та оправдання цьому могли бути тільки ті виключно тяжкі обставини, серед яких довелося животіти в Росії українському письменству” [60, с. 283–284].

Ще одна праця С. Єфремова – “Відгуки з життя та письменства” – присвячена українській пресі, її становищу та завданням, а також проблемам, що стояли на заваді розвитку. Зокрема, у “Відгуках...” письменник розкрив позицію “Громадської думки” щодо встановлення єдиних в Україні норм української мови, про висвітлення нею політичних подій на парламентській ниві тощо. Загалом даючи аналіз тодішній пресі, автор звернув увагу на появу нових можливостей у видавців: від політики очолюваних ними виданнями і залежатиме їх майбутнє.

Важливо зазначити, що С. Єфремов відкинув принцип міжпартійності, як це зробив

М. Грушевський, будучи переконаним, що “галицьку” концепцію не варто засто совувати на Наддніпрянщині, а натомість запропонував принцип демократизму як основи функціонування журналістики в цілому [100, с.105–112]; однак завдяки М. Грушевському, газета “Рада” (перебуваючи під ідеологічним впливом С. Єф ремова та дотримуючись програми радикально-демократичної партії) була зреформована і, за його висловлюванням, мала стати “...безпартійною і міжпартійною” [31, с. 2].

Серед тих, хто досліджував українську журналістику на початку ХХ століття і щоденник “Громадська думка”/“Рада” зокрема, варто вирізнити В. Дорошенка, а саме його праця “Українство в Росії” [44, с. 31–48], Д. Дорошен ко “Євген Чикаленко. Його життя і творчість” [46, с. 56–73], “Мої спогади про давнє-минуле” [50, с. 80–95]. Зокрема, автори подавали достовірні відомості про стан “українського питання” в Росії, відверто писали про проблеми преси. Сорат ник видавця Є. Чикаленка Д. Дорошенко у біографічному нарисі про колегу чільне місце присвятив створенню ним першого українськомовного щоденника. У цих працях наведені факти з життя Є. Чикаленка, пов’язані з виданням: витрати видавця на газету, формування редакційного колективу, труднощі з передплатою.

У спогадах Д. Дорошенко детально розповів про особистості, які гуртувалися навколо щоденника: М. Грушевського, Б.Грінченка, О. Лотоцького, О. Левицького, С. Петлюру, В. Доманицького, а також думських депутатів Г. Зубченка,

М. Онацького, В. Шемета, А. Вязлова, І. Шрага та інших. Зокрема, у спогадах детально описана боротьба газети за створення українських кафедр у чотирьох українських вузах, яскраво, з елементами аналітики, висвітлена думська діяльність українських депутатів, відверто, без прикрас, описані труднощі, з якими довелося зіткнутися творцям видання. Вона має цінність як для дослідження конкретного щоденника – “Громадська думка”/“Рада”, так і для історії української журналістики Наддніпрянської України початку ХХ століття.

Істотним допоміжним матеріалом для дослідження витоків національної преси може служити і праця Д. Дорошенка “Курс історії України”, де проаналізовано становлення української преси на тлі доби. Саме в цей період (1905–1906 рр.), констатував публіцист, “повстала українська преса, почали засновуватися українські “Просвіти”, піднявся широкий рух серед громадянства і навіть по селах...” [51, с. 218].

Важливим джерелом, що дозволяє вивчати історію української журналістики і комплексно дослідити першу українськомовну щоденну газету, можна вважати працю Б. Грінченка “Тяжким шляхом”, що вийшла окремим виданням у Києві в 1911 р. Перед цим вона була надрукована в “Раді” у 1906 р. (№ 26–29, 33, 36, 42–47, 58, 59).

У цьому творі, котрий містить підзаголовок “Про українську пресу”, подана коротка історія виникнення і розвитку української преси, що з’явилася на хвилі

українського національного піднесення 1905 р. У публіцистичній статті, котру до слідники української преси можуть трактувати як програмну того періоду, Б. Грінченко обґрунтував право на життя українського друкованого слова в умовах України, що входила до складу Російської імперії. Водночас автор порушив проблеми української мови, літератури, преси, національної школи та освіти на тлі “ворожих холодних вітрів”, які завдавали йому великої шкоди. Дуже важливо, що Б. Грінченко торкнувся і взаємозв’язку “газета-читач”, навівши приклади з редакційної пошти “Ради”. Пропагуючи і підтримуючи українську національну пресу, Б. Грінченко спинився на проблемах неписьменства та низької свідомості селян, штучних перепонах, які чинили “Раді” чиновники на місцях. Все це допомагає поповнити відомості про щоденник з точки зору не лише його сучасника, а й творця, оскільки Б. Грінченко досить довго був членом редколегії (видавав та редагував “Раду” у 1906 р.), фактично стояв біля його витоків.

Дослідник української журналістики В. Ігнатієнко у праці “Українська преса (1816–1923). Історико-бібліографічний етюд” появу “Громадської думки”/“Ради” відніс до третього періоду розвитку української преси, який розпочався в 1905 р., позначеному революційними подіями в Росії. “Переходячи до детального вивчення преси цього періоду, треба відзначити, що вольності, які було здобуто в початку революції, не довгий час існували в царській Росії” [77, с. 43]. Він писав про тяжкі дні протистояння української преси урядовим натискам, конкретно назвав методи урядової боротьби: заборони, конфіскації, арешти провідних діячів преси. Жоден з них не обійшов і досліджуваній щоденник.

У запропонованій В. Ігнатієнком періодизації розвитку української преси, де особлива увага надавалася зазначеному періоду, видно, що, з початку 1905 р. і до першої світової війни 1914 р. на підросійській Україні виходило 650 назв українських періодичних видань, тобто в середньому на рік припадало 65 назв. Порівняно з попередніми двома періодами, динаміка розвитку національної преси була досить потужною. Так, темп її розвитку у 105 разів був швидший від першого періоду і в 14 – від другого. Ось чому у світлі цього щоденник “Громадська думка”/“Рада” розглядається В. Ігнатієнком як один з найстабільніших і найпопулярніших друкованих органів не лише на Наддніпрянщині, а й за її межами.

Не менш цінна інформація сконцентрована В. Ігнатієнком у праці “Бібліографія української преси”, де вміщені відомості про щоденник за роками: кількість номерів, імена видавців, адреси друкарень, додатки до газети і примітки. Фактично цю розвідку можна назвати першою і ґрунтовною спробою розробити найскладнішу галузь бібліографічних джерел, подати покажчик усіх органів періодичної преси, описати їх, а також здійснити реальний, вагомий внесок на шляху створення українського бібліографічного репертуару. Згідно з даними автора, українські видання (1816–1915 рр.) виходили у 89 місцях, було 458 видавців, 551 редакторів і 1929 друкарень. У Києві (за Ігнатієнком) українська преса була представлена так: 1905 р. – одне видання, 1906 р. – сім, 1907 р. – п’ять, 1908 р. – сім, 1909–1912 рр. – 10, 1913–1914 рр. – 13. Станом на 1914 р. на території

України виходило 124 назви видань (з них нових – 22); “піковим” вважався 1913 р. : зареєстровано 133 назви (з них нових – 32). Цей матеріал – важливе джерело для дослідників, досить вичерпне, лаконічне і конкретне [77, с. 44– 45].

Вагомий внесок у вивчення історії національної журналістики зробив дослідник А. Животко. Його перу належать нариси з історії преси, а також книжка “Історія української преси” [65], яка посіла гідне місце серед дослідницької літератури, що стосується дослідження історії українського журналістикознавства. Щоденнику “Громадська думка”/“Рада” А. Животко у шостому розділі (“Роки 1905–1914”) надав багато уваги, про що свідчать такі частини: “Перший український орган під Росією “Громадська думка”; “Перші організаційні кроки. Ширші кола українського суспільства і “Громадська думка”. Відгуки Передплата”; “Репресії і закриття “Громадської думки”; “Рада”; Є. Чикаленко та його співробітники.

В. Симиренко, Л. Жебуньов та інші”; “Ширше громадянство і “Рада”. Відгуки. Передплата”, де описані історія створення газети, умови, в яких відбувалося її становлення, поширення видання серед читачів, окреслене коло журналістів та меценатів, визначені місце та вплив цього друкованого органу в суспільстві. Дослідник виклав суто історичні відомості, які можна кваліфікувати як наукові факти. Він вивів середню цифру назв українських органів – 13 (станом на 1910 р.), на які припадало 226 назв російських видань на українських землях [65, с. 191–202]. К. Костів у передмові до мюнхенського видання (1989–1990 рр.) цієї унікальної з точки зору важливої інформації книжки писав: “Праця Аркадія Животка являє собою цінну цеглину, положену в будові історичної правди про постання, розвиток і завдання української преси” [65, с. 5].

До джерельної бази дисертаційного дослідження варто долучити і матеріали дослідника української преси Ю. Тернопільського [168, с. 121–122]. У розділі “Піонерські видання української преси” книги “Українська преса з перспективи 150-ліття” автор виклав коротку історію створення щоденника, що ніяким чином не суперечить вищезгаданим джерелам, а також називав “Громадську думку” органом київської групи Української демократично-радикальної партії, що не применшувало її популярності в усіх колах суспільства. Автор охарактеризував щоденник як оборонця рідної мови, носія ідей “самоврядування, основних свобод громадян”, сміливого критика низької національної свідомості українства. Крім характеристики видання, дослідник у коротких біографічних нарисах розповів про багатьох її співробітників – С. Петлюру, В. Піснячевського, Є. Чикаленка, А. Жебуньова та інших, подавши цінні відомості про першопрхідців національної преси.

У колективному підручнику під редакцією О. Дея “Історія української дожовтневої журналістики” “Громадську думку”/“Раду” названо першою щоденною українськомовною газетою. Вміщені матеріали загалом подають картину становлення видання, його труднощі, проблеми. Однак авторський колектив вказує, що видання хоч і було загальноукраїнським, та стояло на “буржуазно-демократичних позиціях”; зокрема наголошується на тому, що “через

посилення впливу на газету М. Грушевського і його буржуазно-націоналістичного оточення газета віддавала перевагу культурно-національним питанням перед питаннями соціальними”

[79, с. 466–473], що сьогодні фактично не відповідає дійсності, бо сьогодні в Україні повернуті з небуття сотні імен українських патріотів, які стояли на позиціях державотворення, незалежності, самостійності України. У підручнику також ідеться про присутність у редакції таких видатних українських письменників як Б. Грінченко, М. Левицький, А. Тесленко, В. Самійленко, Олександр Олесь, С. Васильченко, П. Тичина, П. Капельгородський та інших.

Розглядала та аналізувала зміни, які відбулися в роки першої російської революції у різних сферах культури – і радянський історик В. Кізченко: це стосується освіти, літератури, образотворчого мистецтва, театру, музики та друкованого слова. Один із розділів її монографії “Первая российская революция и культурный процесс на Украине” має назву “Новое в печатном слове на Украине” [86, с. 52–70], де йдеться про важливу роль друкованих органів у політичному та культурному розвитку народних мас. Авторка детально розповіла про видавничу діяльність на території різних регіонів тодішньої України. Практично всі друковані органи мали революційне забарвлення і, як правило, пропагували остаточну мету революції – повалення існуючого самодержавного ладу. Дослідниця навела точні історичні дати виходу періодичних видань, зокрема назвала лубенський “Хлібороб”, полтавський “Рідний край”, а також журнали – “Шершень”, “Нова громада”, “Українське бджільництво” та ін., повідомляючи про українську пресу за межами України: в московський журнал “Зоря”, петербурзькі газети “Наша Дума”, “Рідна справа” та часопис “Вільна Україна”. Всього українською мовою, за В. Кізченко, протягом 1906 р. виходило 16 газет і журналів; до кінця року залишилося чотири [86, с. 52–70].

Серед низки українськомовних видань авторка згадувала й “Громадську думку”, наголошуючи на тому, що головною причиною закриття були антидержавні, антиурядові матеріали, вміщені на її сторінках: незважаючи на формальне проголошення свободи преси, царизм через свою адміністрацію на місцях продовжував здійснювати суворий нагляд за періодикою. Для того, щоб конфіскували тираж видання чи покарати редактора, достатньо було найменшої підозри на “крамолу”. Однак, констатувала В. Кізченко, преса, яка з’явилася в роки революції, “носила цілком помірний, ліберально-буржуазний характер, бо видавалася вона на кошти буржуазних підприємців та ліберальних поміщиків”; працівників видання, як і інших, дослідниця теж називає буржуазними лібералами: “Відображаючи інтереси ліберальної буржуазії в революції, українська преса трохи лівіла в моменти найвищого підйому революційної хвилі і сповзала на праві чи відверто праві контрреволюційні позиції в період її спаду” [86, с. 56–59]. У приклад ставилася газета “Рада”, що значно “поправіла”, бо в ній почали переважати “ліберально-буржуазні” та “буржуазно-націоналістичні” тенденції. Звичайно, це викривлені в ідеологічному плані відомості і не можуть братися до уваги, як такі, що претендують на істину.

Достовірним джерелом для роботи над досліджуваною темою може слугувати монографія І. Крупського “Національно-патріотична журналістика України: (Друга половина ХІХ – перша чверть ХХ століття)” [91]. У ній розглядається досить важлива тема – створення та розвиток національно-патріотичної журналістики на західних та східних землях України. Автор оцінив її роль у пробудженні національної свідомості народу. Монографія передусім цінна тим, що містить дослідження окремих періодів української журналістики в контексті історичного та політичного життя України. Через призму періодичних видань дослідник простежив розвиток історії українського народу та його національно-визвольних змагань, подав щоденник “Громадська думка”/“Рада” у другій як видання, повернуте з небуття і розглянув його в підрозділі “Діяльність преси Наддніпрянської України в умовах російського царату, її роль у формуванні національної свідомості”. Ідеологічний намул буржуазно-ліберальної газети, який вона носила певний час, в результаті копіткої роботи дослідника відкинута повністю. Натомість І. Крупський визначив щоденник як газету національно-патріотичну, котра відстоювала ідеї автономії України, пропагувала національну культуру, мову, захищала інтереси робітничого класу та селянства, аргументовано довівши, що “Громадська думка”/“Рада” стояла на засадах державності України. Фактично він одним із перших вітчизняних дослідників української журналістики наголосив на ролі видання в державотворчому процесі України, концентруючи увагу на проблемах та труднощах, які доводилося долати журналістському колективу газети.

І. Крупському вдалося передати ідеологію щоденника як трибуни національної думки в Східній Україні на початку ХХ століття на прикладі публікацій, котрі носили виразний державницько-патріотичний характер; показати вплив газети на аудиторію, її зв’язок з нею; проілюструвати, спираючись на архівні джерела, урядові заходи тиску на видання: цензурні заборони, судові позови та переслідування, штрафи тощо. Все це можна розглядати як важливий науковий матеріал для вивчення історії української преси періоду революційного піднесення і до 1914 р. на Наддніпрянській Україні, яка розвивалася в нелегких і нерівних умовах з російською пресою. Автор торкнувся низки імен, пов’язаних з виданням, котрі раніше були відомі з відтінком “-ізмів”: М. Грушевського, С. Петлюри, С. Єфремова, Є. Чикаленка та інших працівників щоденника. Вчений правдиво та об’єктивно поставивши їх поряд з іншими гідними будівничими національної преси.

Цінним із наукової точки зору є й історико-теоретичний нарис “Українська журналістика, вчора, сьогодні, завтра”, написаний авторським колективом у складі В. Шкляра, О. Мелещенко, О. Мукомели, І. Паримського [172]. У ньому йде мова про надбання, проблеми та перспективи вітчизняної журналістики, розкриваються потенціал, ресурси, умови її авторитету та дієвості, впливу на свідомість громадян України. У нарисі зроблена спроба окреслити загальні параметри і засади національної школи журналістики, починаючи з моменту піднесення національного руху на початку ХХ століття. У першому розділі “Гірка правда

історії” дослідник української журналістики О. Мукомела, роблячи екскурс у минуле, показав умови, в яких зароджувалася національна преса, назвав найбільш впливові видання, які виходили помітними тиражами на західноукраїнських землях, відзначив факти тісних контактів між західною та східною українською інтелігенцією, акцентуючи на результативності того чи іншого видання (“Літературно-науковий вісник”, “Діло”, “Боротьба” та ін.). На території Наддніпрянської України, навпаки, українське слово пробивало собі шлях на газетні шпальти в досить нелегких умовах. Автор підкреслив, що з появою “Временних правил о печати” заборона на українську мову була знята, а отже з’явилася змога видавати газети рідною мовою. “Громадська думка”/“Рада”, констатував дослідник, довгий час трактувалася українськими істориками та літературознавцями як видання буржуазне з ознаками “демократизму”. Також він наголосив на тому, що сьогодні досить важливим є факт того, що “це була перша щоденна газета в Східній Україні, яку ждав і полюбив народ (тираж видання стрімко зростав, незважаючи на переслідування не тільки видавців і розповсюджувачів преси, а й читачів). Полюбилась вона тому, що на її сторінках читачі знаходили постановку близьких їм проблем економічного, політичного і культурного розвитку України. У питаннях місцевого самоврядування вона домагалася рівноправності українського народу з усіма народами Росії” [172, с. 16]. О. Мукомела звернув увагу на формування обличчя періодичного видання, його орієнтацію на потреби українського народу – селянства, робітників, інтелігенції, наголосив на одній, досить суттєвій, рисі “Громадської думки”/“Ради” – боротьбі за консолідацію української нації. Завдяки цьому газеті, незважаючи на постійне цькування, вдалося протриматися на газетному ринку підросійської України до початку першої світової війни. Дослідник дав високу оцінку як виданню, так і діяльності редакційного колективу, підкреслив важливість ідейних позицій журналістів та авторів видання. Характеризуючи видання як загальнонародне, національне, яке стояло на боці інтересів українського народу, він відзначив професіоналізм її працівників, відверту спробу колективу консолідувати українські поступові сили, що піднімає щоденник на якісно вищий рівень з-поміж газет цього періоду.

Розвитку преси в Європі та України зокрема, присвячена і книжка О. Бочковського та С. Сірополка “Українська журналістика на тлі доби (історія, демократичний досвід, нові завдання)”. Автори з’ясували теоретичні основи сучасної журналістики, спираючись на досвід національної преси минулих років, в тому числі і щоденника “Громадська думка”/“Рада”. Преса ними розглядається як один із найбільш впливових важелів на суспільну думку: “Як би там не було, не можна заперечувати впливу часописів, як одного з чинників, на створення суспільної думки. Історія української журналістики яскраво свідчить про те, що завдяки також українській пресі поширювалася серед української аморфної маси національна свідомість, внаслідок чого і могла постати на наших очах з української аморфної маси українська нація” [15, с. 135]. Для ілюстрації впливу українського часопису на читачів С. Сірополко у розділі “Основи журналізму”

дуже доречно пригадав уривок із “Щоденника” видавця Є. Чикаленка, який у 1913 р. по дорозі до Катеринослава, у вагоні зустрівся з О. Комаровим (Степовиком), автором українських популярних книжечок, і вони завели розмову про українські справи. Провідник часто проходив повз них. Слухаючи скарги О. Комарова, що місто Олександрівськ дуже зросійшилося, провідник вагону звернувся до Є. Чикаленка: “Ваш товариш каже, що колись у Олександрівську говорили своєю мовою, бо іншої не знали, вони були темні, а тепер оті кілька душ, що говорять по-своєму, то вони вже говорять свідомо, а один свідомий вартіший за тисячі темних. Коли настане час, що можна буде говорити не боячись, то з отих свідомих одиниць наростуть тисячі свідомих”. “Коли кондуктор довідався, хто я, – писав Є. Чикаленко, – то кинувся цілувати мені руки і дякувати за те, що я видаю “Раду”, яка проливає свідомість скрізь серед темного люду...” [15, с. 135].

Дослідник вважав, що журналіст, і, головним чином, редактор видання, повинен мати всебічну освіту, знатися на людях та обставинах життя, дотримуватися тактовності, намагатися бути людиною небуденної енергії, організаційного хисту, ініціативи й сильного характеру. “Дозволю собі згадати тут лише одно ім’я, а саме, Федора Матушевського, першого редактора “Ради”, першого українського щоденника на В. Україні. В своїх “Спогадах” видавець “Ради” Є. Чикаленко висловився, що “ім’я Ф. Матушевського повинно нашою пресою возвеличитися на вічні времена, яко нашого першого мученика преси, що не шкодував свого здоров’я, можна сказати, свого життя для її існування” [15, 135]

Розглядаючи такий аспект як матеріальне становище газети, С. Сірополко пояснив, чому український журналіст був малооплачуваним: українські газети видавалися незначними тиражами, а отже давали малі прибутки (для прикладу він навів заробіток С. Єфремова – 50–75 карбованців на місяць, посилаючись на дані Є. Чикаленка). Адміністративна діяльність щоденника була досить ліберальною. Це твердження дослідник аргументував фактичним матеріалом: адміністрація давала великі аванси працівникам, які їх не відпрацьовували, бо розраховувалися відразу по закінченні вузу у зв’язку з виїздом на місце служби, безкоштовно друкувала низку оголошень (реклама, судячи з усього, давала незначні прибутки). Також великі видатки йшли на хабарі цензурі (ця позиція, за його твердженням, була невідома і незрозуміла зарубіжним виданням), щомісячні штрафи, які наклалися на газету цензурним комітетом та губернатором за “антидержавні мотиви”

Дослідники побіжно проаналізували використання різножанровості у виданні, розглянули спеціальні рубрики, деякі публікації, зокрема зробили акцент на веденні економічної тематики тощо. Цінність цих матеріалів полягає в поширенні інформації за межами України про розвиток української преси, становлення жанрів, професійний підхід у процесі творення газети.

Єдиною на “всю Україну під Росією” газетою назвав “Раду” безпосередній учасник визвольних змагань П. Феденко у книзі спогадів “Український рух у ХХ столітті” в розділі “Українська преса перед Першою Світовою війною” [179, с.

51– 65]. Він, як і інші його сучасники, підтвердив те, що невеликий тираж газети не покривав всіх витрат на неї, а отже видання потребувало постійної фінансової підтримки з боку видавця Є. Чикаленка. П. Феденко розглядав видання через розвиток українського просвітицького руху та діяльність українських політичних організацій перед початком війни, труднощі та проблеми духовно-культурної діяльності, утиски національної боротьби за волю народу. Його книжка має цінність і для істориків, і для літературознавців, і дослідників української преси.

До щоденника як об'єкта наукових розвідок зверталися й фахівці у галузі історії. Так, О. Голобуцький та В. Кулик у монографії “Український політичний рух на Наддніпрянщині кінця XIX – початку XX століття” [36] зробили низку посилаць на видання, торкаючись таких тем, як діяльність українців у чотирьох Державних Думах (“I Державна Дума. Вибори та діяльність в ній українців-лібералів”, “II Державна Дума. Вибори та діяльність в ній українців-лібералів”, “Вибори до III Державної Думи та українці в ній”, “Українці в IV Державній Думі . Українські прогресисти”), просвітницькі та інтереси (“Просвіти” та клуби”), спілчанське життя (“Українська соціал-демократична спілка”) та ін.

“Громадська думка”/“Рада” стала об'єктом дослідження й українського вченого І. Зайченка. У монографії “Проблеми української національної школи у пресі (друга пол. XIX – поч. XX ст.)” [70] розкритий складний, багатогранний і тривалий процес формування теоретико-методологічних засад української національної школи у другій половині XIX – початку XX ст. В цьому контексті розглядається і вплив тодішньої преси на освіту. Наявний матеріал дав змогу автору простежити розвиток ідеї національної школи цього періоду. Завдання українського шкільництва були спрямовані на розвиток національної свідомості українців, їхньої культури. Велика роль покладалася на українську школу, яка на той момент була ще недосконалою, тому вістря критики спрямовувалися на неї. Також відстоювалася ідея загальної, доступної і обов'язкової початкової освіти для всіх верств населення, навчання українською мовою, друкування українських книжок, які міг придбати пересічний українець, в тому числі й навчальної літератури.

І. Зайченко переконливо довів, що саме завдяки пресі розпочався процес формування теоретичних основ української національної школи, і щоденник “Громадська думка”/“Рада” посів одне з важливих місць: в ньому послідовно відстежувалися тематика української мови у школі, викладання рідною мовою в університетах, він виступав за доступність та обов'язковість освіти, стояв на боці педагогів у боротьбі за свої права тощо. Багато українських освітніх діячів ставилися з повагою до щоденника і з його сторінок зверталися до народу, пропагуючи ідеї національної школи. Автор показав, що щоденник, не будучи профільним педагогічним виданням, підняв свій авторитет також завдяки публікаціям на освітню тематику, оскільки ідея просвіти українського народу на засадах народності, демократизації, гуманізації освіти та виховання присутня протягом всього періоду його виходу.

Серед дослідників української журналістики – Н. Сидоренко, яка послідовно і цілеспрямовано займається історією національної преси. На її рахунку низка праць, де українська преса розглядається як засіб, що впливає на формування свідомості у суспільстві. Дослідниця переконливо показала, які позитивні зрушення в суспільстві відбулися з початком 1906 р., оглядаючи стан української преси цього періоду. Н. Сидоренко відзначила прогресивні зміни у свідомості населення: українська інтелігенція побачила, що українські видання стають справжнім “культурним вогнищем” для широких народних мас. Принагідно в цьому контексті згадати журнал “Україну” (Т. 1, ч. 2) та висловлювання в ньому В. Доманицького: “...приспати довгим гнітом український народ, позбавлений національної свідомості, національної та й будь-якої освіти, не міг враз, з самого доброго лишень хотіння проводирів своїх, стати і свідомим, і освіченим національно остільки, щоб одразу взятися до української газети та українського журналу...” Однак, і дослідниця про це пише, Є. Чикаленко, щирий український патріот, видавництво газети “Громадська думка”/“Рада” вважав справою національної честі. Він розумів завдання щоденника – впливати на свідомість читачів, і робив все для того, щоб його газета жила на терені України. Не випадково дослідниця стверджує: “Українська преса впродовж своєї дореволюційної історії намагалася подолати шовіністичні царські кордони на терені вивільнення України від залежності, закликала до осмислення власної долі, вчила “чути себе українцями” [152, с. 3–12].

Темі формування національної самосвідомості з допомогою преси присвячена і стаття Н. Сидоренко “Гасло національної усвідомленості в українській пресі початку ХХ століття” [151, с. 20–30], де досліджується вплив українських періодичних видань на суспільство, в тому числі й щоденника.

Цінні відомості стосовно першої українськомовної щоденної газети Наддніпрянської України містить також підручник “Матеріали з історії національної журналістики Східної України початку ХХ століття” (укладачі Н. Сидоренко та

О. Сидоренко) [101], де зібрані документи та матеріали щодо цензурної політики Росії проти української мови, нелегкі шляхи розвитку національної преси на терені Російської імперії; подані редакційні статті – звернення перших українськомовних видань зазначеного регіону і т.д. Збірник уміщує досить вичерпні біографічні довідки про співробітників української преси (деякі з них були працівниками чи авторами щоденника), а також низку статей журналістів – працівників “Громадської думки”/“Ради”, зокрема Б. Грінченка, В. Самійленка, уривки з мемуарів Є. Чикаленка (“Щоденник”, “Спогади”), що є досить вагомим джерельним матеріалом для роботи над означеною темою дисертаційного дослідження.

Не менш важливою з огляду на фактичний матеріал можна вважати наукову розвідку О. Коновця “Просвітницький рух в Україні (XIX – перша третина

XX ст.)”, де досліджена просвітницька функція української преси до 1917 р. Автор вказав на те, що небагатьом українським періодичним виданням вдавалося

на тлі перешкод і труднощів бути резонансними в загальноукраїнському масштабі. Відзначаючи такі видання, він відвів почесне місце газеті “Рада”.

Серед дослідників щоденника – і харківський історик О. Яцина. У дисертаційному дослідженні “Національно-культурний рух 1907–1914 років і українська преса” проаналізовано розвиток національно-культурного руху у взаємозв’язку з українською пресою, яка видавалася на території Східної України [203]. Включивши до об’єктів дослідження і щоденник “Громадська думка”/“Рада”, О. Яцина показав його вплив на вирішення проблеми українізації й демократизації освіти, формування національної свідомості українців, а також проаналізував проблеми розвитку періодичних видань, взаємозв’язок різних культурно-просвітницьких товариств з пресою, її внесок в активізацію та розвиток національно-культурного руху українців в умовах дискримінаційної політики в Російській імперії.

Варто згадати й такі видання, як “Українське народознавство в іменах”, “Енциклопедію українознавства”, серію книжок В. Качкана “Хай святиться ім’я твоє” та інші публікації, де йдеться про першопрохідців української преси, в тому числі й про видавця щоденника Є. Чикаленка, які залишили по собі пам’ять, співпрацюючи з “Громадською думкою”/“Радою”.

Другу групу джерел становлять архівні матеріали, які зберігаються у Центральному державному історичному архіві (ЦДІА) в м. Києві, Інституті рукописів Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського НАН України.

У зв’язку з тим, що в Росії український національно-визвольний рух ототожнювався з націоналізмом та сепаратизмом, значна увага під час дослідження теми була звернута на фонди ЦДІА, в яких опрацьовані архівні фонди Київського губернського жандармського управління (ф. 274), Київського охоронного відділення (ф. 275), а також Подільського (ф. 301), Полтавського (ф. 320), Харківського

(ф. 336), Чернігівського (1439), Катеринославського (ф. 313) губернських жандармських управлінь, Полтавського охоронного відділення (ф. 321) і т. д., які містять повідомлення начальників жандармських управлінь (охранки) у вищий орган (Департамент поліції) про події, пов’язані з національним рухом, ставлення до них офіційної влади. Тому важливим фактором є те, що в більшості випадків прямо чи опосередковано ці події були пов’язані з газетою “Громадська думка”/“Рада”, яка поширювалася по всій Україні, а отже й по вищезазначених губерніях, і не стояла осторонь того, що відбувається в суспільстві (вона висвітлювала різні події, навіть ті, які могли завдати їй шкоди з боку існуючої влади, давала їм оцінку, що не завжди співпадало з офіційною точкою зору, а швидше за все, протирічило їй, отримувала попередження від цензорів, штрафи, судові позови і т. д.). Все вищезазване дало змогу подати більш детальну картину стану національно-визвольного руху, а також визначити у ньому місце та роль щоденника. Велике значення для вивчення теми мали матеріали фонду Київського тимчасового комітету у справах друку (ф. 295), які дають важливу і досить вичерпну інформацію про стан українськомовної періодики, її спрямованість, ідеологію і т. д.

В Інституті рукопису НАНУ було опрацьовано особисті фонди ряду видатних діячів українського національно-просвітнього руху. Це стосується таких постатей, як Б. Грінченко (ф. 170), М. Грушевський (ф.357), П. Богацький (ф. 369), А. Ніковський (ф. 226), Є. Чикаленко (ф.1) [204, арк. 1]; С. Єфремов (ф. 317) та інші, а також архів газети “Рада”(ф. 44).

Оглянуті архіви поповнили дослідження про газету непересічним фактичним матеріалом. Зокрема, фонд А. Ніковського містить оригінали листів до Є. Чикаленка, що досі не були опубліковані. Особливо важливі дані містяться в листах 1910–1914 рр., зокрема, оригінал довіреності, виданої останньому редакторові

А. Ніковському видавцем “Ради” Є. Чикаленком “На право проведення расчетов по ликвидации газеты” (документ датований 3 січня 1915 р., м. Петроград) [206, арк. 1–2], в якому видавець розпоряджався, як А. Ніковський повинен чинити на етапі ліквідації газети після її закриття.

Загалом опрацьовані фондові матеріали містять важливі відомості про особливості процесу українського відродження. Вони не всі використані в даному дисертаційному дослідженні. Але можна стверджувати, що наявність цих джерел має значення для встановлення історичної достовірності певних фактів з життя конкретних національно-культурних діячів, а також у поширенні національних ідей серед населення у пресі, впровадження в освітній процес української мови; дозволяє провести моніторинг учасників національного руху та дослідити стиль і методи їхньої роботи тощо.

Третю групу джерел складають матеріали преси. Це насамперед повне зібрання досліджуваного щоденника “Громадська думка”/“Рада”.

Так, видавцем “Громадської думки” спочатку був В. Леонтович (1905. – № 1; 1906. – № 2–173); Є. Чикаленко (1906. – № 174–190). Редагували газету В. Леонтович (1905. – № 1; 1906. – № 2–104), Ф. Матушевський (1906. – № 105–190). Редакція газети знаходилася в Києві, на вулиці Михайлівській, 9. Виходила в друкарнях: С. Борисова на вулиці Малій Житомирській (№ 1–39), Н. Гірича на вулиці Трьохсвятительській, 14 (№ 40–190). Передплата на рік коштувала 4 карбованці, а ціни номера дещо різнилися: спочатку 2 копійки (№ 1–12), потім 3 копійки (№ 13–190). Щоб передплатити “Громадську думку” за кордон, необхідно було сплатити 6 карбованців.

У 1905–1906 рр. кожен номер щоденника виходив на чотирьох сторінках [78, с. 133]. У подальшому редколегія практикувала випуски газети на шести сторінках, рідше – на восьми (це траплялося, як правило, до свят: дня народження Шевченка, Великодня тощо).

Перший номер газети був конфіскований. На 21-у числі на газету була накладена заборона (25 січня). 3 лютого 1906 р. заборона була знята і вихід відновився. “Громадська думка” була газетою щоденною, політичною, економічною і літературною. Після закриття “Громадської думки” на 190-му номері в 1906 р. на ринку періодики Наддніпрянської України з’явилася газета “Рада”, яка фактично стала її правонаступницею (так постановила редколегія,

члени якої працювали в газеті-попередниці, а отже “автоматично” перейшли на роботу до нового видання). Перший номер вийшов у світ 15 вересня 1906 р., останній – 20 липня 1914 р. “Рада”, як повідомляла редколегія, була газетою політичною, економічною, літературною. Вона виходила щодня, крім понеділка. У зв’язку з тим, що “Громадську думку” було закрито, а багато читачів передплатили її на цілий рік, їм, за згодою видавців, надсилалася “Рада”.

Видавцем “Ради” (1906. – № 1–65) був Б. Грінченко, а видавцем “Ради” вже з 1906 р., а також упродовж 1907–1914 рр. газетою опікувався Є. Чикаленко. Та кож “Раду” редагували: Б. Грінченко (1906. – № 1–7), М. Павловський (1906. – № 8–81; 1907–1909 – всі номери; 1910. – № 1–136); В. Галевич (1910. – № 137–297; 1911. – № 1–86), В. Яновський (1911. – № 87–294; 1912–1914 – всі номери). Приміщення редакції “Ради” знаходилося на Великій Підвальній, 6, у Києві протягом 1906–1914 рр.

Щоденник друкувався в Києві, в друкарні Н. Гірича по вулиці Трьохсвятительській, 14 (весь 1906 р., 1907. – № 1–39); у “Друкарні і вид. спр. товариства “Просвещение” по вулиці Трьохсвятительській, 14 (1907. – № 40–22); у друкарні І. Горбунова в Києві по вул. Хрещатик, 38 (1907. – № 253–254); у “Друкарні 1-ої Київської артїлі друкарської справи” в Києві по вулиці Трьохсвятительській, 5 (1907. – від № 255 і до кінця року; 1908 – 1913 – всі номери; 1914 – до закриття газети). Річна вартість передплати на “Раду” складала 6 карбованців протягом всього періоду виходу газети. Один номер коштував у роздріб 4 копійки, деякі номери (незначна кількість) продавалися по 3 копійки [78, с. 144].

Газета мала кілька додатків: у 1908 р. додатком до “Ради” був “Кобзар” Т. Шевченка; у 1909 р. – “Історія України-Руси” М. Аркаса; у 1910 р. – “Словник української мови” В. Дубровського та брошура “Об отмене стестений малорусского печатного слова”.

Доповнює відомості “Перелік україномовних часописів, що видавалися на території Росії на початку ХХ ст.” (упорядник О. Сидоренко). Зокрема, у ньому подана кількість номерів газети за кожен рік. Так, у 1906 р. їх було 92 (плюс один 1905 р. – “Громадська думка”); у 1907 р. – 291, у 1908 р. – 297, у 1909 р. – 295, у 1910 р. – 297, у 1911 р. – 294, у 1912–1913 рр. – 296, у 1914 р. – 163. Останнє число датоване 20 липня 1914 р. “Перелік...” містить і відомості про наявність видання у фондах [118, с. 38].

У ході дисертаційного дослідження довелося ознайомитися з низкою інших видань, що виходили в Києві паралельно з “Громадською думкою”/ “Радою” з метою співставлення специфіки, особливостей. Варто підкреслити, що деякі з цих джерел мають полярно протилежну ідеологію порівняно з досліджуваним щоденником, тому не можуть бути використані. Так, журнал “Українська хата” розглядався для того, щоб з’ясувати питання полеміки між ним та “Радою”, яке особливо яскраво розгорнулося в 1910 р.

Важливим джерелом для цього дисертаційного дослідження виступає мемуарна література, котра дозволяє глибше познайомитися з персоналіями – працівниками щоденника через призму того чи іншого автора, а також

почерпнути додаткові відомості про них та друкований орган і на основі цього не тільки зробити певні наукові висновки, а й заповнити прогалини, які з'явилися в процесі дослідження газети “Громадська думка”/“Рада”.

Центральними матеріалами мемуаристики, дотичними даної теми, можна вважати передусім “Щоденник” [191] та “Спогади” [190] в 3-х частинах незмінного видавця газети Є. Чикаленка. Це – справжня скарбниця відомостей про зародження, розвиток, становлення видання, його труднощі, економічний стан, передплатні перипетії і т. д. Важливою особливістю мемуарної прози видавця щоденника є наявність точного датування подій, переліку імен та географічних назв, економічних викладів, статистичних даних тощо. Є. Чикаленко як безпосередній учасник всіх подій намагався бути об'єктивним у їх висвітленні. Його особиста вагомість у видавничому процесі стала своєрідним гарантом стабільності в колективі, про що також йдеться в “Щоденнику” та “Спогадах”. Автор безпристрасно відтворив внутрішньоредакційні конфлікти на першому етапі розбудови газети, назвав імена, пов'язані з ними (Б. Грінченко, Ф. Матушевський), вдавався до аналізу подій, поведінки працівників, властей, а також проурядових видань.

Не менш насиченим джерелом з точки зору фактажу можна вважати “Мої спомини про давнє-минуле” Д. Дорошенка [50], де періоду газети “Громадська думка” (“Рада”) відведено багато місця. Зокрема, Д. Дорошенко зібрав цілий ряд фактів з життя першої українськомовної щоденної газети. Особлива увага приділена темі української мови у навчальних закладах – створення українських кафедр (Д. Дорошенко сам виступав на студентському зібранні), діяльності депутатів-українців у чотирьох Державних Думах. Автор зі скрупульозністю описав петербурзькі зібрання української інтелігенції (деякі імена пов'язані з виданням), зробив сміливі висновки.

Особливу цінність спогадів мають ті епізоди, в котрих ідеться про стиль роботи в редакції, її співробітників та авторів, структуру газети “Рада”. Незважаючи на деяку схильність до суб'єктивізму, Д. Дорошенко висловив цілком слушні думки стосовно кадрової політики керівників газети, проаналізував саме видання, переповів цікаві факти з життя передплатників.

“Видання “Ради” протягом восьми з половиною років було справді великим подвигом і разом з тим – великою національною заслугою Чикаленка, яка стає перед нами в своїм повнім блиску, коли уявити, серед яких умов і при яких обставинах доводилось йому цю газету видавати” [50, с. 59]. Наведене висловлювання характеризує видавця Є. Чикаленка насамперед як відважного бійця на видавничій ниві. А це було, стверджував Д. Дорошенко, справді так: газета щороку “давала дефіцит” бюджету – до 20 тисяч карбованців. Тому, щоб не дати щоденнику померти, Є. Чикаленко неодноразово віддавав у заставу свій маєток. Допомагав фінансами виданню також поміщик В. Симиренко. Оцінка Д. Дорошенка діяльності редколегії і самої газети досить висока: “Рада”, за його словами, багато зробила для розвитку національно-визвольного руху, що, безперечно, вдавалося не кожному виданню того часу. Спогади Д. Дорошенка

містять багато унікальної інформації, і цей історичний матеріал, як і спогади Є. Чикаленка, можна використовувати під час вивчення історії української преси початку ХХ століття.

Вагомий вклад в історію українського журналістикознавства зробив і Юрій Тищенко (Сірій), колишній працівник “Ради”, співзасновник, редактор та організатор ряду українських часописів, видавець багатьох книжок. Він був майстром опису журналістського та літературного життя Києва початку ХХ століття, зокрема редакційних колективів журналу “Літературно-наукового вісника”, газет “Село”, “Засів”, а також автором спогадів про М. Грушевського, В. Винниченка, І. Нечуй-Левицького, Олену Пчілку, Олександра Олеса, Грицька Чупринку і т. д. Значна частина його мемуарів вийшла у світ вже поза межами України, наприкінці 40-х років.

У нарисі “Перші наддніпрянські масові політичні газети (1909–1912)” він пояснив причини їх появи, дав коротку, конкретну характеристику ідеології того чи іншого видання. Ґрунтовно займаючись проблемою “видання-читач”, Ю. Тищенко пояснював, чому більшість з видань “кануло в Лету”: “Причин тому багато, а найголовніші – це брак передплатників і матеріальних засобів, часом заборонена адміністрацією дальшого випуску газети, а найголовніше – брак досвіду самих видавців. Здебільшого, до видання того чи іншого органу видавці приступали без жодної матеріальної бази. Не було наперед вироблено ні докладного бюджету, не було й свідомості того, що кожна будова вимагає насамперед матеріального забезпечення. Всі надії покладались на передплатників. А того передплатника властиво й не було” [170, с. 291–311].

“Раду” (як і “Літературно-науковий вісник”) Ю. Тищенко називав виданням, що залишилося єдиним щоденним українськомовним “з того моря назв, що започаткувались як періодичні видання на Наддніпрянській Україні”. Він констатував також і те, що “Рада” була “пристосована більше до духовних потреб і рівня інтелігенції” [171, с. 6]. Ця оцінка свідчить про якісну перевагу досліджуваного щоденника, бо багато газет видавалися, як пише він, “кустарним способом”.

Також автор порушив проблему конкуренції видань на газетному ринку тодішньої України, зокрема конкуренції між “Радою” та “Літературно-науковий вісником” М. Грушевського, яка повніше знайшла відображення у нарисі Ю. Тищенка “У Києві біля “Літературно-наукового вісника”. Він марно намагався добитися “від завідувача канцелярії офіційно, як ведеться в них передплата і що робиться для поширення газети... Мені давали зрозуміти, що це редакційна таємниця”

[171, с. 35]. Подібні матеріали можна використати як джерела у вивченні історії національної преси.

Багато цінного матеріалу додають і спогади В. Кедровського “Обриси минулого”. Зокрема, те, що стосується видавця щоденника Є. Чикаленка. Незважаючи на те, що про нього написано досить багато, матеріали з-під пера В. Кедровського дещо незвичайні тому, що в них йдеться про останні зустрічі з великим патріотом України незадовго до його смерті. Думка автора про

“подвижників”, “славних слуг на полі українського національного відродження” сконцентрована в такому постулаті: “Вони добровільно брали на свої плечі тяжкий хрест і гідно, з самопожертвою несли його до гробу, не схиблюючи з української народницької дороги й не зраджуючи ідеї визволення свого народу... Вони працювали над відродженням свого рідного народу з такою самою посвятою, як працювали проповідники й борці за християнство, і вмирали мучениками за його ідеї. Для них ідея українського національного, а згодом і політичного відродження була святощами, в ім’я яких вони працювали в незламнім завзятті” [85, с. 3]. Доводячи відданість апостолів української національної преси, В. Кедровський розповів, як у 1910 р. редактор “Ради” кілька місяців просидів у в’язниці та був оштрафований за рішенням суду. Зокрема, редактор “Ради” сплатив 50 карбованців “з додатком триденного арешту” [85, с. 34]. Докладно згадуючи зустрічі з Є. Чикаленком, В. Кедровський обов’язково звертався до “Ради”, яка виживала в тяжких умовах. Він коротко змальовував їх – писав про судові утиски, штрафи щодо газети, арешти редактора і перебування його у в’язниці тощо. Спогади В. Кедровського – важливий і добре “ідеологічно відстояний” фактичний матеріал, що доповнює загальну картину стану преси в суспільстві та додатково допомагає визначити роль особи (в даному випадку Є. Чикаленка) в цьому процесі.

Серед спогадів, що проливають світло на стан національної преси на початку ХХ століття – публікація Л. Васильківського “Роздуми на схилі життя”. Він показував витoki української преси, починаючи з “Громадської думки” [19]. Газета і події навколо неї – головна тема цих спогадів. Автор акцентував свою увагу на національно-культурному відродженні, насамперед на створенні українського клубу в Києві та його широкої просвітницької діяльності: влаштування концертів, вистав, лекцій, вечорів тощо. “Микола Лисенко, як добрий господар, за всім пильно доглядав і мав ще час написати на честь відкриття клубу фортепіанний вечір” [19, с. 389]. Про цей клуб “Рада” писала досить часто, особливо про так звані “літературні п’ятниці”, які мали великий успіх серед киян, особливо молоді. Цей матеріал можна розцінювати і як допоміжний під час вивчення періодики Києва початку ХХ століття, що є складовою частиною українського пресознавства.

Важливим фактичним матеріалом наповнені також спогади Л. Лукаевича “Роздуми на схилку життя” [95, с. 30–35; с. 160–165; с. 194–195], у яких простежується життя Києва з 1905 року в контексті подій, висвітлених у щоденнику. Серед помітних імен в пресі початку ХХ століття Л. Лукаевич називав С. Петлюру, колишнього відповідального секретаря “Ради”, видавця щоденника Є. Чикаленка.

З непідробним інтересом автор розповів про підготовку до святкування 100-річчя з дня народження Т. Шевченка і пов’язані з цим події (про одну з вуличних демонстрацій на знак протесту проти заборони влади святкувати ювілей, розігнану поліцією та арешти її активістів розповів щоденник (1914. – № 58). Цей матеріал передрукувала московська “Украинская жизнь” (кн. 4).

Згадуючи вагомі події цього періоду, Л. Лукасевич розповів і про смерть М. Лисенка (цій сумній події “Рада” у 1912 р. присвятила кілька номерів), і про створення другого Українського клубу (його очолював М. Лисенко, але не дочекався відкриття й помер), і про розвиток економічного життя тощо. Значимість цих спогадів очевидна: точність у викладі подій допомагає дати їм оцінку їх з точки зору історичної достовірності. Спогади Л. Лукасевича також можуть бути використані в загальному літописі історії української преси.

Українська журналістика початку ХХ століття тісно пов’язана з ім’ям О. Лотоцького (О. Білоусенка), активного автора “Ради”, парламентського кореспондента: з берегів Неви він передавав матеріали про думську діяльність, у тому числі – й українських політиків-депутатів. Цикл матеріалів О. Лотоцького під назвою “Кінець сезону”, вміщений у “Раді” в 1914 р., мав для неї фатальне значення, але головним чином восьма подача “Наше становище” (“Рада”, 1914, – 18 липня): саме ця стаття, як свідчать документи, стала головним приводом для того, щоб видання закрили. Тодішній редактор газети А. Ніковський писав Є. Чикаленку: “Раду” закрили за статтю “Кінець сезону”. VIII – “Наше становище” (18 іюля) ... 21 вночі явився до мене пристав і заявив “О приостановлении газеты на время военного положения” [209, арк. 1–2].

Для дисертаційного дослідження важливими є мемуари О. Лотоцького під назвою “Сторінки минулого”, а яких автор досить оригінального щоденника-спогаду був не лише безпосереднім свідком описаних подій, а й активним борцем проти тодішнього “царського божевілья”. У “Сторінках минулого” можна знайти прізвища відомих українців, які стояли близько до щоденника, зокрема членів “Старої Громади” в Києві, ТУПівців та ін.

У нарисі “Роля О. Лотоцького в заходах для уневаження указу заборони українського слова з 1876 р.” О. Пріцак “Сторінки минулого” назвав “необхідним, невідхильним джерелом для дослідників історії української преси та ролі преси в розвитку української політичної думки” [93, с. 98].

Особливу цінність для дослідників історії преси становить третій том “Сторінок минулого”, де детально описана історія політики українських парламентських представників у чотирьох Державних Думах. Важливо те, що вона не йде врозріз з газетними публікаціями, особливо стосовно так званого “українського питання”, яке висвітлювала проросійська преса. Також у третьому томі автор розповів про історію першого повного видання “Кобзаря” (в “Раді” про це написав

Д. Дорошенко, упорядником був В. Доманицький), а також історію видання першої всеукраїнської енциклопедії.

Ця праця О. Лотоцького досить важлива і для вивчення історії преси, і для виховання в молоді патріотизму. Унікальні фактичні матеріали про щоденник та його колектив містять також спогади С. Русової, К. Антонович, М. Ливицької та інших.

Підсумовуючи сказане, можна зробити висновок, що мемуаристика може бути важливим матеріалом у підготовці повного курсу історії преси на початку

XX століття. Незважаючи на те, що деяка інформація вищезгаданих авторів носить суб'єктивний характер, її не завжди можна отримати з інших джерел. Тому використання такого матеріалу може мати позитивний вплив на загальну картину дослідження. Загалом представленої джерельної бази, яка є цілком достовірною, історично реальною, достатньо для розкриття означеної теми дисертації.

Висновки

Історія національної преси в Україні має глибоке коріння. Її дослідники, спираючись на першоджерела, роблять воістину велику справу, повертаючи з небуття майже втрачені її яскраві сторінки. Тому сьогодні, коли з'явилася можливість повноцінно досліджувати архівні матеріали, без пересторог і побоювань братися за пожовтілі і часом стерті газетні сторінки, вчені активно працюють, щоб заповнити ті прогалини, які довгий час існували в історії української журналістики. Тому цілком доречно й актуально цитує М. Сагарду відомий український вчений М. Романюк: “З кожною знищеною газетою втрачається певний слід історично-культурного життя нації. Треба прагнути того, щоб не повторилося те, в чому винне перед нами минуле, бо й сучасне стане минулим і знайде свого суддю”. Не випадково саме ці слова стали епіграфом до книги “Українське пресознавство на порозі XXI століття” [142, с. 5].

Однією з таких газет була щоденна українська газета “Громадська думка”/“Рада”, котра довгий час чекала на вивчення. До її матеріалів зверталось чимало дослідників: Д. Дорошенко, В. Ігнатієнко, А. Животко, І. Крупський, С. Сірополко, П. Феденко, Н. Сидоренко, О. Сидоренко, О. Коновець, О. Мукомела, О. Голобуцький, В. Кулик, І. Зайченко, О. Яцина та ін. Зважаючи на важливість їхніх наукових розвідок, можна зробити висновок, що видання – унікальне джерело інформації у багатьох аспектах: науковому, історичному, мовно-лінгвістичному, видавничо-поліграфічному тощо. Тому для історії української журналістики найбільш корисним може бути синтез відомих досліджень, а також узагальнення і класифікація фактичного матеріалу.

Нинішні дослідники української преси, слідуючи патріотичному поклику М. Грушевського, який цілковито був переконаний у тому, що “українці мусять всю свою енергію вложити в те, аби взогріти національне почуття, і з ним – почуття національної спільності, солідарності у різних частин українського народу, та сконцентрувати, можливо, систематично й планово, національні сили тих різних частин на спільній національній роботі. Інакше мертвіє, слабне й відпадає не тільки та частина, якої зв'язь цілостно порушена, ослаблена, слабне також і цілість, всеукраїнський організм...” [27, с. 492–493], наполегливо ведуть пошуки нових історичних фактів, подій, узагальнюють вже вивчене, планують розвідки на майбутнє.

У контексті цього варто зазначити, що представлене дисертаційне дослідження можна розглядати як перспективну складову загальної картини стану та розвитку української преси на початку ХХ століття. Однак лише цим запропонована розвідка не вичерпується. Наукове осмислення публіцистики щоденника “Громадська думка”/“Рада”, вивчення творчого доробку його співробітників, організації роботи редакції, а також значення для національно-визвольного руху цього непересічного громадського освідомлювача може в подальшому претендувати на монографічне дослідження.

Неоціненним матеріалом у вивченні видання є також архівні матеріали, зокрема власне архів газети “Рада”, особисті фонди її працівників, авторів (Інститут рукопису Національної бібліотеки ім. В. І. Вернадського НАН України), гонорарний примірник видання, де за місяцями та роками зібрані відомості про працівників щоденника, їхні публікації та літературні заробітки. Отже, дослідникам відкриті широкі можливості для поглиблення матеріалу про щоденник та публіцистів, які стояли біля витоків національної преси в Україні на початку ХХ століття.

РОЗДІЛ 2

“ГРОМАДСЬКА ДУМКА”/ “РАДА” – ПЕРШЕ ЩОДЕННЕ УКРАЇНСЬКОМОВНЕ ВИДАННЯ: ОСОБЛИВОСТІ СТАНОВЛЕННЯ ТА ФУНКЦІОНУВАННЯ

2.1. Створення газети: передісторія виникнення, ситуативні чинники діяльності

На зламі двох епох Російська імперія стояла на шляху великих перемін. Революційні події 1905 р., систематичні селянські повстання, поширення в суспільстві демократичних ідей змусили консервативний монархічний уряд піти на деякі поступки. Однією з них був відомий Маніфест 17 жовтня, який пообіцяв народу низку свобод, в тому числі й слова, який вважався великою перемогою демократичних сил, котрі не могли скористатися друкованим органом як трибуною, щоб відкрито заявити про себе. Наступним кроком стали Тимчасові правила про друк, які скасовували цензурні обмеження на періодику, а отже, й на національну також.

Цю “відлигу” можна назвати довгоочікуваною. Так, у “Спогадах” Є. Чикаленко поділився своїми враженнями від з’їзду журналістів, що відбувся у березні 1905 р. в Петербурзі, на якому він під час свого виступу поставив вимогу рівних умов перед цензурою обох мов – як російської, так і української. Однак це не лише не викликало схвалення, а й осуд.

Поступки з боку держави відкривали демократичним силам “зелене світло”. Лише протягом 1905–1907 рр. у Росії з’явилося майже 30 політичних організацій [172, с. 14]. Кожна з них намагалася заснувати свій друкований орган. Результатом “потепління” стала поява на терені України, провінції Росії, періодичних видань. Це – “Хлібороб” у Лубнах (перше число вийшло у світ 12 листопада 1905 р.), “Рідний край” у Полтаві (перше число датоване 24 грудня 1905 р. Ці газети були одними з перших на Наддніпрянській Україні на початку ХХ століття, які промовляли до народу рідною мовою.

Історія першої щоденної українськомовної газети бере свій початок фактично з останнього дня 1905 р. У своїх спогадах видавець газети Євген Чикаленко писав, що спочатку планувалося видавати щотижневик, але згодом, коли вийшли “Правила про друк, ми рішили, на основі їх, подати заяву, що я видаватиму щоденну газету “Громадське слово” та місячник “Нове життя” [190, с. 338]. Але на часі вже була друга половина грудня, а справи з місця не рушили. Похід до губернатора, за словами Чикаленка, нічого не дав, оскільки він повідомив Є. Чикаленку та Ф. Матушевському, що “не може дозволити видання, які будуть проповідувати федеральний устрій Росії, чотиричленну форму виборів і т.ін., бо це карається ... статтями уголовних законів” [190, с. 339].

На випадок невдачі ентузіасти мали інший варіант: В. Леонтович подав заяву на видання газети “Громадська думка” і місячник “Нова громада”, а Б. Грінченко – на видання газети “Рада”. “Новий тлумачний словник української

мови” словосполучення “громадська думка” трактує як погляди широкої громадськості на що-небудь [113, с. 623], а поняття “громада” визначає як “групу людей, об’єднаних спільністю становища, інтересів і т. ін., суспільність, спільноту” [113, с. 484]; дослідник української преси В. Лизанчук переконаний у тому, що “носієм громадської думки завжди є група людей, але її виразником часто буває... громадський діяч... журналіст та ін.”[92, с.118]. Цей же словник слово “рада” тлумачить як пропозицію, вказівку, рекомендацію, як діяти в тому чи іншому випадку; спільне обговорення яких-небудь питань (нарада, засідання з ким-небудь); колегіальний орган якої-небудь організації, установи чи сама організація; у Запорозькій Січі та на Лівобережній Україні у XVII–XVIII ст. радою називалися загальні збори козаків. Тому можна зробити припущення, що в назву видання його ідейні творці вкладали доволі глибокий зміст, спираючись на багатство мови і традиції попередників (варто згадати журнал “Громадський друг”, що видавали М. Павлик та І. Франко, альманах “Рада”, два томи якого за 1883–1884 рр. високо оцінив

І. Франко, і журнал “Громада” М. Драгоманова).

Кінець грудня колективу ще не створеного видання приніс приємну новину: “...В. Леонтович всякими заходами до адміністрації, добився дозволу на газету та журнал менше, ніж за два тижні. Він прийшов до редакції із радісною звісткою, що нам “крамольникам” заборонено, а йому дозволено” [190, с. 340]. Мова йшла про газету “Громадська думка”.

Відразу після цієї новини всі взялися за роботу. Ситуація була складною, якщо врахувати ту обставину, що 23 грудня 1905 р. заарештували С. Єфремова, якого, за словами Є. Чикаленка, “можна було вважати за справжнього журналіста”. Тим не менше, “кістяк” редакційних працівників було сформовано. Редактором обрано Ф. Матушевського (з окладом 100 карбованців на місяць). Він редагував усі статті, фейлетони, рубрику “З газет та журналів”, закордонний відділ та бібліографію. Обов’язки відповідального секретаря (з окладом 75 карбованців) покладені були на В. Козловського. Також він редагував інформаційні відділи – “По Росії”, “По Україні”, київську хроніку, кореспонденції та телеграми. Відділ

“З газет та журналів” очолив В. Павленко, “По Росії” – А. Хотовицький, “По Україні” – М. Грінченко (Загірня), закордонного життя – Б. Ярошевський, київської хроніки – Сміщук, перекладом телеграм опікувалася В. Виноградова. Завідділом мали платню 50 карбованців на місяць; за компіляцію платили 3 копійки за рядок, переклади – 2, а вартість одного рядка визначили 5 копійок [190, с. 339–340].

Співробітники “Громадської думки” до процесу творення газети підходили дуже серйозно і робили все, аби матеріали, вміщені на її шпальтах, були помітними. Звичайно, багато публікацій носили відверто народницький характер, що не могло не впливати на читацьку аудиторію. Але це нерідко негативно позначалося на самому виданні, яке дуже ретельно читали цензори. Так, за їхніми поданнями, в передовицях газети від 12, 13, 19 січня – статтях “Київ, 12 січня”, “Київ, 13 січня”, “Київ, 19 січня” (на той час традиційно в українській пресі

передові статті вміщувалися з заголовками, де зазначалися місце й дата виходу номера. Лише в останні роки існування щоденника ситуація з заголовком передовиць дещо змінилася - дата виносилася у підзаголовок) були знайдені “антидержавні” мотиви [91, с. 34]. Також крамольним був визнаний і відкритий лист письменника В. Короленка до статського радника Філонова (передрук із газети “Полтавщина”), в результаті чого проти “Громадської думки” була порушена судова справа [91, с. 34]. “Антидержавні” мотиви, за даними цензури, звучали і в замітці “Збори українців” (від 20 січня 1906 р.) і в наступному числі – від 21 січня 1906 р. [217, арк. 38].

Всі ці заходи тиску на щоденник не додавали оптимізму його співробітникам, а навпаки, вносили дестабілізацію в творчий процес. Чи не найчорнішим моментом у житті молодого видання став лист, надісланий від міністра внутрішніх справ Росії до київського губернатора, де йшлося про “особливу увагу” до місцевої преси [218, арк. 148]. Виходячи з цієї “рекомендації”, київський губернатор “...ввиду вредного направления выходящей в Киеве газеты “Громадська думка”... приостановил ее на время действия в Киеве военного положения [219, арк. 4]. Справу врятував В. Леонтович. Зі слів цензури видно, що “... в будущем направление газеты будет вполне корректное, не идущее вразрез с видами правительства... и полагая, что редактор-издатель Леонтович понес уже в достаточной мере административное взыскание” [220, 6]. В результаті була знята заборона. Але на цьому кримінальні переслідування не припинилися. Найменший натяк на “українське питання” призводив до гострих ситуацій. Так, після публікації статті в газеті від 2 серпня 1906 року “Чи буде наука по вищих школах?”, редакція отримала обвинувачення в тому, що начебто вона підбурює студентів проти занять [221, арк. 3], але стаття насправді була про інше – вона піднімала проблему впровадження української мови у школах та вищих навчальних закладах.

Про те, що газета зацікавила широкі кола, свідчить факт, що в першому півріччі 1906 року кількість її передплатників сягнула 4093. Однак згодом аналіз показав, що це були не постійні передплатники, а ті, що передплачували видання на кілька місяців чи півроку, а річних було 500. Причому, кількість постійних передплатників не зростала. Редколегія однією з причин вважала те, що інформації з-за кордону та по Росії йдуть із запізненням на добу. Читачі нарікали на мову, до якої були не готові: вони вимагали писати “мовою Шевченка”, якої самі не знали. Також декого дратував радикалізм газети стосовно більш заможних українців, що позначилося і на внутрішньоредакційному житті газети: від справ відійшов В. Леонтович, і відтоді єдиним видавцем став Є. Чикаленко. Ось що писав з цього приводу Д. Дорошенко: “... Чимало українців поміркованого і консервативного характеру, як того побоювався В. Леонтович, було злякано радикалізмом “Громадської думки”, вважаючи її за революційний орган, який, мовляв, нацьковує селян на панів, голоту на людей заможних. Через те вони були проти “Громадської думки”. Багато людей вередувало з приводу мови..., беручи за критерій, “як у нас в селі говорять”, вимагало, щоб газета писала “мовою

Шевченка” [50, с. 54].

Як газета загальнополітична, “Громадська думка” на своїх шпальтах значне місце віддавала політичній тематиці. Вона розповідала читачам про життя і про блеми різних політичних партій та організацій, які існували на той час на терені підросійської України. Це такі партії як Союз 17 жовтня, конституційно-демократична, українська соціал-демократична, українська демократично-радикальна та інші, а також товариство українських поступовців (ТУП); подавала їхні програми, основні ідеї, напрямки роботи.

Також газета багато уваги приділяла не лише суспільному життю (в першу чергу - діяльності Державних Дум), а й темі селянства, робітничим проблемам. Зокрема, широкий розголос отримали на сторінках “Громадської думки” відомі тоді на всю Росію події в Юзівці. Газета регулярно давала замітки на цю тему. Підсумком її стала стаття Б. Грінченка “Події в Юзівці”. Наслідком цієї публікації була конфіскація номера, а також притягнення редактора до судової відповідальності.

Газета, як вважали і доповідали про це в своїх звітах керівництву цензори, носила відверто “революційний характер”, тому над нею практично весь час висіла загроза якщо не закриття, то принаймні конфіскації номерів, як це вже траплялося. Відтак діяльність редакційного колективу весь час була в полі зору поліції [222, арк. 115]. 18 серпня 1906 р. стало для неї фатальним: в цей день поліція тут зробила обшук. За повідомленням агентів поліції, в приміщенні редакції знаходилася заборонена література, велися конспіративні зустрічі тощо.

Видавець газети Є. Чикаленко згадував: “18 серпня 1906 року, коли я був у Перешорах, у редакції “Громадської думки” зробили трус, познаходили у декого в столах виборзьку відозву (розпущеної 1-ої Державної Думи), протоколи московського з’їзду “Крестьянского союза” і т. ін. Синицький послав мені телеграму, що газету закрито” [190, с. 352].

Після проведеного обшуку губернатор видав наказ закрити “Громадську думку” [223, арк. 11]. Водночас розпочато слідство, оскільки у висновках про закриття було сказано і про “вредное направление газеты”, і про “развращающее влияние ее на провинцию”, і “революционную пропаганду в деревне”, а отже правоохоронні органи намагалися з’ясувати імена авторів [231, арк. 6, 21, 26]. Також неприємності з’явилися в передплатників, їх теж обшукували.

Взагалі-то, проблема з цензурою полягала не тільки в тому, що деякі публікації щоденника були гострими і за них доводилося відповідати. Видавці були змушені, окрім штрафів, платити цензорам хабара, причому регулярно. Такої “практики” не мала жодна зарубіжна газета, і про це розповіли у монографії С. Сірополко та О. І. Бочковський: “Рада” мала у своїх видатках такі позиції, яких не знають закордонні часописи: це насамперед щомісячний хабар цензору Сидорову...” [15, с. 183]. Про це яскраво описав у своїх “Спогадах” Є. Чикаленко, згадуючи сутичку з цензором Сидоровим після закриття “Громадської думки”: “Мене така злість взяла на Сидорова, що я мало не сказав: “І чого ще ви хочете від нас, ми ж вам і так платимо по 50 карбованців місячно, та ще й під Новий рік і на Великдень посилаємо на ралець по сто карбованців...” [190, с. 354].

Тому зрозуміло, чому “уряд відразу зарахував “Громадську думку” не лише до опозиційних, а й до ворожих собі органів і тому всіми способами її поборював: передовсім раз-у-раз накладав на видавців штрафи (грошові кари)... Ще дошку льніше для газети було те, що окремі уряди забороняли своїм службовцям передплачувати “Громадську думку”... раз у раз пошта не доручувала газету передплатникам” [50, с. 77].

Менше, ніж за місяць, у Києві з’явилася нова щоденна українськомовна газета “Рада”, перший номер якої вийшов 15 вересня 1906 р., згідно з дозволом, отриманим Б. Грінченком у січні 1906 р. [224, арк. 1]. Обов’язки редактора лягли на

М. Павловського, відповідального секретаря – С. Петлюру, який стояв на соціал-демократичних позиціях (пізніше він очолив редакційний колектив тижневика “Слово”, який часто вступав у полеміку з “Радою”. Згодом С. Петлюра її залишив. Цю посаду обійняв В. Королів). Згадуючи про перші кроки “Ради”, Д. Дорошенко зазначав, що Є. Чикаленко запропонував йому в штаті відділ телеграм. Робота над ними була напівнічна. “Праця в редакції “Ради” була поділена на відділи... було 8 відділів. Цілий персонал складався, разом з коректорами, з 12–14 людей. Редактор переглядав зміст статей і головно мову, секретар редакції правив матеріал...”[50, с. 86–87].

Нове видання виходило в надзвичайно складних умовах. Ситуація ускладнювалася ще й тим, що воно продовжувало тон, започаткований “Громадською думкою”, а отже стояло на ідеологічних засадах своєї попередниці, яка служила національній ідеї (перший номер “Ради” спіткала така ж доля, як і перший номер “Громадської думки”: його було конфісковано через радикальні публікації, незважаючи на те, що видання обрало позицію “українства з огляду ріжних поступових партій”; видання захищало українські інтереси – піднімало питання введення української мови в навчальний процес, відкриття українських кафедр у вузах; своїми публікаціями “Рада” підтримувала селянство й економічні реформи на користь народу тощо). Фактично в кожному номері були вміщені гострі матеріали, просякнуті національною ідеєю [225, арк. 8–10].

Фінансові умови “Ради” були не з легких. Залякані читачі з числа селян боялися її передплачувати. Це стосується й інтелігенції. Так, інспектор шкіл Полтавської губернії наказав учителям: “Або “Рада”, або учительська посада” [156, с. 439].

З настанням реакції російський уряд видав ряд документів, які фактично відновлювали переслідування національної преси, іншими словами – вони були для неї згубними. Зокрема, мова йде про циркуляр Головного управління у справах друку, згідно з яким заборонялися статті антиурядового характеру, а також про таємний циркуляр, який носив рекомендаційний характер, що дозволяло “затримувати на пошті та передавати місцевим губернаторам періодичні видання, що надходили до волосних управ, передусім україномовні” [91, с. 45].

На цьому утиски першої щоденної українськомовної газети не обмежилися. Черговий наступ на видання стався у 1910 р., коли царська адміністрація вирішила завдати удар по передплатникам. До цього було залучене духовенство, що вважалося своєрідним помічником державного апарату, яке у своїх проповідях забороняло читання “дурной пресси” .

У 1910 р. редакція щоденника звернулася з листом “До передплатників і прихильників газети “Рада”, у якому йшлося про те, що “Утримання української газети... є річ принципового значення, бо вона є гасло нашої національної справи... Нехай же кожен передплатник нахилить до передплати “Ради” на 1911 рік ще кілька, а найменше одного, або, коли не зможе вишукати поміж своїми знайомими, спроможних до того, то нехай сам заплатить за одного нового передплатника чи пришле од себе подвійну плату за газету...” [191, с. 191–192]. У листі редколегія покладала надію на порятунок видання, оскільки розрахунок Є. Чикаленка на вихід 5-тисячного тиражу видання (за ціною 4 карбованці за номер) мав би гарантувати 20-тисячний прибуток. Така соціальна ціна, у свою чергу, робила б газету доступною, а отже мала б забезпечувати притік передплатників [46, с. 51]. У відповідь на лист надійшло чимало відгуків – як колективних, так і від окремих осіб. Це поліпшило фінансовий стан газети. “Раду” підтримала львівська газета “Діло”, закликаючи земляків до передплати київського щоденника. Згадавши про те, що українці в Росії свого часу “не раз подавали поміч нашому національному розвиткові в Галичині”, редакція “Діла” переконувала такими словами: “Тепер на нас черга прийти їм на поміч і піддержати єдиний український щоденний орган в серці України – в Києві!” [65, с . 202].

Як пише видатний дослідник української преси А. Животко, колектив “Ради” звертався до читачів та передплатників із закликом ще раз – у 1912 році. Ця акція, як і попередня, не залишилася без підтримки: в результаті кількість передплатників збільшилася на 600 осіб.

В архіві газети “Рада” є чимало матеріалів на цю тему. Зберігся також і список передплатників по губерніях та областях на 1914 рік [208, арк. 2]. Згідно з цим списком, за межами України “Раду” передплачували досить активно: Бакинська область мала 18 передплатників, Бесарабська – 20, Оренбурзька – 16, Мінська – 16, Могилевська – 16, Забайкальська – 14 і т.д. Варшава – 49, Харбін – 16. “Рекордсменами” виявилися Полтава (465), Поділля (259), Київська губернія, але без Києва (295), Катеринославщина (242), Волинь (120). Є прізвища та імена передплатників “Ради” і видання “Кобзаря” Т. Шевченка, який був додатком до неї: Іван Кравченко, Кирило Сайко, Павло Тухалевський, Костянтин Коваленко, Семен Мирний, Федір Грищенко.

“Раду” було закрито 21 липня 1914 року, останнє число щоденника датоване 20 липня. Офіційна версія звучала так: газета закрита у зв’язку з початком воєнного стану. Однак фактичним приводом до цього стала публікація О. Білоусенка (О. Лотоцького) “Наше становище”(1914. – № 161, 18 лип.) з циклу “Кінець сезону” (№ 150, 151, 154, 155, 157). Вищезазначена подача не

відзначається особливим радикалізмом, хоча присутні такі рядки: “...Наше громадянство не склало зброї перед новим лихоліттям... Громадянство наше розуміє, що ні звідки йому допомоги сподіватися не можна, – навпаки, треба научувати самих перешкод, і тому поклатися на самого себе, на свої власні сили, розраховувати на боротьбу з неприхильними обставинами, не зражається, не впадає в безнадію, коли та боротьба тяжка і зменшує здобутки національної роботи. Воно твердо йде до своєї цілі в непохитній вірі в конечну перемогу, – оре свій переліг, убогу ниву, – добрі жнива колись то будуть!”

У пояснювальній записці командуючому Київського військового округу редакція “Ради” просила відновити вихід газети, призупинений 21 липня. Редакція вказувала, що цикл статей, присвячених закінченню сесії IV Держдуми, не мав нічого спільного з воєнними подіями: “Мы всегда стояли на совершенно лояльной позиции по отношению к целостности и безопасности Российского государства и по этому по поводу закрытия газеты “Рада” считаем необходимым предоставить следующие объяснения: статья “Конец сезона”... никакого отношения к переживаемым нынче событиям не имеет... В редакционной статье “Шансы войны и мира” мы называем вежливость австрийской дипломатической ноты обманной, ... в номере от 19 июля ... претензии Австрии названы смешными. В номере от 20 июля в передовой статье указано, что Австрия боится Сербии; в статье по поводу объявления Германией войны редакция указывает на высокое нравственное преимущество России в грядущей войне и призывает украинский народ на защиту России. ... Эту статью ... перепечатала местная газета “Киевлянин” [209, арк. 2]. Однак командування не пішло редакції назустріч. Швидше за все, привід для закриття щоденника був формальним. А. Ніковський, який на той час опікувався “Радою”, писав Є. Чикаленку, що “...добився до воєнної цензури, і там сказали, щоб депутація не ходила... по розмові з цензором можна думати, що геть шансу на одкриття... але стаття... вже виросла в легенду в штабі і там мене запевнили, що “Рада” кликала український народ до повстання”. 3 січня 1915 р. Є. Чикаленко як видавець “Ради” надіслав А. Ніковському довіреність на право “проведення расчетов по ликвидации дел газеты” [206, арк. 2].

Після Лютневої революції 1917 р. в Росії швидкими темпами почала розвиватися преса, в тому числі й українська. Вона з’являлася як у великих містах, так і в провінції – її найвіддаленіших куточках – навіть в українських колоніях, на фронті. Якщо напередодні революції було шість друкованих органів українською мовою, то на кінець – 106, а станом на 1918 р. – 212 [65, 257]. У вирі цих подій газета “Нова рада” стала першим українським друкованим органом нової доби.

Перше число видання вийшло в світ 25 березня 1917 р. (редактором був А. Ніковський). Видавцем стало Товариство підмоги літературі, науці і мистецтву, започатковане ще задовго до лютневих подій, до якого входили Є. Чикаленко, М. Грушевський, І. Шраг та інші. Виходу газети особливо посприяв В. Симиренко, який весь час фінансово підтримував “Раду”. Після його смерті у

1915 р., згідно із заповітом, Товариство отримало 300 тисяч карбованців на видання газети. “Нова рада” фактично була спадкоємницею попередньої “Ради”; передовиця першого номера писала так: “Пристаємо до видання щоденної газети в дуже й дуже тяжких та невідрадних умовах технічних. Ясно, що тепер не можна задовольнити українське громадянство ні цим розміром, ні тією технікою видання, отже випускаємо газету в надії, що зовсім незабаром пощастить організувати ширше й з технічного боку краще періодичне видання”[65, с. 257–258].

З часом видавцям пощастило: вони купили київську друкарню Барського. Це значно поліпшило якість газети. Однак залишалася відкритою проблема з папером, якого хронічно бракувало, а про якість можна було лише мріяти. Тому вихід видавці не лише “Нової Ради”, а й інших газет знайшли у використанні низькоякісного паперу, іноді навіть пакувального. Незважаючи на це, “Нова рада” з кожним днем кращала. А. Ніковський, який пройшов добрий вишкіл у “Раді”, виявився талановитим редактором. Саме завдяки йому газета не поступалася іншим друкованим органам за змістом і якістю матеріалів, особливо російськомовним, складаючи, наприклад, конкуренцію “Киевской мысли” та іншим. “Поважність обговорювання тем, натхнення переживаної хвилі, добра поінформованість і, врешті, взагалі культурне ведення органу – так можна характеризувати цей перший орган цієї доби, побіч якого незабаром стають інші, що викликають до себе меншу увагу”, – ось як оцінив “Нову раду” дослідник української преси А. Животко [65, с. 258]. Перетворюючись у солідний друкований орган, газета вже могла конкурувати з відомими російськомовними виданнями – “Киевлянином” та “Киевскою мислю”. Це свідчило про успіх української журналістики.

Над газетою трудилися і ті, хто раніше працював у “Раді” чи були постійними дописувачами: М. Грушевський, Ф. Матушевський, С. Єфремов, Є. Чикаленко, В. Прокопович, М. Левицький, С. Шелухін, С. Русова, П. Христюк, Л. Старицька-Черняхівська та інші, чиї публікації можна вважати кращим зразком публіцистики 20-х років.

Дослідники історії української преси стверджують, що основу редколегії склали члени української партії соціалістів-федералістів, лідери якої входили до Центральної Ради. Звідси – й ідейно-тематичне спрямування газети і вплив на громадську думку у суспільстві [172, с. 39–40]. “Для журналіста-демократа головне значення слова “народ” – це сукупне уявлення про ті класи, групи, прошарки суспільства, які за своїм становищем в соціальній системі зацікавлені в історично необхідних прогресивних змінах...” [132, с. 119]. Таку позицію відстоював

М. Грушевський. Колишній міністр фінансів і голова ради міністрів директорії УНР Б. Мартос писав, що Грушевський по приїзді до Києва надіслав статтю до першого числа видання, у якій визначав мету Центральної Ради: “Українського питання вже нема. Є вільний великий український народ, який буде свою волю в нових умовах свободи... Потреби й домагання України розгортуються в усій

широті” [99, с. 99–112].

Головною ідеєю видання була побудова незалежної української автономної республіки у складі російської федерації. Цій темі присвячені публіцистичні праці М. Грушевського, С. Єфремова, А. Ніковського та інших авторів “Нової ради”. Велику цінність – для історії в першу чергу – становлять надруковані в “Новій раді” (видання було органом Центральної Ради) протоколи засідань Центральної Ради та Малої Ради, Всеукраїнських робітничих, селянських, військових з’їздів, Універсалів Центральної Ради, партійних програм і т. д., які є єдиним архівним джерелом на сьогоднішній день. Видання також піднімало проблеми демократичного устрою майбутньої держави, приділяло значну увагу її економічному та соціальному розвитку, земельно-аграрному та мистецько-культурному питанню. Зайнявши міцні літературні позиції в царині української демократичної преси, “Нова рада” стала фактично єдиним, найбільш об’єктивним виданням того періоду.

У цей час, як стверджував А. Животко, українська преса виходила і в українських колоніях та інших місцях компактного проживання українців за межами України, але її життя припинилося через громадянську війну [65, с. 271–272].

2.2. Редакційний та авторський колектив як творчий організм: специфіка формування на тлі жорсткої цензури та обмеження свободи слова

Українські друковані видання, які народилися на терені царської Росії після 1905 р., стали не лише осередком духовності в суспільстві, а й справжньою “кузнею” кадрів для недосвідчених працівників-газетярів. Вищі навчальні заклади імперії у своєму активі на той час ще не мали такої спеціальності як журналістика. До газет тяжіли не лише літератори, а й учені негуманітарних профілів, мистецтвознавці, економісти, аграрії. Як правило, це були освічені і свідомі люди суспільства, котрі глибоко розуміли свій обов’язок перед читацькою аудиторією: “Журналіст, таким чином (як і журналістський колектив) – суб’єкт спеціалізованої діяльності по виробництву соціальної інформації, що передається органами преси” [100, с. 165]. Крім цього, зазначав В. Лизанчук, “журналіст мусить глибоко вірити в те, що пише, усвідомлюючи свою моральну відповідальність за усне чи писемне слово, за кожную думку, за кожне твердження” [92, с. 101].

Серед головних завдань видавців, зокрема й щоденника “Громадська думка”/“Рада” чільне місце посідали наступні: поширення національної свідомості, навчання рідній мові, виховання почуття патріотизму та самодостатності українства як нації, об’єднання навколо національної ідеї. Яскраві публікації, які були носіями цих ідей, відзначалися передусім жвавою присутністю авторів. Висока мета видавців щоденника “приземлялася” через банальні причини: брак коштів та читацької аудиторії, обмежену географію

публікацій, слабку оперативність повідомлень. Не останнім у цьому списку був брак кваліфікованих журналістів-репортерів, аналітиків, а також фахівців з верстки, поліграфістів. У “Спогадах” Чикаленка, мецената, знавця аграрної справи, письменника та публіциста, детально розповідається, в яких нелюдських умовах народжувалася газета. Перший рік, за його словами, був найтяжчим. “Я страшенно хвилювався, – згадував він незадовго до випуску першого числа газети, – боявся, що у нас не стане літературних сил випускати газету щодня. Мені це здавалося трудностю такою, що аж жах брав” [190, с. 341].

Український громадський діяч на Далекому Сході (потім у Манчжурії та Китаї, а з 1951 р. – у США) І. Світ, пригадуючи нелегкі кроки щоденника і, зокрема, особистість Ф. Матушевського як першого редактора, на чий плечі випала неймовірно тяжка ноша – і редактора, і публіциста, писав, що умови становлення тодішньої національної преси були досить складними. Одним з чинників цього вважалася відсутність кваліфікованих кадрів: “...за винятком хіба С. Єфремова та ще одної-двох осіб, ми не мали публіцистів з досвідом газетної праці” [149, с. 675].

Ситуація ускладнювалася тим, що газета була щоденною, а отже кожного дня потрібно було зверстати солідний певний обсяг матеріалів, що зобов’язувало працівників видання творити в стані хронічного пресингу. Це позначалося на творчості і здоров’ї (зокрема, випадок з Ф. Матушевським, який через перевтому виснажився і захворів). Зрештою, і сам Є. Чикаленко неодноразово злягав від недуги на нервовому ґрунті.

На сторінках видання були представлені різні жанри, як-от: замітка, інформація, публіцистичні нотатки, рецензії, фейлетони. Змістовними, з елементами публіцистики, були передовиці. Працівники редакції уміло робили компіляції, огляди преси та часописів. Цікавою та лаконічною була рубрика “У Києві”, де вміщувалися повідомлення про різні заходи, події, інформації, що стосувалися життя громад чи окремих громадян тощо.

У перші роки видання щоденника редколегія постановила за правило на першій сторінці на чільному місці давати повний список тих, хто пише до газети. Він так і розпочинається: “У “Раді” пишуть” (і далі – перелік прізвищ та імен авторів). Так, у 37-му номері “Ради” (1907 р.) такий список займав восьму частину газетної полоси й налічував 77 прізвищ, серед яких були знайомі імена: В. Винниченко, М. та Б. Грінченки, М. Грушевський, Дніпрова Чайка, В. Доманицький, Гр. Коваленко, М. Коцюбинський, Ів. Липа, М. Лозинський, К. Лоський, О. Лотоцький, О. Маковей, Ф. Матушевський, В. Павловський, Л. Пахаревський, О. та С. Русови, В. Самійленко, О. Сластьон, Л. Старицька, А. Тесленко, М. Чернявський, Є. Чикаленко, П. Чижевський, С. Черкасенко, В. Шемет, І. Шраг, Ф. Шелудько, Б. Ярошевський, І. Огієнко, а також шановані в суспільстві “вчені мужі” – професори В. Антонович, В. Перетц.

Якщо простежити гонорарні примірники щоденника, які знаходяться в Інституті рукопису Національної бібліотеки ім. В. Вернадського НАН України в Києві, можна помітити, що це, практично, і є основний авторський “кістяк” ви

дання: літератори, аграрії, юристи перетворилися на піонерів національної журналістики, ставши справжніми публіцистами, навчилися неупереджено втручатися “в проблеми, події... свого часу. Суть публіциста виражається в тенденції до деіндивідуалізації його особистості, – журналіст живе потребами суспільства, думає високими соціальними категоріями, розробляє актуальні для народу теми...”

[136, с. 15]. В контексті цього варто наголосити, що, все-таки, найголовнішою цінністю щоденника були ті, хто творив його “з ранку й до ночі”.

У виданні працювали та друкувалися С. Єфремов, Ф. Матушевський, Є. Чикаленко, Л. Пахаревський, С. Петлюра, В. Доманицький, М. Павловський, В. Піснячевський, В. Самійленко, Б. Грінченко, М. Гехтер, М. Лозинський, В. Галевич, С. Васильченко, Л. Жебуньов, В. Королів (Старий), О. Лотоцький, В. Леонтович, Б. Грінченко та інші.

Дослідник української преси А. Животко, описуючи кадрову проблему газети, зауважував, що М. Грушевський приступив до “активної праці в ній”. За його словами, “фактичним редактором став М. Павловський, людина не менш працююча, як Ф. Матушевський. Був він редактором до 1913 р., коли заступив його

А. Ніковський... На секретаря редакції запрошено С. Петлюру... пізніш секретарем став В. Королів-Старий. Сталими співробітниками, що вели постійні відділи, були Д. Дорошенко, М. Старицька-Черняхівська, М. Лозинський, Б. Грінченко та інші. Фахових вироблених журналістів як і “Громадська думка”, так і “Рада” не мали. Щойно тут вони помалу виховувалися, здобували досвід і вже пізніше дехто ставав видатним журналістом. Найближче з “Радою” був зв’язаний С. Єфремов. Як публіцист, виступив тут С. Петлюра. Талановиті огляди й фейлетони давав

С. Черкасенко. Красне письменство було представлене В. Винниченком, С. Васильченком, О. Олесем, М. Левицьким та іншими. Передові статті звичайно писали С. Єфремов, Ф. Матушевський, іноді М. Грушевський, Д. Дорошенко, М. Павловський та інші. При допомозі цих сил ставала “Рада” речником і дзеркалом українського життя на всіх землях. Стежила за його розвитком, формувала думку. Здається, ні одне питання не уникало її сторінок” [65, с. 198–199].

Важливою постаттю редакційного колективу був Євген Харлампійович Чикаленко (1861 – 1929). Це видавець, журналіст, меценат національної преси. Маючи прекрасну сільськогосподарську освіту, Є. Чикаленко видав п’ять практичних довідників “Розмови про сільське господарство”, які стали своєрідною сільськогосподарською енциклопедією, котра не втратила актуальності й нині. За ці книжки Чикаленко три медалі від сільгосптовариств - золоту й дві срібні. “Є. Х. після Шевченка був на Україні самим популярним автором. Його книжечки розходились в сотках тисяч примірників, ...на цих книжечках люде вчилися читати по-своєму, набирали смаку до української книжки взагалі” [190, с. 26]. Маючи гроші, які залишилися від посагу покійної дочки Євгенії, Є. Чикаленко віддавав їх на потреби національного відродження, матеріально підтримуючи

українські видання, зокрема, взяв на себе фінансові клопоти у виданні російсько-українського словника, газети “Селянин” (Чернівці), виділяв кошти для відділу белетристики “Киевской старины”, Академічного дому, студентів. Живучи в Києві з 1900 року, Є. Чикаленко створив своєрідний український осередок; навіть Маріїнсько-Благовіщенську вулицю, де знаходився його будинок, друзі називали Українською. У будинку мецената часто збиралася київська інтелігенція – М. Лисенко,

П. Стебницький, В. Леонтович, В. Науменко, М. Коцюбинський, В. Винниченко. Є. Чикаленко тісно зійшовся з В. Левицьким, Ф. Матушевським, С. Єфремовим, В. Доманицьким, які гуртувалися навколо видавництва “Вік”. Відомі й так звані “Чикаленківські понеділки”, під час яких українська еліта обговорювала багато питань, що стосуються українського національного відродження, де йшла мова про майбутнє України. Найбільший внесок Є. Чикаленка в загальну українську справу – заснування і видання першої щоденної всеукраїнської газети “Громадська думка” / “Рада” (1905–1914 рр.).

Про свій намір видавати газету Є. Чикаленко оголосив одразу після Маніфесту 17 жовтня. В тодішній Наддніпрянській Україні це було досить складно, але громадський діяч мужньо тримав прапор свого видання. Ось як писав про це

Ю. Тернопільський: “Євген Чикаленко не був журналістом, але був найбільшим в історії української преси її меценатом-видавцем, що створив органи преси, які стали у той час фортецями української політичної думки й українських національно-політичних змагань” [168, с. 169].

Один з сучасників Є. Чикаленка В. Кедровський (пізніше емігрував до США) у своїх спогадах захоплювався його силою духу, вірою в майбутнє України. За словами В. Кедровського, це був “великий патріот, що віддав себе всього на служіння своєму народові. Він утратив усе, що мав, але ніколи не нарікав, ніколи не скаржився на біду. Євген Чикаленко був велетнем духа, що ніколи не згинався і не падав на шляху, який би він не був тяжкий” [85, с. 122].

Видання, підтримуване Є. Чикаленком, виживало в дуже суворих умовах. Про це яскраво свідчать його книги – “Спогади” та “Щоденник”, які можна вважати завершеними літературно-публіцистичними творами. Борючись із постійними перешкодами (закриття газет, судові утиски проти газети, її редакторів, конфіскації тиражів, перепони на шляху передплати тощо), видавець ні на йоту не припускав думки про припинення газети. Зникнення “Ради”, за його словами, було б для України новим Берестечком [21, с. 105]. Гаряче підтримував Є. Чикаленка і його син Левко: “Крутись, батьку, мотай головою, а “Ради” не покидай, бо це єдина плата нації за наше паразитичне існування на її організмі”. До цих слів Є. Чикаленко додав: “Хороші слова. Радісно мені було їх читати. Це мені моральна підтримка від старшого сина. Та я не покину її, поки не загину...” [191, с. 169].

Сучасники видавця, зокрема Д. Дорошенко, дали високу оцінку його громадському подвигу. Д. Дорошенко писав: “Видання “Ради” на протязі 8 з

половиною років було справді великим подвигом і разом з тим – великою національною заслугою Чикаленка, яка стає перед нами в своїм повнім блиску, коли уявити, серед яких умов і при яких обставинах доводилось йому цю газету видавати” [46, с. 59]. Він справедливо називав “Раду” українською газетою “на цілу Велику Україну”, яка... віддзеркалювала найменші прояви українського культурно-національного життя... Чикаленко надавав велике значіння існуванню “Ради”: в його очах це був хоч і скромний, але широко розгорнутий прапор українського національного руху; видання “Ради” було для нього питанням національної чести. Не вважаючи на всі недостачі “Ради”, які він сам ясно бачив і розумів, не вважаючи на байдужість широкого громадянства, на різні прояви незадоволення з напрямку, змісту, мови “Ради”, на великі фінансові труднощі, які часом, здавалося, зовсім не сила було поборювати, він вважав за обов’язок свого життя видавати “Раду”, доки ставало засобів, доки дозволяли зовнішні умови. Вже в кінці 1908 р., коли здавалося, що ніхто його не підтримуватиме і він сам муситиме нести весь тягар дефіциту, він записує в своїм “Щоденнику”, що на громадських зборах він заявив: “коли ж грошей не добудемо, то я на свої 5 тисяч (це та сума, яку він міг визначити саме тоді – авт.) рискну видавати газету сам, - визначивши ціну 12 рублів” [46, с. 58]. Завдяки творчому кістякові “Ради”, в Києві з’явилося ядро нової української партії – “Товариства українських поступовців” (ТУП), перший з’їзд відбувся на квартирі Чикаленка в 1908 р.

“Спогади” (три книги) та “Щоденник” (1907–1917) Є. Чикаленка дають досить чітку картину стану справ з газетою та труднощами, що переслідували. Перо їхнього автора легке, мова добротна, щира: “У спогадах чудово поєдналося вміння Є. Чикаленка сплести у вінок цілісної, логічної оповіді документальні, суто біографічні факти, оціночний фермент, соціальний фон і метафоричний опис краю” [82, с. 174].

Такою мовою з елементами публіцистики у газеті вміщені його статті, присвячені різним темам, що свідчать про великий інтелектуальний потенціал: “Розмова про всячину”, “Про вибори в Думу”, “Про землю”, “Про мову”. Зокрема, в останньому матеріалі, який згодом автор розширив і видав окремою брошурою під назвою “Розмова про мову”, чітко пояснюється, як підняти престиж української мови. Є. Чикаленко писав, що треба “просвітити наш народ, ... ширити свої книжки, газети, та всіма способами добиватися своєї мови в школах”. Зневага до рідної мови як “мужицької” – то найбільше лихо нашого народу” [189, с. 28-29].

Помер Є. Чикаленко у 1939 р. у Чехо-Словаччині. В. Кедровський так згадував про друга: “В одному з листів в Америку він писав: “Я тепер можу спокійно вмерти, бо знаю, що Україна вже воскресла й не за горами той час, коли вона стане Соборною й Суверенною Державою”. З такою вірою помер великий патріот, що віддав себе... на служіння своєму народові” [85, с. 34].

Сучасник Є. Чикаленка М. Славинський дав йому таку характеристику: “Громадянин і політик, національний діяч і меценат, хлібороб і літератор, журналіст, бесідник і організатор. В усіх площинах нашого національного життя проорав він глибоку борозну, скрізь і у всьому зазначилася сила його многобічної

праці. А особливо зазначилася ота сила в людях кількох поколінь і всіх верств громадянства, бо ж мало хто навіть із найстаріших наших діячів уник його впливів. Впливів його вабливої індивідуальності, милого слова, щирого серця, світлого розуму“ [157, с. 5].

Є. Чикаленко виступав під криптонімами та псевдонімами: Е. Ч., Ч., Ч-ко Е., Пасічник [101, с. 428].

У 2000 р. Лігою Українських меценатів заснована премія імені Євгена Чикаленка, яка присуджується на честь роковин Дня незалежності України за меценатство в галузі культури. У 2004 році премії ім. Є. Чикаленка удостоєні банкір

Ю. Джус та А. Лисий (Фундація Івана Багряного, США) [81, с. 34].

В Україні ім'я видатного українця-патріота сьогодні увічнено у виданні його літературної спадщини. У Києві одразу у двох видавництвах – “Феміна” та “РАДА” (2003 р.) видані книжки його знаменитих “Спогадів” у чотирьох частинах. А ТОВ компанія “РАДА” на чолі з М. Цимбалюком заплановано видати зібрання творів Є. Чикаленка в семи томах.

Заслуговеє на увагу й Федір Павлович Матушевський (1869–1919) – публіцист, громадсько-політичний діяч. Він був запрошений редактором “Громадської думки” (редагував номери 105–190 в 1906 р.); готував до друку статті та фейлетони, опікувався відділами закордонного життя та бібліографії. Крім “Громадської думки” та “Раді”, активно друкувався у “Киевской старине”, “Літературно-науковому віснику”, був одним із засновників видавництва “Вік” у Києві. У період УНР призначений головою дипломатичної місії УНР у Греції, де помер. По собі Ф. Матушевський залишив значну літературну спадщину. Зокрема, праці “Жертвы переходной эпохи” (про А. Свидницького), “В. Антонович в світлі автобіографії та даних історій”, цикл нарисів про Тараса Шевченка, спогади “Із щоденника українського посла” (збірник “З минулого”).

У “Громадській думці”/“Раді” Ф. Матушевський вмістив понад 300 публікацій та ще близько 200 – у “Новій громаді”, “Украинской жизни”, “Літературно-науковому віснику”. Робота Ф. Матушевського в щоденнику була дуже напруженою, адже він обіймав посаду редактора щойно народженої “Громадської думки”. Як писав у своїх спогадах про нього І. Світ, перш за все важко було на ідеологічному ґрунті, бо “головними антагоністами були В. Леонтович, великий землевласник консервативних поглядів, і член редакційного комітету Борис Грінченко, людина дуже радикальних поглядів...” [149, с. 671–688]. Однією з причин складності в роботі була відсутність мовних норм та професійних газетярів. Тому лівова частина навантажень лягала на редактора Ф. Матушевського, який не лише правив матеріали, а й ґрунтовно їх переробляв (це треба було встигнути зробити до півночі, щоб щоденник вийшов на ранок), готував передовиці. Є. Чикаленко, згадуючи про перший рік життя газети, писав: “Одним словом, якби не Ф. Матушевський, то ми напевно не змогли б видавати газети: по совісті треба сказати, що він виніс її сам на своїх плечах” [190, с. 345]. Ще Чикаленку належать знамениті слова, які визначають Ф. Матушевського як

“мученика преси”: “Ще з його боку була така самопожертва, таке геройство духа, що коли наша преса матиме будучину, коли вона розів’ється так, як у людей, то ім’я Ф. П. Матушевського повинно нею возвеличитися на вічні времена, яко нашого мученика преси, який не пошкодував свого здоров’я, можна сказати, свого життя для її існування... До початку нашої газети я любив Ф. П. Матушевського за його надзвичайно симпатичну вдачу, а з цього часу почав його глибоко поважати і дивуватися його нелюдському терпінню, енергії, його вірі в нашу справу. Одне слово, у мене немає такого хисту, щоб змалювати заслуги цього чоловіка перед нашою газетою” [190, с. 349].

Тематика виступів Матушевського в щоденнику була багатоплановою: це й матеріали про роботу трьох Державних Дум та місцевих органів влади, уряду (“Народ не дасть себе ошукати, чого вчить історія”, “З приводу нових правил до виборів”, “З’їзд членів Державної Ради”, “Українські громадяни в другій Державній Думі” тощо). Він проявив себе і як знавець економіки, демонструючи це в статтях на теми землі та землеустрою “Земельний голод і земельна політика” (1906. – № 49); “Земельне питання і уряд” (1906. – № 64); проблеми судової системи (1907. – № 40). Його перу належать статті про визначних людей, насамперед про Т. Г. Шевченка “Час не жде” (1908. – № 47); “Великі роковини” (1911. – № 46–48); “Шевченко, слов’янофільство і западничество” (1912. – № 61–62); “Поезія волі і правди” (1914. – № 46): ці публікації в майбутньому склали основу для монографії про Кобзаря, роботу над якою позпочав у 1910 р. і вона фактично стала головною працею його життя [145, с. 574–584]. Він – автор статей про В. Антоновича: “В. Антонович при світлі автобіографії та історії” (1909. – № 70–71), “В роковини смерті В. Антоновича” (1910. – № 55). В одній зі статей, вміщених у “Раді” (1907. – № 7), Ф. Матушевський писав: “Вже давно всі звикли до того, що даремна праця не має якогось толку в тому, що діється навкруги. Особливо ж коли ми бачимо перед собою той чи інший вчинок уряду. Дивного в тому немає нічого, – бо коли за спокійних часів бюрократія не вилискувала розумом і дотепом, то в таку бурхливу добу... і поготів не можна в неї вимагати того, що їй здавна бракувало й бракує”.

Публіцист обрав такі криптоніми та псевдоніми: Ф. В.-С., М., Ф. М., Ф. М-ий, Ф. К. М-ський, Ф. Мт., Ф. М-шевський, Мартин Боруля, Ф. Ганнусенко, Ф. Майкут, Оптиміст, Смелянец, Федір М., Ф. Чулий, Шпонька та ін. [101, с. 409].

Щоденник також тісно пов’язаний з ім’ям Бориса Дмитровича Грінченка (1863 – 1910), відомого вченого-педагога, письменника, редактора-видавця, публіциста, бібліографа. У щоденнику він був редактором (№ 1–5) та видавцем (1906. – № 1–65). Широко відома його програмна праця “Тяжким шляхом”, яка побачила світ на шпальтах щоденника у 1906 році (виходила в Києві двічі окремими тиражами: у 1906, 1911 рр.). Публіцистичні роздуми письменника яскраво відтворили тернистий шлях української преси, передісторію її появи та нелегке становлення, окреслили ряд болючих проблем. Цю працю можна розглядати як базову у вивченні української преси початку ХХ століття.

Б. Грінченко по праву вважається і творцем, і дослідником української преси. У своєму творі “Тяжким життям”, вміщеному в щоденнику, він охарактеризував явища і поставив проблеми, які є в національній пресі. Розпочавши розвідку з історичних витоків української журналістики, він зробив перелік видань, котрі з’явилися в Україні на зламі двох століть, і зокрема, після 1905 р. У публікації багато уваги автор приділив щоденнику “Громадська думка”/“Рада”. Цінність цих публіцистичних роздумів велика з [126]. Також у своїй праці Б. Грінченко торкнувся такої проблеми українців як єдність (що безперечно знайшло своє відображення в українській пресі). Великого значення набули розділи, що стосуються вживання та розвитку української мови, становлення етнонаціональної школи. Пишучи про перешкоди, які стоять на шляху від друкованого органу до читача, публіцист передусім констатував факти масової неписьменності, а також заходи з боку місцевої влади, особливо сільського населення: “Величезною перешкодою також адміністраційні всякі заходи... як наприклад, заборони продавати газету, ... читати. У великому городі, поки продаж якої газети взагалі не заборонено, ще сяк-так можна жити, а по селах та по маленьких містечках усі справи робляться геть простіше.

Сидить, наприклад, у Золотоніському повіті старшина волості. Приносять туди всю пошту, адресовану одному з селян, розгортає її й читає, починаючи з самісінької гори – Ра-да, га-зе-та по-лі-тич-на... А, політична! Невозможно! В грубу! І взялася бідолашна “Рада” димом та й пішла до неба жалітися на неприхильного до політики старшину... усі вони (тобто представники адміністрації) дуже незадоволені з сьогочасних “комитетов по делам печати”, що ті не припиняють української отрути біля самого її джерела” (1906. – № 42).

Оптимістично дивлячись у майбутнє, Б. Грінченко писав, що “Перед молодістю українською пресою лежить будучина. Від нас самих залежить зробити ту будучину великою й славною... Ідемо далі тим тяжким колючим шляхом, який нам судився, і який ми мусимо пройти” (1906. – № 59).

Перу Б. Грінченка належать матеріали і про українську школу, де він підняв проблеми національної школи в підросійській Україні. Важливість цих публікацій, головним чином, полягає в тому, що автор утверджував ідею українства в усьому, починаючи зі слова: “Українська книжка, кожен номер української газети все далі й далі просуватиме національну свідомість, все більше й більше захопить людей хвилею національного воскресіння” (“Народні вчителі і українська школа”).

Виступав Б. Грінченко під такими криптонімами та псевдонімами: Б., Б. Г., В.Ч., Г., В-ий, П. В-ий, Б. Грин-ко, М-р-с, Вартовий, П. Вар [101, 389].

Близьким другом, активним автором щоденника був Михайло Сергійович Грушевський (1866–1934), видатний громадський та державний діяч України, вчений, публіцист, редактор і видавець журналу “Літературно-науковий вісник” (започаткував його у Львові, редагував разом з І. Франком, О. Маковеєм, В. Гнатюком). Після революційного піднесення 1905 р. переніс “ЛНВ” до Києва. Але передусім М. Грушевський був талановитим істориком, організатором історичної науки, мав свою наукову школу, учнів, про що зазначав грушевськознавець

Л. Винар: “ Своєю наполегливою і унікальною науковою і науково-організаційною працею Грушевський став прикладом для своїх учнів, які в той час ставилися до нього зі справжнім пієтизмом і пошаною. Така позитивна психологічна настанова до Грушевського з боку його учнів зміцнювала внутрішню згуртованість історіографічної школи Грушевського” [22, с. 65].

Відчутним був його вплив на “Раду”. У щоденнику М. Грушевський надрукував матеріал “Про українські кафедри”, який започаткував тривалу дискусію з приводу відкриття українських кафедр у чотирьох провідних українських університетах, що викликало багато листів; на статтю М. Грушевського активно зреагували студенти, які провели низку зібрань, дискусій, про що писала газета. Ю. Тернопільський так згадував про товариша: “Писав М. Грушевський живо, навіть до дразливих справ умів підходити просто і тому його статті були цікавими, змістовними і читалися з великим інтересом. До публікацій М. Грушевського виявляли інтерес і його російські вороги, в колах яких він мав майже легендарну популярність... Його “популярність” серед російських україножерів обумовлює факт, що він був визначною постаттю в нашому національному житті, а його політичні антиподи не могли перейти до порядку денного над його розважними, завжди обґрунтованими статтями. Він умів підходити навіть у дразливій справі до психології і такої людини, що в засаді ставилася до його поглядів неприхильно вороже...” [168, с. 127–128]. М. Грушевський писав і до “Нової Ради”, яка стала правонаступницею “Ради” (у ній працювало багато колишніх “радян”). У спогадах про нього Б. Мартос захоплювався його оперативністю: “Ще не приїхавши до Києва, Грушевський прислав статтю, що з’явилась у першому числі “Ради”. В ній Грушевський дає смілі й ясні напрямки праці Ц. Ради: “Українського питання вже нема. Є вільний великий український народ, який буде свою волю в нових умовах свободи... Потреби й домагання України розгортуються в усій широті” [99, 337].

Криптоніми та псевдоніми М. С. Грушевського: Г., З., З. М., М. Г., М. Гий, М . С. Г., М. Гр., М. Груш., З-ка Михайло, М. Заволока, Козак Михайло, Оптиміст, Сергієнко З-ка, М. Сергієнко, Хлопець, М. Хрушевски, Observator та ін. [101, с. 390].

Невтомним працівником видання зарекомендував себе і Дмитро Іванович Дорошенко (1882–1951) – публіцист, літературознавець, історик, політичний діяч. Мав досвід секретарської роботи в петербурзькому журналі “Украинский вестник” був, за словами О. Лотоцького, “головним колесом у редакційній машині”. Опікувався хронікою, писав редакційні статті, вів бібліографію. Зважаючи на досвід Д. Дорошенка, його запросив Є. Чикаленко вести у щоденнику відділи: телеграми, “По Україні”, “З газет і журналів”. Журналістську роботу уміло поєднував з роботою секретаря київської “Просвіти” у 1907 р.

Автор щоденника довгий час займався викладацькою роботою (Кам’янець-Подільський університет), в еміграції – в університетах Відня, Праги, Мюнхена, Варшави, колегії Св. Андрія у Вінніпезі. Був директором Українського наукового інституту в Берліні, в 1945 р. став першим президентом Вільної академії наук.

Написав ряд літературознавчих та історичних праць. Зокрема, підручник “Історія України” витримав кілька видань. У книжках спогадів “Мої спомини про давнє-минуле. 1901–1914” та “Мої спомини про недавнє минуле. 1914–1920”, біографічній повісті “Євген Чикаленко. Його життя і творчість”, наведено немало історичних фактів становлення національної преси в тодішній Україні. Цікавість викликає і його дискусійний матеріал “Про українську літературну мову”. Відомі літературознавчі публікації Д. Дорошенка на сторінках щоденника, які відзначаються глибиною дослідження, об’єктивністю і водночас шляхетним підходом автора до об’єктів критики.

Будучи вірним і надійним другом першої українськомовної щоденної газети, Д. Дорошенко вважав за обов’язок розповісти про нелегкі кроки її становлення. Зі сторінок спогадів видно, як він і його товариші щиро переживали закриття “Громадської думки”. Також Д. Дорошенко відтворив картину стилю роботи “Ради”, деталізуючи обов’язки відділів (телеграм, кореспондентського). Він назвав імена працівників видання: Володимира Самійленка, Григорія Коваленка-Коломацького, Володимира Осинського, які були свого часу коректорами, характеризуючи так: “Усі дуже милі люди. Самійленко був добрий знавець романських мов, само собою розуміється, він знав чудово і мову українську. Я не давав йому спокою, раз у раз запитуючи, як би краще перекласти з російської те або інше слово, і він терпеливо вислуховував і давав поради” [50, с. 88–89]. Велику цінність мають спогади про роботу в “Раді” відповідальним секретарем С. Петлюри. Загалом в особі Дорошенка редакція щоденника мала розумного, розважливого і доволі мобільного працівника.

Д. Дорошенко використовував такі криптоніми та псевдоніми: Д. Д., Ж., М. Ж., П. С., Д-ко, Д. Д-ко, Д. Д-нко, М. Ж-ко, Хома Брут, Дядько, Дмитро, М. Жураховський, М. Жученко, М. Забаревський, Д. Іваненко, Книголюб, Мандрівець, Молодые друзья – земляки автора, Надєсманець, Посполитий, Присутній, Свідок, Хуторянин з-під Глухова [101, с. 395].

Одним з найбільш мобільних працівників щоденника був Максим Григорович Гехтер (1885–1947). Він співпрацював з “Ділом”, “ЛНВ”, “Економістом”. У “Раді” Гехтер працював відділоводом, писав “від рядка”. З часом став справжнім професіоналом. Особливо активно друкувався М. Гехтер у “Раді”, починаючи з 1910 року, найпомітніші – 1913–1914 рр. Його перу належать публікації на економічні теми, про робітниче життя (про аварії на шахтах та підприємствах, про страйки тощо). Серед вагомих в ідеологічному плані М. Гехтера є стаття “Національне питання і українська народна партія” (1911. – № 125, 139, 140, 145, 146, 157, 164, 171). Заслуговує на увагу і така ремарка: “Редакція не поділяє всіх думок автора, але друкує її, сподіваючись, що вона викличе обмін думок”. Саму ж ідею статті автор подавав так: націоналізація преси, школи, літератури в справі щодо України є “класовим інтересом української інтелігенції, головного умовного її добробуту і нормального існування”. Ця публікація не залишила байдужими читачів, і в редакцію надійшло багато відгуків.

Багатоплановість публіциста, інтелект та природна допитливість давали змогу грамотно з точки зору економіста-аграрника писати матеріали на теми економіки. Докладно і цілком переконливо автор виклав ідею торгівлі хлібом у статті “Перед новим урожаєм” (1912. – № 151), у якій мова йшла про спекуляції хлібом у неврожайні роки під егідою держави. Вихід автор бачив такий: “Можна б видати селянським земствам і селянським кооперативам державні позички для будування елеваторів”. Не менш показовою з огляду на поставлену проблему можна вважати статтю Гехтера в рубриці “Економічне життя України” – “Невикористане багатство” (1912. – № 198), де автор підняв проблему вивчення геологічних ресурсів України (донецького вугілля, полтавських торф'яних пластів тощо). Про страшну трагедію на шахті Донбасу розповіла також його стаття “Нова Гекатомба”.

Водночас його ім'я було внесене в “ЛНВ” як офіційного редактора (1908, 1911–1912 рр.), він друкувався в “Засіві”, “Селі”. Цікавим у плані аналітично-соціологічного дослідження є робота М. Гехтера за матеріалами анкет київської газети “Засів”, результатом якої став огляд “Український читач про українську часопись” (“ЛНВ”, 1912 р.).

М. Гехтер мав близько 30 криптонімів та псевдонімів: А., Г., Г. Р., М. Г., М. Ге-ер, Г-ович, М. Г-р, М. Григорович, Економіст, Літописець, Мак., Максим Литвин, Меломан, Могар, Ольгін, Оптиміст, Рецензент, Робітник, М. Росьовий, М. Рузин, Ю. Яровий, М. Н. , Nov., Nowus і т.д. [101, с. 388].

Неоціненний вклад у становлення та розвиток щоденника “Громадська думка”/“Рада” зробив Сергій Олександрович Єфремов (1876–1939), який, брав активну участь у його редагуванні; був членом редакційного комітету. За відсутності чи хвороби редактора завжди був готовий його замінити. Писав гостро, сміливо, за що неодноразово піддавався арештам. Особливо вдавалися передовиці, де він сконцентрував увагу читачів на найбільш актуальних подіях дня – в Україні (Києві, іншій губернії), Росії, написав понад три тисячі статей, рецензій, публіцистичних роздумів, присвячені актуальним проблемам – національно-визвольному рухові, висвітленню історико-культурного життя українців, мовному та освітньому питанню, духовному відродженню. У “Раді” С. Єфремов надрукував цикл нарисів про українських письменників, огляди їхньої творчості.

Стояв біля витоків щоденника. Є. Чикаленко покладав на нього великі надії як на одного з найпрофесійніших журналістів на той час. Особливо він переживав його арешти, побоюючись, що це негативно позначиться на газеті. Фактично, завдяки С. Єфремову, у щоденнику газеті з'явилися серйозні, ґрунтовні публікації про мову, літературу. Досить вагомим – це цикл подач “З нашого життя”. Паралельно з “Радою” С. Єфремов друкувався і в “Новій громаді”, на сторінках якої побачила світ знаменита публіцистична праця “Відгуки з життя та письменства” (1906. – № 1, 3, 4), в якій багато місця присвячено проблемам української преси, її стану та завданням. Та найбільш цінним здобутком С. Єфремова став двотомник “Історія українського письменства”.

Відомі такі його криптоніми та псевдоніми: Е.С., Є., Є.С., Н.С., Р., С., С. А., С.О., С.О.Е., А-вич С., а-я С., Е.мов С., Є-мов С., Р-л, С-ць С., Александрович С., Волосожар, Дніпровенко Р., Земець, Киянин, Лановий Тр., Липовчанин, Охріменко С., Палець Сергій, Редакція, Ромул, Сергій, Сергій Є., Ситновецький С., Устяк П., Член клубу, Ярошенко С., Z., Nemo, Scrida, Spectator [101, с. 397].

Активним і багатоплановим автором досліджуваного у дисертації видання був Михайло Михайлович Лозинський (1880–1937) – публіцист, літературознавець, перекладач, політичний діяч. Юрист за фахом і за заняттям, він співпрацював з низкою газет, зокрема “Ділом” (був співредактором, літпрацівником), “Гаслом”. З “Громадською думкою” та “Радою” у М. Лозинського склалися довготривалі стосунки. Його публікації мали широкий резонанс, особливо ті, що стосуються політичного та культурно-освітнього життя Західної України. М. Лозинський у щоденнику виступав регулярно. Особливо резонансним був цикл його матеріалів про тривалий судовий процес над львівськими студентами “Процес 101”, де автор переконливо показав і витoki антиукраїнських мотивів, що йшли від поляків, і позицію українців-студентів. Публікації були вміщені у таких номерах (1911. – № 27, 29, 30, 31, 32, 34, 36, 37, 58, 60, 61, 63, 74, 96, 112, 131). Вони демонстрували не лише позицію автора, але й його здатність послідовно вести мову про досить серйозну проблему, що з’явилася на міжнародному ґрунті. М. Лозинський переконливо показав несправедливість польського правосуддя. Також він багато писав про проблеми національної школи на Галичині, політичне життя Західної України. Його публікації допомагали створити об’єктивну картину стану справ цієї частини України.

Криптоніми та псевдоніми М. Лозинського такі: М. Л., М. М., М-Л-ий, М. Л-кий, Михаїл Архип Закордонний, М. Михайленко, Михайло Михайлов, М. Михайлович, Радикал, Austriacus, Observator, Verax [101, с. 407].

М. Лозинський працював в уряді ЗУНР, був професором міжнародного права в Українському вільному університеті в Празі, очолював кафедру права Інституту народного господарства Харкова; написав ряд літературних праць, перекладав. Його життя як жертви політичних репресій СРСР трагічно обірвалося в 1937 році.

Олександр Гнатович Лотоцький (1870–1939) – публіцист, видавець, письменник, громадсько-культурний діяч, ім’я якого також тісно пов’язане із газетою “Громадська думка”/“Рада”. Його знали як члена “Старої громади” м. Києва, ТУПу; він стояв біля витоків широко відомого видавництва “Вік”. Активно співпрацював з російською пресою, піднімаючи на її сторінках наболілі проблеми українства. Його перу належить трилогія “Сторінки минулого”. У “Громадській думці”, а згодом і в “Раді”, вийшли публікації Лотоцького, значна частина – з Петербургу: про життя тамтешньої української громади, періодику, роботу в Держдумах українських депутатів; він опублікував низку статей з елементами аналітики про різні товариства, спілки. “Сторінки минулого”, видані у Варшаві в 1932–1939 рр. – унікальна документальна праця, яка дає багато цінних відомостей про національно-духовний розвиток України початку ХХ століття. Це мемуари,

що відтворюють життя України початку ХХ століття, розповідають про багатьох працівників української преси, в тому числі – й про щоденник “Громадська думка”/ “Рада”. У колективному збірнику “Лицар праці і обов’язку” сучасник О. Прицак наголошував на необхідності читання таких мемуарів молоддю, студентами: “Прочитуючи це і довідуючись, як було колись і як є завдяки праці батьків нині, зрозуміли б, який шмат важкого, забитого колонами і каміннями національного ґрунту батьки все ж таки відорали й засіяли – і не тільки куколом, але й щирим добрим зерном!” [93, с. 292]. Один з матеріалів Лотоцького, вміщений в “Раді” в липні 1914-го (в циклі статей про ситуацію в суспільстві – “Кінець сезону”), став формальним приводом до закриття газети.

Криптоніми та псевдоніми О. Лотоцького: А. Б., О. І. Л., О. Л., Л-ий О., Л-кій, Л-цкій А., Білоусенко Ол-др, Лотоцци, Любенський О., Новий Нестор, Подоляк О., Чижак, Чижик О., Чорноморець, Шпориш, Spectator [101, с. 407].

Андрій Васильович Ніковський (1885–1942) – літературознавець, політичний діяч, журналіст. Його першими журналістськими спробами стали публікації в “Раді”, в яких відразу відчулося потужне перо, котре невдовзі привело А. Ніковського до керівництва виданням (він редагував “Раду” у 1913–1914 рр.). Писав багато, підписувався такими криптонімами та псевдонімами: А., А. В., А. Н., В., А-й, Ан. Н., Ан. Яр., А-я Вас-ко, В-ко, А. В-о, Ник. Ков-Скій, Н-кий, Ан. Ник-скій, Н-ський, О-о, А. Я-ч, Василько, А. Василько, Приходько, Йосип Стефанович, А. Танаскович, А. Ярикович та інші [101, с. 413]. За часів УНР був міністром закордонних справ, жив у Польщі, а в 1924 р. повернувся в Україну, був у складі комісії, що працювала над словником рідної мови та в історично-філологічній секції Всеукраїнської Академії наук. Отримав 10-річне ув’язнення (відбував його на Соловецьких островах) за приналежність до СБУ (Спілки визволення України).

А. Ніковському випала нещаслива місія – впорядкувати справи з закриттям щоденника. Про це свідчать його листи до Є. Чикаленка. У 1917–1919 рр. А. Ніковський редагував газету “Нова рада”.

Віктор Онуфрієвич Піснячевський (1883–1933) – громадський діяч, журналіст. Будучи за фахом лікарем (освіту здобув у Петербурзі), друкувався в багатьох українських виданнях. Це, зокрема, журнал “Нова громада” (стаття “Наймані робітники в сільському господарстві”), доклав сил до організації спеціального українського друкованого органу в Петербурзі – газети “Рідна справа”/“Думські вісті”. У 1917 р. співпрацював у пресі Одеси, зокрема, був редактором “Одесского листка” – щоденної газети, яку сам заснував, згодом редагував “Молодую Україну” – український щоденник російською мовою, публікувався в “Нашому селі”.

Зі щоденником “Рада” В. Піснячевського єднали публікації про роботу Державних Дум, зокрема цикл “З невських берегів”. Вони відзначаються конкретністю, присутністю автора, в міру емоційні і водночас ділові. Відомо також, що у 1908 році у “Раді” він підписувався псевдонімом А. Горленко, Андрій Горленко [101, с. 416]. В. Піснячевський брав участь в організації української

фракції в першій Держдумі, був ініціатором і співробітником її органу – “Рідна справа – думські вісті”. В еміграції у Відні в 1919 році В. Піснячевський заснував тижневик “Воля”, який редагував упродовж двох років. Відомі такі його криптоніми та псевдоніми: В. П., П. К., Він. П., Г-ко А., П-ський В., С-ко В., Віктор П., Воєнний, Горленко Андрій, Морський В., Семинарист Б., Сивко, Співаченко, Старший Товариш, Столичний театрал, Шпигун Микита, W. P., Mortalis [101, с. 416] .

Вагомий внесок у щоденник зробив і Симон Васильович Петлюра (1878–1926), блискучий публіцист, талановитий редактор, державний і політичний діяч. Був активним членом РУП, співпрацював з політичними виданнями Галичини (за це зазнав арешту), а також – з партійними виданнями “Праця”, “Селянин”; у Петербурзі видавав соціал-демократичний місячник “Вільна Україна”. “Публіцистичну працю...С. Петлюра розпочинає із заснуванням “Ради” в 1906 році, як секретар редакції”, – так писав про нього Ю. Тернопільський [168, с. 153], хоча

Д. Дорошенко у своїх спогадах зазначав, що С. Петлюра прибув до редакції навесні 1907-го: “Весною 1907 р. до складу редакції прибув Симон Петлюра, український соціал-демократ. Відсидівши якийсь час у тюрмі, він виїхав до Львова і повернувся по революції до Росії... переїхав до Києва. Тут йому запропоновано секретарство в редакції “Ради”... Петлюра виявився людиною дуже приємної товариської вдачі... Петлюра був великим любителем театрального мистецтва, він писав у “Раді” рецензії на українські театральні вистави і його рецензії були дотепні, оригінальні, талановиті” [50, с. 94]. Був главою Директорії в час визвольних змагань, Головним отаманом військ УНР. На еміграції писав у польські видання “Українська трибуна”, “Трибуна України”, був засновником українського видання на еміграції “Тризуб”. На сторінках щоденника публікував талановиті театральні рецензії, огляди. Мав такі криптоніми та псевдоніми: В. Марченко, В. Салевський, І. Рокитний, С. Просвітянин, О. Ряст, С. Торнтон, П² та ін. [101, с. 415].

Олександр Олександрович Русов (1847–1915) – публіцист, громадський діяч, статист, етнограф, автор досліджуваного щоденника. Написав понад 40 наукових праць з економічної статистики, фольклору та етнографії. Активно співробітничав з пресою, зокрема редагував газету “Труд” (1880 р.), був автором “Громадської думки”/”Ради”, де вмщував свої петербурзькі дописи. З 1908 р. О. Русов почав викладати статистику в Київському комерційному інституті, інформуючи про роботу М. Грушевського [80, с. 60]. Незважаючи на велику зайнятість – викладацька справа, публіцистична діяльність, О. Русов вів активне громадське життя. Зокрема, він очолював статистико-економічну комісію при історичній секції Українського наукового товариства в Києві, брав безпосередню участь у збиранні грошей на будівництво пам’ятника Т. Шевченку в Києві, входив до Об’єднаного комітету зі спорудження пам’ятника Т. Шевченку в Києві [195, с. 263].

Відомий лист О. Русова П. Стебницькому, де він писав про це: “Поки ще житиму, треба ж те робити, ... щоб слава Тараса Григоровича дибом стала на весь

світ. Назбирав я по своїй книжці, що дала мені Полтавська управа, більше 300 карбованців, кажуть, що хоч з дорадчим голосом міг би через це у комісію пам'ятникову приходити” [195, с. 282]. О. Русов виступав під криптонімами та псевдонімами: А. Р., О. О., О. Р., В-а, О-вич, О., Р-в А., Бувший земець, Волоцюга, Дописуватель, Звісний старий, Кирпатенко О., Саша-Янгол, Старий українець, Українець [101, с. 418].

Зі щоденником співпрацювали, а також друкувалися кілька десятків постійних авторів. Їхні імена входять в історію української дожовтневої журналістики як першопрохідців на цій тернистій стежці. Серед них: М. М. Аркас (1852–1908) історик, публіцист, композитор, культурно-освітній діяч. На сторінках “Ради” друкував поезії та історичні розвідки. Виступав під такими криптонімами та псевдонімами: А..., А-а, А-с, -с, Н., Необачний [101, с. 383].

П. О. Богацький (1883–1962) – літературознавець, критик, журналіст, бібліограф, громадський діяч. У “Раді” з’явилися його перші літературні проби пера в 1906 році. Найяскравіше розкрився як редактор “Української хати” – літературного науково-громадського місячника, що згуртував навколо молоді літературну еліту. Друкувався під криптонімами та псевдонімами: Б., П. Б., Б. Г-цький, П. Жучок, П. Олександренко, П. Оль, Павло Б., Я. Стоколос, Студент, Aliens, Alienus і т.д. [101, с. 384].

М. О. Виноградова (Коваленко). Працювала в 1905–1907 рр. у щоденнику, займалася перекладом телеграм. Мала ряд друкованих творів на сторінках газети “Буковина”, “ЛНВ”, перекладала на українську твори російських письменників. Криптоніми та псевдоніми: М. П., Я-а М., Козачка, Козачка М., Полтавка М., Полтавка Маруся, Ясна Маруся [101, с. 387].

С. В. Васильченко (1878–1932) – публіцист, письменник, педагог. З щоденником його доля поєднала в 1910 році: його було запрошено до “Ради”, на шпальтах якої з’явилися його педагогічні замальовки, що звучали як “сторінки зі шкільного життя”, а також нариси, ескізи, рецензії на театральні постановки, шаржі, мініатюри. Окремою темою його публікацій у “Раді” виступала сатира, вміщена під рубрикою “Маленький фейлетон”. Серед помітних публікацій – оповідання. Заслуговують уваги його публікації: “На київських учительських курсах”, “Увечері”, “Оксана”, “На світанні”, “Шевченкові легенди”, “Сучасний романтизм”. Мова С. Васильченка – швидкоплинна і довершена, особливо це стосується прозових творів. Рецензії – глибокі, схильні до аналізу; сатиричні замітки та фейлетони – гострі, з почуттям міри. Справжнє прізвище С. Васильченка – Панасенко, криптоніми та псевдоніми мав такі: В. П., Вітер, Загородній, Ів. Глеченко, -ко В. П., Панас Стецько, Степ Вечірній, Н-ко, Танасюк Панас, Ф. Темний [101, с. 386].

М. М. Грінченко (1863–1928), письменниця, перекладач. Дружина Б. Грінченка. Співпраця з “Громадською думкою” та “Радою” була досить плідною: в її обов’язки входило ведення відділу “По Україні”. Після смерті Б. Грінченка керувала видавництвом, що носило його ім’я (1910–1918 рр.). Виступала під криптонімами та псевдонімами: М. Г., М. З., М. Данко, М. Доленко, М. Загірна, Марія Загірня, М. Чайченко, Маруся Чайченко та інші [

101, с. 390].

В. М. Доманицький (1877–1910) – публіцист, літературознавець, історик, громадсько-політичний діяч. У “Громадській думці”/“Раді” друкувалися його публікації на суспільно-політичну та історико-літературну тематику. Заслужують на увагу публікація “Колись і тепер” (“Громадська думка”), цикл статей “Що діється на селі”, “Про наше господарство”, “Пекучі питання”. Як і його колега В. Піснячевський, В. Доманицький був кореспондентом щоденника в Петербурзі, розповідав про діяльність Українського парламентського клубу. Мав більше десятка криптонімів та псевдонімів, як-от: В. Д., Д., В. Д-ий, В. Д-кий, В. Дом., В. Доман., В. Вітер, Василь Вітер, Звенигородець, Колодянин, В. Колодянський, Василь Потребитель, W.D. та інші [101, с. 392].

М. А. Дмитрієв (1867–1908) – видавець, публіцист, громадський діяч, адвокат. Один з редакторів “Рідного краю” (Полтава), М. Дмитрієв друкувався і в “Раді”. Його криптонім – М. Д., псевдонім – Слобожанин [101, с. 391].

В. Ф. Дурдуківський (нар. 1874) – публіцист, літературний критик, педагог. Один із засновників видавництва “Вік”. Друкувався на сторінках “Ради”. Потерпів від репресії двічі – головним чином у справі Спілки визволення України (незаконно). Криптоніми та псевдоніми: В. -, В. Д., В. М., В. Д-ській, В. М-ць, В. Коновченко, В. Мировець, Скавло, В-dur [101, с. 396].

А. Жук (1880–1968) – журналіст, політичний та кооперативний діяч: його перу належать статті на економічні, політичні теми. Був активним дописувачем “Ради”. Криптоніми та псевдоніми: А. В., А. Ж., А. І., Ж., І. А., А-ій, А. А-ко, Ан., Ан-ій, Андрій Андрієнко, А. Вовк, А. Вовчанський, А. Ільченко, А. Мільченко, Хрущ, N. N [101, с. 399–400].

Л. М. Жебуньов (1851–1919) – публіцист, громадсько-культурний діяч. З 1908 року – член Об’єданого комітету зі спорудження пам’ятника Шевченку в Києві. Один з активістів “Громадської думки”, “Ради”. Йому належать статті про Великого Кобзаря. Зокрема, “До справи другого конкурсу моделей пам’ятника Шевченкові”, “Ще про фонд ім. Шевченка та інші”. Також Л. Жебуньов брав активну участь у складанні листів-звернень до читачів. Криптоніми та псевдоніми Л. Жебуньова: Л. Ж., Левко, Український демократ Л.Ж., Хуторянин [101, с. 398].

Ю. Квасницький (Трейман) – працював коректором та відділоводом “Громадської думки” і “Ради”. Криптоніми та псевдоніми В. К., Г. К., Г. Т., Е. К., Є. Г., К., К. В., Т. Р., Ф. Г., Ф. Т., Ф. Ч., Гр., Тр., Єв. К., Кв. Є., Кв-цький Є., К-ий Г., Неч. Є., Т-ін Ф., Тр. Г., Гак, Ге, Ге-Те, Глаголь, Імпресіоніст, Іногородній, Карапишанець, Краснорядченко, Кубанець, Трейман, Тусін Ф., Lib [101, с. 400].

Г. А. Коваленко (1867–1938) – журналіст, письменник. Друкувався на сторінках “Громадської думки”, “Ради” (був також коректором). Відома його стаття (1909 р.) “В справі про нашу мову”. Псевдоніми та криптоніми Г. Коваленка: Коваленко-Коломацький Г., Сьогобічний Гр., Гетьманець Гр., Смутний Гр., Южнорусс., Ко-ко- та інші [101, с. 401].

В. О. Козловський – журналіст, громадський діяч. Відповідальний секретар “Громадської думки” (1906 р.). До його обов’язків також входило: редагування

інформаційних відділів “По Росії”, “По Україні”, київської хроніки, телеграм, а також кореспонденції.

В. К. Королів (Старий) (1879–1943) – публіцист, видавець, письменник, громадський діяч. Один з активних дописувачів “Ради”. Змінив на посаді (після 1909 р.) відповідального секретаря С. Петлюру. Виступав під криптонімами та псевдонімами: А., В. Д., В. К., В. Н., В. С., В. Д-ий, В. К.-ьов, В. С-ий, В. Ст., Диканський, В. Дикий, В. Каров, І. Крок, Ю. Підстаркуватий, П. Подорожний, М. Радський, К. О. Роль, В. Старий, Василь Старий, П. Тодюк, Старий Хуторянин, П. Щур, Y. N-h, Amator [101, с. 402].

В. М. Леонтович (1866–1933) – видавець, письменник, громадський діяч. Разом з Є. Чикаленком та В. Симиренком виділяв кошти на видання спочатку “Громадської думки”, а потім “Ради”, був членом редколегії. Окрім цього, брав активну участь у діяльності українського руху (входив до київської громади та ТУПу). Писав, крім щоденника, до таких видань: “ЛНВ”, “Киевской старині”, “Зорі”. Маючи прекрасну освіту (закінчив у 1888 р. юридичний факультет Московського університету), впорядкував (разом з О. Єфимовим) російсько-український юридичний словник, котрий витримав два видання – у 1917 та 1919 роках. Був членом Центральної Ради (1917 р.), у 1918-му став міністром сільського господарства. Емігрував до Берліна, потім переїхав у Прагу, де й помер. Його перу належать літературно-критичні статті, спогади про духовне життя в Україні наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. В. Леонтович - автор ряду оповідань, новел, спогадів. Чи не найменше серед колег мав криптонімів та псевдонімів: В. Л., Л., В. Л-ко, В. Левенко [101, с. 405].

М. П. Левицький (1866–1932) – публіцист, письменник, громадський діяч, лікар. Активно працював з багатьма виданнями, в тому числі і з “Радою”, вмістив ряд памфлетів, новел тощо. Друкувався під криптонімами та псевдонімами М. Л., М. П., М. П-ович, М. Билинович, Выборний, Макогоненко, М. Вигнанець, Дід Модест, Залізничний служачий, Ирод, М. Пилиповець, М. Пилипович, М. Поліщук, М. Рогаль, М. П. Студент [101, с. 404].

І. І. Огієнко (1882–1972) зробив внесок у щоденник циклом публікацій про Т. Шевченка (автор досліджував тему, як селяни ставляться до його творів, чи знають їх і чи знають взагалі, хто такий Шевченко), здійснював розвідки про духовність українського села: як воно розвивається, що люди читають і т.д., публікував замітки, виступав з роздумами про рідну мову, національну освіту. Публікації І. Огієнка вирізняються з-поміж інших довершеністю та мовою. У них простежується логіка, присутні висновки, приклади з життя. Відомі такі криптоніми та псевдоніми І. Огієнка: І. О., О-ко, Олієнко Іван, Рулька Іван [101, с. 413].

Олександр Олесь – О. І. Кандиба (1878–1924) – відомий український поет, редактор. З щоденником “Громадська думка”/ “Рада” пов’язувала тісна співпраця як автора поезій. Мав криптоніми та псевдоніми: Н. Н., О., О. О., О. Ол., Ол-сь О., О-сь, Валентін В., Красолька Ганна, Олександренко О., Фотограф [101, с. 413].

Л. А. Пахаревський – письменник, перекладач, працівник преси, артист. Був співробітником “Громадської думки”/Ради”. Видавець Леонтович намагався звільнити його з роботи, вважаючи соціалістом-революціонером. Мав криптоніми та псевдоніми: Е. П., Л. П., Л. Ч., С. К., П-ський Л., Свірг Л., Ч-й Л., Ч-лий Л., Бич-Лубенський Костянтин, Кухіст, Матяш О., Мечтатель, Ніякий, Одинець Гаврило, Свірговський Л., Чулий Л., Щербатий Л., Lapidus K., Litera [101, с. 415].

М. І. Павловський (1877–1957) – журналіст, громадський діяч. Його праця тісно пов’язана з першою щоденною українськомовною газетою “Громадська думка”/“Рада”. Так, у “Громадській думці” він був коректором. Обіймав посаду відповідального секретаря та редактора “Ради” (1906. – № 6–92; 1907 – 1909 р.р. – всі номери включено; 1910. – № 1–136). Автор кількох десятків театральних рецензій. Мав понад п’ятдесят криптонімів та псевдонімів: А. Б., Б., В. Б., В. О., Л., М., М. І., М. Л., М. П., О. О., П., Р., Ю. П., Гр. Єр., І-вич, І-ч М., Л-й, Л. кий М., М-ко П., М-менко П., Муз-ко П., М-ченко П., П-вич, П-ий М., П-ій, П-й М., П-ський М.,

С-нин, Ем-Пе, Єринович М., Іванченко М., Київський Микола, Кий, Лісовецький М., Музиченко П., Музиченко Павло, Мусій, Нар. учитель, Обсерватор, Перекотиполе Іван, Попілястий, Свій, Соколянський І., Сторонній, Тон, N. N., R., X., Z., Amator, A-Molle, M-ed, Observator [101, с. 414].

М. В. Порш (1879–1944) – вчений, публіцист, громадсько-політичний діяч. Один з організаторів та лідерів РУП. Був частим автором ряду соціал-демократичних часописів, у тому числі “Вільної України”, “Слова”, ЛНВ, “України”. Виступав у “Раді”. Криптоніми та псевдоніми такі: М. В., М. В. П., М. П., М. С., М. Ч., П., Мик. П., П-ток А., П-ш М., Виборець, Владек, Гордієнко М., Гордієнко Микола, Микола П., Полуботок, Чацький М. [101, с. 417].

В. І. Самійленко (1864–1925) – письменник, фейлетоніст. Почав друкуватися (поезії, переклади) на сторінках періодичних видань (журнали “Зоря”, “Правда”, “Зерно”) ще наприкінці ХІХ століття. Фейлетони В. Самійленка з’явилися у 1900 р. російською мовою на сторінках газети “Приазовський край”. По приїзді до Києва влаштувався на роботу в редакцію газети “Громадська думка”, а згодом – і в “Раду”, де йому запропонували займатися коректурою та вести обов’язки фейлетоніста. Період Самійленка в щоденнику позначився суцвіттям гострих фейлетонів “від В. Сивенького”, що стали тепер класичними: “Як я перейшов од слова до... думки”, “Про душі, про п’яти та інші цікаві речі”, “Я видаю газету”, “Розмова”, “До конституції”, “З записок редактора”, “Маленький фельетон” тощо. Редколегія згодом завела однойменну рубрику “Маленький фейлетон”, появою якої має завдячувати В. Самійленку.

Криптоніми та псевдоніми В. Самійленка: В., В. С., В-ий, В. ій, В. С-ий, Маруся Вітрова, В. Іванченко, Інс, В. Полтавець, В. І. Полтавець, Сивенький, В. Сивенькиць, Слушний, Л. Сумний, Staccato [101, с. 421].

О. Х. Саліковський (1866–1925) – журналіст, редактор, видавець, громадсько-політичний діяч. Працюючи в газетах “Киевские отклики” та “Киевский голос”, друкувався на сторінках “Киевской мысли”, “Русского

богатства” і “Ради”. Йому належить ряд статей про становище української преси (журнал “Украинская жизнь”, Москва): “Судьбы украинского слова”, “Одна из очередных задач”, “Пять лет”. Відомі криптоніми та псевдоніми О.

Саліковського: А. С., А. Ф. С., О. Х., С. О., Ал. С., Ол. С., С-ний Ол., С-кій Ал., Алеко, Старый товарищ, Хатченко, Хоменко О., Senex [101, 420].

Л. М. Старицька-Черняхівська (1868–1941) – публіцист, перекладач, письменниця, громадсько-культурна діячка. Будучи подругою Лесі Українки, надрукувала в “Раді” про неї ряд нарисів, а також писала рецензії на твори українських письменників. Виступала під криптонімами та псевдонімами: Л. М., Л. С., Л. С-ч, д-р Г. Гордон, Маленька Мушка, Старенька муха, Тінь минулого та ін. [101, с. 422].

П. Я. Стебницький (1862–1923) – публіцист, чия громадсько-політична діяльність пов’язана з пресою. Почав друкуватися в петербурзьких виданнях. Мав публікації в “Раді”, а також у “Селі”, “Засіві”, “Киевской старине”. Криптоніми та псевдоніми: П., П. С., С. Л., С.-ій, С...ій, С-й, С-т П., С-Ъ, Ирпенский А., Малоросс, Малороссиянин, Смуток П., Смуток Павло, Хмара Павло [101, с. 423].

В. Я. Степанківський (1885–1957) – політичний діяч, журналіст. Емігрувавши до Швейцарії, надсилав в Україну статті “на біжучі теми”, зокрема, про партійне життя – в часописи “Діло”, “Боротьба”, “Слово”, щоденник “Рада”.

А. Г. Терниченко (1882–1927) – агроном, публіцист. У щоденнику “Рада” відомий як фейлетоніст. Мав криптоніми та псевдоніми: А. Г., А. С., А. Т., С-ко А., Терн-ко А., Боровий, Григорович А., Громадянин, Кооператор, Павленко, Раєвський, Силенко, Старий хлібороб, Терен, Ченко [101, с. 425].

Ю. Тищенко (Сірий) (1900–1953) – журналіст, видавець, письменник, повний член ВУАН у США. Мав значний досвід роботи у видавництвах, був співзасновником (разом з В. Винниченком та Л. Юркевичем) видавництва “Дзвін” (1907 р.), опікувався діяльністю видавництва “Лан” (1909-1914 рр.); також працював у журналі “Село” на посаді відповідального секретаря, співредактором “Засіву” і “Літературно-наукового вісника”. Був активним автором “Ради”. До публіцистичної спадщини Тищенка входять кілька сотень статей, розповідей про сучасників: Б. Грінченка, М. Заньковецьку, В. Стефаника, та інших. Виступав під криптонімами та псевдонімами: С. Ю., Ю. А., Ю. С., Ю. Т-ко, Аз., Юрій Азовський, Галайда, О. Кадило, Ю. Сірий, Юрій Сірий, Юр. Солтичинський [101, с. 426].

В. П. Товстонос (1883–1936) – редактор-видавець, письменник. Співпрацювати з “Радою” розпочав у 1908 році, друкував новели, нариси. Псевдоніми

В. Товстоноса такі: Артос, Віталь В., Завгай-Товстонос В., Таль В. [101, с. 426].

П. О. Христюк (1890–1941) – публіцист, громадсько-політичний діяч, кооператор. Будучи студентом Київського політехнічного інституту, співробітничав у “Раді”.

С. Т. Черкасенко (1876–1940) – публіцист, письменник, редактор-видавець, педагог. На всю країну прозвучали його знамениті замітки “Події в Юзівці”,

опубліковані в “Громадській думці”, а також роздуми “Народні університети”. Активно друкувався в щоденнику “Рада”, виступаючи на педагогічні теми, а також проявив себе як талановитий фейлетоніст (1912–1913 рр.). Писав і драматичні твори (деякі з них були поставлені на київській сцені). Криптоніми та псевдоніми С. Черкасенка: К. С., П. С., С. Т., С. Ч., П-л, С-ко, Ч-енко С., Черкасен., Аматор, Викторович С., Грицько Г., Дід, Киянин, Кіпчук Віктор, Педагог, Подолянин, Провінціал, Свій, Скептик, Спостережливий, Стах Петро, Стеценко К., Театрал, Тодосієнко С., Той самий, Шершень, Щирий Я., З. [101, с. 428].

М. Ю. Шаповал (1882–1932) – публіцист, письменник, громадсько-політичний діяч. Шлях у журналістику розпочав з “Ради”. Працював спочатку ко ректором, друкувався. Коли з’явився журнал “Українська хата”, активно з ним співпрацював як літературний критик, фейлетоніст. Його публікації піддавалися го стрій критиці працівниками “Ради”. Виступав під криптонімами та псевдонімами: М., М. С., М. Ш., С-кий, С-кий М., Сріблянський М., Сріб-ський М., Ш-л М., Бутенко Михайло, Понурий М. [101, с. 429].

С. П. Шелухін (1864–1938) – публіцист, письменник, громадсько-політичний діяч, адвокат. Активно трудився на ниві української національної періодики, в тому числі й “Ради”. Був учасником національного руху, членом одеської “Просвіти”. Писав на педагогічно-просвітницькі теми. Виступав під такими криптонімами та псевдонімами: С. П., С. Ш., П-ко С., П-ко Сергій, Ше-ин С., Ше-хин С., Ш-хин С., Денезький, Кондратенко С., Крутій Вергійович, Павленко Сергій, Полтавець, Просвіт'янин, Просвіт'янин С., Учитель, Чміль [101, с. 430].

Г. П. Шерстюк (1882–1911) – публіцист, письменник, видавець, педагог. Ще студентом учительської семінарії на Херсонщині у 1899 р. заснував рукописний часопис. У 1907 р. став на чолі заснованого ним видавництва “Український учитель” у Києві. Займався мовними дослідженнями (“Коротка українська грамати́ка” та ін.). Був активним членом “Просвіти”. Дописував до “Ради”. Згодом перейшов у штат, на посаду адміністратора (управителя). Криптоніми та псевдоніми Г. Шерстюка: Г. Ш., Гр. Ш., Я. Г., Ш., Гетьманчук Я., Чубрій Гр. [101, с. 431].

Л. А. Шерстюк (1885–1915) працювала в “Раді” на посаді коректора, була редактором-видавцем педагогічного журналу “Світло”. Тимчасово (на час хвороби) Г. Шерстюка виконувала його обов’язки адміністратора.

Б.-В. Р. Ярошевський (1869–1914) – громадсько-політичний діяч, журналіст, письменник. Був редактором закордонного відділу у “Громадській думці”, опрацьовував повідомлення з-за кордону. Пізніше в “Раді” для нього zorganizували польський відділ через його прихильність до польської культури. Друкувався в українській періодиці, писав поезії. Криптоніми та псевдоніми Б. Ярошевського: Б. Я., С. Н., Загородний Ст., Загорський Степан, Правобережець В. [101, с. 433].

Досліджувати публікації “радян” (кожного окремо) варто з огляду на становлення жанрів газетної справи: їхні закони народжувалися “від плуга”; розробки тематики та історичної достовірності фактажу, викладеного в

публікаціях. Окремі публікації можна розглядати як зразок публіцистики. Це має передусім історичну та культурну цінність.

Важливою віхою в житті першої щоденної українськомовної газети було широке використання на її сторінках псевдонімів. Псевдоніми (з грецької – прибране ім'я чи прізвище) та криптоніми (автор, що підписується тільки ініціалами, заховує своє прізвище під початковими літерами) [159, с. 225,357] впродовж тривалої духовної історії, ще з античного світу, використовуються митцями, політиками, філософами, культурними та громадськими діячами не тільки як “засекречення”, “містифікація”, “маскування”, а й у ролі своєрідного захисту автора, його конспіративного прикриття з певних політичних чи етичних міркувань; підтекстом часто служили певні символи, узагальнюючі назви, прикметні риси, іронічні чи дотепні вислови, скорочення, графоніми (використання “таємних” знаків: зірочок, крапок, рисок, цифр і т.д.) тощо [37, с. 13–34].

Обмеження свободи друку в Російській імперії, широко регламентована діяльність жорсткої цензури – як урядової, так і церковної, обумовили масове звертання до псевдонімів та анонімних видань. “Псевдонім письменника, – зазначав російський ліберальний діяч культури кінця ХІХ– початку ХХ ст. А.В. Амфітеатров, – є ... знаряддя самозахисту, мало не єдине, що трохи охороняє свободу особи письменника від прямого тиску суспільства й держави там, де не існує свободи друку” (цит. за кн. Ю. И. Масанов. В мире псевдонимов, анонимов и литературных подделок) [37, с. 13 –34]. Тому цілком зрозумілим з точки зору здорового глузду стало поширення в царській Росії псевдонімів у друкованих виданнях. Наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. це явище набуло масового характеру, оскільки прибрані імена й криптоніми залишалися чи не єдиною завісою, що могла захистити особу автора від переслідування, політичного тиску, шельмування.

Складними були суспільно-політичні умови на українських землях. Вони вимагали пильності й перестороги. Сформована не одним століттям національно-духовна розрізненість, підсилена великодержавним російським шовінізмом, змушувала митців ховатися під маскою символічних чи алегоричних імен, використовуючи “прозорі” (за якими легко вгадувався справжній автор) чи надто завуальовані псевдоніми.

Непримиренна, гостра боротьба, яку вів український народ, була передусім спрямована проти соціального, політичного і національного гніту. Всі ці події, явища обов'язково знаходили своє відображення в суспільній думці, культурі, літературі та інших гранях життя, які, незважаючи на утиски й заборони з боку урядів Росії, Австрії, Польщі, розвивалися. Особливо яскраво це відображалося в суспільній думці та культурі з огляду на заборони, репресивні методи з боку держави в особі Російської імперії. Тому можна сказати, вживання псевдонімів стало життєвою необхідністю українських культурних діячів, які за таких суворих обставин намагалися мислити і висловлювати свої думки вголос.

Гроно творчих імен на шпальтах щоденника було поважним; тут друкувалися М. Грушевський, Б. Грінченко, А. Тесленко, І. Огієнко, С. Васильченко, С. Петлюра, А. Ніковський, В. Самійленко, М. Лозинський, М. Гехтер, Л. Старицька-Черняхівська, С. Єфремов, О. Олесь, Микола Вороний, О. Лотоцький, Л. ебуньов, В. Леонтович, Є. Чикаленко, Д. Дорошенко, О. Кузьмінський, В. Піснячевський, А. Тесленко, П. Капельгородський, М. Лозинський, В. Доманицький [91, 32–48]. З огляду на те, що ідейне спрямування газети мало яскраво виражений національний характер, автори ряду публікацій вважали за потрібне використовувати досвід своїх попередників, ставлячи замість власного прізвища псевдонім чи криптонім.

Ця форма підпису свого творчого доробку набула значного поширення у різних видах: зустрічалися *ініціали імені і/чи прізвища* – М.Д., М.З. (Микола Залізник), В.Г. (Валентин Галевич), В.Д. (Василь Доманицький), В.К. (Василь Королів), В.П. (Віктор Піснячевський), Г., М.Г. (Максим Гехтер), І.О. (Іван Огієнко); *фіктоніми* (вигадані імена та прізвища, що створюють враження справжніх) – С. Васильченко (С. Панасенко), Ол. Суботович (Олександр Кузьмінський), Гр. Трейман (Юхим Квасницький), Андрій Горленко (Віктор Піснячевський), А. Ільченко (Андрій Жук); *узагальнюючі псевдоніми* (із вказівкою на національність, певну територію, соціальне становище, партійність, вік, професію, особисті прикмети тощо) – Л. Чулий (Леонід Пахаревський), Лука Вільшанський (Микола Галаган), Кий-Киянин, Земляк, Самотній, Свояк (Олександр Кузьмінський), Імпресіоніст, Кубанець, Є. Іногородній (Юхим Квасницький), М. Хист, Сторонній (Микола Залізник), Кооператор (Валентин Галевич), Дід, Театрал (Спиридон Черкасенко), Дописуватель (Олександр Русов), Ладько (Володимир Дорошенко), Сивенький (Володимир Самійленко), Тінь минулого (Людмила Старицька-Черняхівська; *кінцеві літери прізвища та імені -й, -в* (Сергій Бердяєв); *використання чужих мов чи букв* – А. Moll, M-ed (М. Павловський), Amator (В. Королів, М. Павловський), Amicus (М. Вороний), B-dur (В. Дурдуківський), Litera (Л. Пахаревський), N. (Н. Григор'єв, Н. Грінченко, О. Сластьон), N.N. (С. Вікул, А. Жук, О. Кузьмінський, М. Павловський), Q. (Ю. Квасницький), Z. (С. Єфремов, Гр. Коваленко, М. Павловський, С. Черкасенко); *імена та скорочені прізвища* – С. Б-а (Сергій Буда), М. В-ний (Микола Вороний), Василь К. (Василь Кужель), Грицько К. (Григорій Коваленко), Є. Кв-цький (Юхим Квасницький), М. Л-кий (Микола Лозинський), Сергій Є. (Сергій Єфремов); *сатиричні імена* – Виборний Макогоненко (Модест Левицький), Горобець Тиберій, Щиглик (Олександр Кузьмінський), Баламут Юрко (В. Дубровський); *псевдоандроніми* (жіночої форми імені замість чоловічої чи навпаки) – Красолька Ганна (Олександр Кандиба-Олесь).

На досліджуваному етапі важливо проаналізувати, як псевдоніми та криптоніми використовувалися на сторінках “Громадської думки” і “Ради”, а також довести їхню обґрунтованість у тій чи іншій публікації; подати приклади, зробити аналіз, виходячи з наявних статей, публіцистичних заміток, сатиричних

творів окремих авторів.

Варто підкреслити, що в “Громадській думці”, а потім і в “Ради” деякі автори користувалися кількома псевдонімами. Тож авторам київського щоденника завдяки цим незначним “хитрощам” вдалося жити й творити спокійніше, не озираючись на адміністрацію та жандармів після кожної публікації. Зокрема, один з офіційних редакторів “Ради” (1910. – № 137–297; 1911. – № 1–86) В. Галевич мав такі псевдоніми та криптоніми: В. Г., Вал. Г., Вал. Гал., Галич Вал., Г-ч Вал., Ко-тор, Александрович М., Валентин Г., Вега, Громадянин, Гуртовий, Доля В., Кооператор, Сумний, Тось, Хмурий, Valle) [153, с. 62–63] .

Наприклад, один з видатних публіцистів тієї доби С. Єфремов, який активно друкувався у щоденнику, мав ціле суцвіття криптонімів і псевдонімів: Е. С., Є., Є. С., Н. С., Р., С., С. А., С. О., С. О. Е., А-вич, С., а-я С., Е-мов С., Є-мов С., Р-л, С-ув С., Липовчанин, Александрович С., Волосожар, Дніпровенко Р., Земець, Киянин, Лаповий Тр., Охріменко С., Палець Сергій, Редакція, Ромул, Сергій, Сергій Є., Ситковецький С., Устяк П., Член клубу, Ярошенко С., Z., Пето, Scrida, Spectator. Дмитро Дорошенко, чиї публікації-дослідження тодішньої літератури, преси, культурного життя, а також цикл спогадів про період видання щоденника, увійшов в історію журналістики як публіцист з 23-ма криптонімами та псевдонімами, причому в деяких з них в оригінальності йому не відмовити: Д. Д., Ж., М. Ж., П. С., Д-ко, Д. Д-ко, Д. Д-нко, М. Ж-ко, Хома Брут, Дядько Дмитро, М. Жураховський, М. Жученко, М. Забаревський, Д. Іваненко, Книголюб, Мандрівець, Молодые друзя – земляки автора, Надєсманець, Посполитий, Присутній, Свідок, Хуторянин з-під Глухова.

Великою кількістю псевдонімів та криптонімів може похвалитися також активний кореспондент “Ради”, публіцист і політичний діяч М. Гехтер [154, с. 56–59] ; лише на шпальтах цього щоденника зустрічається щонайменше 25 його прихованих підписів, серед них такі “жанрово-тематичні”, як Оптиміст, Рецензент, Робітник, Меломан, Економіст, а також деякі, колоритні, – Ольгін, Могар, Літописець.

Борис Грінченко, який був видавцем “Ради” (1906. – № 3–66), її постійним співробітником і натхненником, автором важливого нариса “Тяжким шляхом”, відомий такими псевдонімами і криптонімами, як Перекотиполе, Іван Перекоти поле, С. Ярошенко, Б., Б. Г. та ін. Як свідчить архів “Ради”, псевдонім Перекотиполе вживав і редактор М. Павловський, але писав його дещо інакше: Перекотиполе Іван. Він також виступав на шпальтах газети як Обсерватор, Попілястий, А-Moll, М-ed, Observator, А. Б., А-ій, П-ий, М., П-ий П., Київський Микола тощо.

З наведених прикладів видно, що дописувачам щоденника притаманні вживання власне *псевдонімів* (Боруля Мартин – Матушевський Федір), *узагальнюючих* (Успенець – Пилип Капельгородський), *криптонімів* (А.Н. – Ніковський Андрій; А.Ж. – Жук Андрій), *тилонімів* (Sirius – Вороний Микола).

За визначеними псевдонімами чи криптонімами частіше ховався один автор. Але відомі випадки (на прикладі проаналізованого видання) вживання одного (

узагальнюючого) псевдоніма кількома дописувачами. Позначення “Українець” використовували Т. Войташевський (1906), О. Русов (1907), Я. Осадчий (1906); за підписом “Селянин” сховали своє авторство І. Сокол і М. Лисий, “Свій” - це А. Гриневич (1907) та М. Павловський (1913. – № 46). Однакові криптоніми – “С. В.” мали: С. Дусанський (1913), С. Панасенко (С. Васильченко, 1912. – № 6; 1914. – № 1), В. Прокопович (1911. – № 6, 1914. – № 90); “С. Д.” – М. Гехтер (1907. – № 167), О. Дорошкевич (1912–1914); “Н. Н.” – О. Кандиба (1910. – № 238), П. Сіренко (1908. – № 146); “А. В.” – А. Жук (1909. – № 185), А. Ніковський (1912. – № 213) та ін. Останній публіцист також широко використовував псевдонім Василько (та похідні від нього: А. Василько, Ан. Василько, В-ко, Ан. В-ко), котрий знайшов свого “тезку” на шпальтах “Ради” у 1911 році – саме так подавав вісті з Одеси Г. Саливон. У київському щоденнику, з огляду на актуальність виборчої тематики, зустрічається кілька авторів із псевдонімом Виборець (Н. Григор’єв, М. Порш), а М. Міхновський задекларував себе як Виборець з Полтавщини (1908). Хома (Фома) Брут (себто – борець із насильством) – багатозначний псевдонім, позначений у творчості Д. Мордовця, І. Франка, С. Чарнецького, Д. Дорошенка [19, 75–76], а також П. Понятенка (Рада. – 1910), В. Прокоповича (1912. – № 242). Їхнє конкретне авторство підтверджують наявні в Інституті рукопису НБУВ гонорарні примірники “Громадської думки” і “Ради”.

Часто використання того чи іншого псевдоніма (справжнього імені) залежало від проблематики та жанру публікації чи рубрики, де з’являвся матеріал. Скажімо, секретар “Громадської думки”, а згодом і редактор “Ради”, М. Павловський своє прізвище ставив під оглядами театральнo-мистецького життя. Інформації, огляди й повідомлення на українські теми (проведення виборів, діяльність українських партій, визначення обов’язків інтелігенції, поява національної преси) мали позначення П-й, М. П-ий та ін.

Варто розглянути кілька публікацій, підписаних прихованими псевдонімами та криптонімами, щоб з’ясувати мотиви (політичного та національного характеру), що спонукали авторів не ставити під матеріалами справжніх прізвищ. Так, наприклад, Григорій Сьогобочний (Г. Коваленко) вмістив у київському щоденнику статтю “Зневага пам’яти Шевченка”, де йдеться про те, як чорносотенні депутати Київської міської думи (Грінжут, Дубровин, Купован і їм подібні) перешкоджають продуктивній діяльності комітету з ушанування пам’яті Кобзаря. Автор зазначав: “...Лиха доля ... у слов’янському світі поета не перестає нагадувати нам від часу до часу, яка то вона була жорстока до його за життя. Доля ця не залишає поета і по його смерті, коли клопотались про ушанування його пам’яті (а може для того, щоб гальмувати цю справу?) доручають ворогам поступу й народної волі” (1906. – № 72).

Процитований уривок яскраво демонстрував позицію автора: він відкрито говорив про певну групу людей у тодішньому суспільстві, яку цілком можна назвати “ворогами поступу й народної волі”, яким байдужа пам’ять народного генія України. Згадані конкретні прізвища цих “чорносотенців” могли викликати зворотню реакцію-переслідування, що було небезпечно для самого публіциста.

Вже через кілька років Гр. Сьогобочний (Г. Коваленко) гнівно повідомляв, що справа з пам'ятником Т. Шевченку так і не зрушила з місця. Власне, так звучить і заголовок публікації – “У непевному становищі”. Висновок автора здатний роздратувати будь-кого з урядової опозиції, особливо “комітетчиків”, більшість з яких – представники держави (1911.– № 31).

Під заголовком “Хто промовить останнє слово?” газета “Рада” запропонувала у 1910 році читачам статтю С. Ч. (Спиридона Черкасенка), де вочевидь проступала виразна національно-патріотична позиція автора, який порушив наболілу проблему шкільної освіти. Зокрема, публіцист стверджував: “...Ще недавно чорна преса кричала про деполітизацію школи: школа, втягнута в політику, не може бути проводирем освіти...”. Журналіст аргументовано спростував положення нового проекту, запропонованого депутатами Державної Думи, адже, на його думку, це була ще одна завуальована шовіністична спроба “...накинути школі виразно політичне завдання, прищеплювати клерикальні й вузько-націоналістичні ідеали... тоді, коли школа повинна будити у всіх дітях почуття любови до... отчизни...” (1910. – № 240). Ймовірно, подібна гострота навряд чи сподобалася тим же думським депутатам, представникам влади. Тому в цьому випадку вжитий

С. Черкасенком криптонім певною мірою “охороняв” його спокій.

Не виключено, що псевдоніми ставилися й за звичкою, як вчинив Ан. Василько (А. Ніковський) у рецензії “Вічна казка” на твір Олександра Олеся “По дорозі в казку”: “З повним задоволенням можемо дивитися на спробу О. Олеся в обсягу драматичної форми творчості, бо бачимо, що в нашому письменстві виховується дужий представник того, що має всі ознаки першорядного поетичного таланту” (1910. – № 270). Здається, звинувачувати А. Ніковського в заангажованості щодо творчості О. Олеся немає підстав. Тому тут використання псевдоніма можна розцінювати не як застережний захід, а радше – узвичаєне правило літературної творчості.

Псевдоніми особливо поширені в сатиричних творах і фейлетонах. Не став тут винятком і київський щоденник. Авторами памфлетів, сатиричних віршів, оповідань, гуморесок, інших “гострих” жанрів у “Громадській думці” та “Раді” виступали С. Єфремов, В. Самійленко та інші. Зацікавлення викликають поетичні фейлетони у рубриці “Малий фельстон”. Прикладом може служити вірш “Прихильники” поета” за підписом П. Михайловича (П. Гаєнка). У творі висміювалася дволикість шанувальників митця, які лестять його славі, та в скрутну мить відвертаються від нього: “Одвели вони сірому На казеннії харчі”. Подібні ситуації у житті трапляються не лише з поетами, тож фейлетоніст прагнув загострити свою увагу на цій суто людській, а водночас принциповій суспільній рисі підлабузництва, нещирості, вдаваності. Іронізуючи з такої псевдодружби, П. Гаєнко закликав читачів озирнутися навколо, щоб побачити все те “справжнє” і “несправжнє”, що завжди оточує нас. Псевдонім у даному випадку є виправданим засобом літератора, який тяжіє до сатири.

Питома вага псевдонімів і криптонімів на шпальтах “Громадської думки”/“Ради” у кілька разів перевищувала справжні прізвища авторів цього видання. Але така політика була вимушеним запобіжним заходом, оскільки київський щоденник як трибуна національної думки на українських землях, що входили до тодішньої Російської імперії, крах якої невідворотно наближався, не раз знаходився на межі закриття (в редакційному приміщенні проводилися обшуки, на редакторів накладалися штрафи, заарештовувалися співробітники, а також було чимало позовів до суду). За таких екстремальних умов редколегія прагнула зберегти залучений авторський колектив, зібраний з великими труднощами, уможливити його мирне життя.

Багато відомостей про псевдоніми і криптоніми (їх можна вважати найбільш достовірними та найповнішими) подають гонорарні примірники газет “Громадська думка” і “Рада”, що зберігаються в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського НАН України. Чимало з поширених підписів співробітників української преси зафіксовано також у “Словнику українських псевдонімів” О. Дея, енциклопедичних довідниках (зокрема, виданих трьох томах “Української літературної енциклопедії”, матеріалах до енциклопедичного словника “Українська журналістика в іменах” у 10 випусках тощо), біографіях і дослідженнях творчості того чи іншого публіциста (скажімо, Лесі Українки, Івана Франка, Михайла Грушевського, Володимира Самійленка та ін.). Але більшість імен, особливо прихованих, національно свідомих журналістів ХХ століття, ще чекають своїх дослідників, котрі зможуть “розшифрувати” їхні біографії, літературно-творчу спадщину, реабілітувати в українській культурі. Отже, завдяки вивченню проблеми вживання на сторінках щоденника псевдонімів і криптонімів, з’являється можливість простежити розвиток жанрів щоденника і становлення його авторів, зробити порівняльну характеристику їхніх доробків.

2.3. Структура видання: заголовки, рубрикація, жанрова характеристика та особливості поліграфічного оформлення

Щоденник виходив на чотирьох сторінках. Рідше їх було вісім (така практика траплялася в особливі дні – роковини Шевченка, Великдень тощо). На першій сторінці в газеті вміщувалися: заголовок (лівий верхній кут), підзаголовок, дні виходу, рік виходу (перший, другий і т.д.), над заголовком – номер, місце виходу (Київ), дата, рік. Справа – шпигель ділився на дві частини: над ними писалася ціна номера (3 чи 4 коп.), порядковий номер. Далі йшли адреса, телефон, умови передплати (ціни). Також редколегія тут вміщувала правила поведження з рукописами і умови їх подання в редакцію; умови друку оголошень (оповісток) – за рядок.

У перший рік виходу газети під заголовком у рамці (на дві колонки шириною та на дві третини від загальної висоти сторінки) розміщувалася коротка анотація про видання: дні виходу, програма газети, перелік власних кореспондентів тощо. Наприклад, у перший рік виходу видання мало власних кореспондентів у Петербурзі, Москві, Харкові, Одесі, Полтаві, Чернігові, Херсоні, Житомирі, Кам’янці-

Подільському і “...по інших містах України та Росії, а також і за кордоном у Львові, Чернівцях, Відні, Парижі і Берліні”, - так писало кожне число на першій сторінці, під заголовком.

Значний наголос – і це було виділено напівжирним шрифтом – редколегія робила на тому, що “Рада” особливу увагу звертає на місцеве життя провінції. Це, на думку видавців, мало привернути увагу читачів.

“Рада”, - повідомлялося в цьому тексті, стоїть “...за парламентарний лад у державі, за рівне право всім, за волю і права українського народу і всіх інших народів Росії, за землю хліборобам, за інтереси трудящого народу; вона боротиметься проти всякого гніту й насильства. Народна просвіта й культура вкраїнського народу буде для неї такою ж дорогою справою, як і політичні права, як і права та потреби робочих мас” (1906. – №37).

Далі йшов перелік дописувачів видання, який налічував у середньому 60-80 імен. Більшість з них виступали під псевдонімами, криптонімами і зустріти ці імена в щоденнику було важко. Але, зважаючи на авторитет ряду авторів у суспільстві (М. Грушевський, В. Винниченко, М. Коцюбинський, В. Шемет, І. Шраг, В. Піснячевський, Д. Дорошенко, П. Капельгородський, І. Огієнко, Є. Чикаленко, проф. В. Антонович, В. Перетц, та ін.), редколегія вважала за потрібне друкувати їх для загального прочитання. Такий хід мав позитив у тому, що читачі до них звикали, очікували на їхні виступи. Також в умовах конкуренції з російськомовними виданнями наявність такої кількості авторів викликало повагу до друкованого органу, сприяло підвищенню його авторитету.

З часом на цьому місці редколегія обмежувалася лише списком авторів, словами про напрямок газети (наприклад: “Напрямок газети непартійний демократично-поступовий” – “Рада”, 1908 р.), традиційним повідомленням про те, що газета особливу увагу звертає на життя провінції, про власних кореспондентів у великих містах України, парламентських кореспондентів у Держдумі та Державній раді.

Для зацікавленості передплати газети на рік редколегія вдавалася і до таких моментів: наприклад, у 1908 році “Рада” повідомляла, що ті, хто передплатив газету на рік (це коштувало 6 карбованців), мають змогу отримати нове видання Кобзаря Т. Шевченка з творами, що раніше не друкувалися, - безкоштовно. Приписка була досить суттєвою: “Одержать “Кобзаря” не тільки ті передплатники, які зразу заплатили всі гроші, а ті рокові, що виплачують частками в строки, визначені в умовах передплати після останнього внеску” (1908. – № 7). Вона водночас відіграла роль своєрідного рекламного “ролика”, заохочуючи передплатників вигідною пропозицією: і видання будуть отримувати, і безкоштовно - “Кобзаря”. Подібний хід сьогодні дуже популярний. Його досить ефективно використовують в роботі з передплатниками сучасні друковані засоби масової комунікації.

На першій сторінці видання друкувало здебільшого публіцистичні статті (передовиці), повідомлення з життя Києва, навколишніх регіонів, огляди преси, літератури, політичного життя, парламентські вісті. Друга сторінка найчастіше

містила перехід з першої того чи іншого матеріалу (наприклад, продовження огляду), історичні екскурси, твори красного письменства (оповідання, які займали “підвал”), роздуми на тему, етнографічні, фольклорні розвідки тощо. Ваговитості другої сторінки можна було позаздрити: поряд зі статданими про судові репресії в Росії розміщувався ґрунтовний звіт про з’їзд працівників університетів, сатира (маленький фейлетон), присвячена проблемам університетської автономії [166, с. 2–3]. Публікації на теми національного самоусвідомлення та відокремлення, освітянських пошуків, потреб власної школи, національного університету, власної мови тощо доповнювали чашу “політичної, економічної та літературної газети”.

Не менш вагомими були й третя та четверта сторінки газети. На третій друкувалися останні вісті, телеграми, бібліографічні новини, повідомлення з театрального чи освітянського життя, нове в науці, техніці, ремеслах. На четвертій половину площі займала реклама, іншу – рубрики “Дописи”, “Всячина”, “Телеграми” та інше. Як на першій, так і на останній сторінках стояли підписи видавця і редактора.

Верстка видання була вертикальною. Текст кожної сторінки розміщувався на п’яти колонках шириною 3,36 квадрата. Шрифти використовувалися восьмого кегля. Вони були світлі, жирні, напівжирні, прямі, курсивні. В заголовку “Рада”, наприклад, використовувалася гарнітура з засічками. В текстових заголовках – гарнітура рубана, в рекламних блоках – брускова, з засічками [9, с. 395–432; 100–101].

Заголовки розміщувалися в один та два рядки, найчастіше – на одну-дві колонки. Якщо мова йшла про “підвал”, то заголовок міг розміститися або на всю ширину підвалу сторінки (п’ять колонок) чи двох внутрішніх сторінок, або займати одну колонку. Заголовки від тексту не відбивалися, хіба що незначним пробілом. Також вони особливо не виділялися. Іноді навіть у вагомому матеріалі заголовок був набраний звичним шрифтом, що лише у 2–3 рази був більшим від літер основного тексту. Нерідко у великих матеріалах використовувалися підзаголовки, особливо це було помітно тоді, коли вони друкувалися з продовженням. У газеті були чітко витримані абзаци, правила переносу.

Виданню явно бракувало ілюстрацій, кількість яких була обмеженою. Це пояснюється слабкою поліграфічною базою. Виняток становлять деякі номери, де вміщувалися окремі портрети відомих діячів, та додатки до щоденника (Т. Шевченко, “Кобзарь”, 1908 р.; Аркас М. “Історія України-Руси”, 1909 р., Словник української мови В. Дубровського та брошура “об отмене стеснений малорусского печатного слова”, 1910). Показовим у цьому плані можна вважати ілюстрований ювілейний додаток з нагоди 100-х роковин Т. Г. Шевченка (1914. – № 46) під таким заголовком: “Пам’яті Великого Кобзаря з України Тарасу Шевченку” [133]. В останньому, зокрема, вміщені портрет Шевченка, фотокопія його метрики, фоторепродукції живопису художника, фото Шевченка на Аралі 1859 року, фотопортрет з роботи І. Репіна, ілюстрація “Шевченко в труні”, малюнок могили Шевченка на Смоленському кладовищі, фото двоюрідного брата Т. Шевченка Варфоломія. Загалом 13 сторінок тексту проілюстровані досить барвисто і якісно. Папір додатку був високого гатунку, а формат сторінки

спецвипуску редколегія зменшила наполовину: щоденник з огляду на сьогоднішні поліграфічні стандарти мав формат А-2; висота однієї полоси “Ради” становила 29½, ширина - 21½ квадрата (полоса мала 600 міліметрів висоти й 420 міліметрів ширини), а спецвипуску – відповідно 21 та 14 ½ квадрата [9, с. 457].

Незважаючи на недосконалість друку, слабку технічну оснащеність, “Рада” з першого року випуску вдалася до ілюстрацій. Це, зокрема, портрет В. Антоновича, видатного наукового та громадського діяча (з нагоди його 45-річчя) у 120-му номері щоденника від 27 травня [4, с. 1]. Вже через 16 номерів “Громадська думка” надрукувала розповідь про портрет Т. Шевченка роботи відомого українського художника Ф. Красицького: “Д. Красицький має намір випускати цілу серію артистичних українських портретів і портрет Шевченка являється дуже вдалим першим номером цієї серії” [117, с. 3].

У “Раді” на першій сторінці (1906. – № 269) було вміщене фото Марії Заньковецької з нагоди 25-ліття її творчої діяльності; передовицю (1908. – № 59) ілюструвало фото професора В. Антоновича, який помер. У ній пристрасно та щиро йшлося про його внесок в українську науку і культуру, крізь рядки відчувався біль від втрати.

Про зростання поліграфічного оформлення газети, що позитивно впливало на її рейтинг, свідчить і вміщений малюнок (1909. – № 26). До цього варто додати фотоетюд Дніпрової Чайки “У школі” (1909. – № 140). Значна газетна площа була присвячена приїзду до Києва на гастролі Марка Кропивницького з його портретом (1909. – № 157). Також велика ілюстрація вміщена в “Раді” (1910. – № 293), де йшлося про “Демократичне свято” (автор мав на увазі Різдво), що займає половину третьої сторінки з підписом “Їдуть три царі, несуть Христові дари” (Власн. “К. М.”). Вона, незважаючи на примітивні методи клішування, цілком виразна і доповнює зміст статті.

Також багатий ілюстративний матеріал використаний у № 46 (26 лютого 1911 р.), зокрема, портрет Шевченка, а також фотографії з його могили на Чернечій горі, офорт, виконаний ним власноруч, зображення ювілейного медальйону на честь Т. Шевченка роботи різьбяр М. Гаврилка.

“Рада” надрукувала матеріал про смерть М. Лисенка і вмістила його фото (1912. – № 246); ілюстративним матеріалом до статті А. Ніковського про живе кіно також була фотографія (1913. – № 288). У “Раді” можна побачити, крім Шевченкового, портрети Гоголя, подружжя Толстих, інших видатних діячів науки, культури, письменства. Використання ілюстрації пошквалювало видання, хоча можна стверджувати, що ілюстративного матеріалу бракувало. Зовнішній вигляд газети могла б прикрасити і карикатура, яка на той час у друкованих виданнях була досить популярною, а також систематична фотоілюстрація [188].

Бідність зображальних засобів у щоденнику деякою мірою компенсувала реклама. Рекламу, яка подавалася в “Громадській думці”/“Раді” можна поділити на два напрямки: комерційну і приватну. Її розміщували по-різному, починаючи з першої сторінки і закінчуючи останньою. Іноді “Громадська думка” друкувала оголошення, займаючи половину першої сторінки. Зокрема, це повідомлення

“Про друкарню С. А. Борисова”, про продаж у друкарнях книг, про видавництво Є. Череповецького і т. д.

Отже, можна підсумувати, що поліграфічне оформлення газети було грамотним, незважаючи на відсутність фахової журналістської спеціальності – відповідального секретаря. Швидше за все в процесі верстки у редакторів спрацьовували інтуїція, відчуття простору газетної шпальти та досвід інших видань. Актуальні матеріали, новини, події на сторінках щоденника мали своє місце, і це позитивно впливало на імідж газети.

Секретаріат часто вдавався до розміщення так званих “наскрізних” матеріалів (початок був на першій сторінці, а продовження і закінчення – на другій та третій), що позитивно впливало на зовнішній вигляд видання. Нерідко редколегія вдавалася до публікації великих творів, які йшли з номера в номер кілька місяців (іноді – протягом року з певним інтервалом). Це було і своєрідним “ходом”, а саме: прагненням довше утримувати передплатників; і водночас повагою до авторів. Серед тих, чий статті друкувалися з переходом із номера в номер, варто відзначити Є. Чикаленка (“Розмова про всячину”), С. Єфремова (“З нашого життя”),

Б. Грінченка (“Якої нам треба школи?” та “Тяжким шляхом”), М. Гехтера (“Національне питання і українська народна партія”), І. Огієнка (“Вчимося рідній мові”) та багатьох інших. Також з продовженням друкувалися оповідання, подорожні враження, що підвищувало цікавість до газети.

Видання “Громадська думка”/“Рада” вирізнялося з-поміж інших тим, що було щоденним. Це відповідно ставило перед колективом певні вимоги, а саме: добір і розміщення свіжої інформації, публікації звісток, повідомлень, телеграм, листів читачів. Окремо можна вирізнити обговорення важливих проблем сьогодення: українство і освіта, національне самоврядування та автономія, українські школи, бібліотеки, товариства. Важливими були історичні розвідки, фольклорні розвідки, етнографічні пошуки, роздуми на тему, а також твори красного письменства. Редакція широко практикувала такі форми подачі матеріалів, як листи. Зокрема, у 1906 році “Громадська думка” дала цикл публікацій під рубриками “Листи з Волині”, “Листи з Холмщини”, “Листи з Буковини”, де було відображене життя і проблеми цих регіонів.

Тематичну мозаїку щоденника можна простежити завдяки рубрикам [9]. У виданні з’явилися такі рубрики: “З газет та журналів”, “З українського життя”, “З життя партій”, “У Києві”, “Телеграми”, “Заграничні телеграми”, “Дописи”, “Відповідь редакції”, “Маленький фельєтон”, “Театр і музика”, “Од власного кореспондента”, “Література, наука й умілість”, “Листи до редакції”, “З далекого кутка” (“Громадська думка”/“Рада”. – 1906 р.р.); “До виборів на Україні”, “В Галичині”, “З життя партій”, “З польського життя і газет”, “Бібліографія”, “Театр і музика”, “З життя Просвіт”, “З українського життя”, “Останні вісті (по телеграфу із газет)”, “З наукового, літературного та артистичного життя”, “З судів”, “По вищих школах”, “Дрібнички”, “З життя Київського українського наукового товариства”, “З газет та журналів”, “По Україні”, “По Росії”, “У Києві”,

“Телеграми”, “Всячина” (1907–1908 рр.); “За кордоном”, “Економічне життя України”, “З життя вищих шкіл”, “По Україні”, “По Росії”, “У Києві”, “Література, наука, умілість і техніка”, “Театр і музика”, “Дописи”, “Од власного кореспондента”, “З життя просвіти”, “З українського життя”, “Бібліографія”, “З газет та журналів”, “Лист до редакції” “Телеграми”, “На чужині” (1909 р.); “З українських журналів”, “Політичний огляд”, “Відгуки парламентського життя”, “Листи з-за границі”, “Останні вісті”, “Справа з пам’ятником Т. Г. Шевченку”, “На біжучі теми”, “По Росії”, “По Україні”, “Телеграми”, “Дописи”, “Театр і музика”, “Од власного кореспондента”, “Бібліографія”, “Лист до редакції”, “Література, наука, умілість і техніка” (1910 р.). Почали з’являтися нові рубрики поряд з вищезгаданими: “З життя недержавних націй”, “З польсько-литовських відносин”, “У грузинів”, “Із Фінляндії”, “Вісті з краю”, “Вчора”, “На теми дня”, “Українці в Америці” (починаючи з 1913 року, ця рубрика велася практично щодня); “З подорожніх вражень”, “Справочний одділ”, “З польського життя”, “Державна Дума”, “Бібліографія”, “Дописи”, “Галичина”, “Економічне життя України”, “Коло Думи”, “Вісті з краю”, “Українці в Америці”, “Шкільні справи”, “Всякі звістки”, “По Україні”, “В Києві”, “По Росії”, “Театр і музика”, “Література, наука, умілість і техніка”, “З робітничого життя”, “З селянського життя” (1914 р.).

З-поміж названих рубрик варто виділити ті, які можна уніфікувати як універсальні: “По Росії”, “По Україні”, “Економічне життя України”, “Дописи”, “Телеграми”, “Бібліографія”, “Театр і музика”, “Література, наука, умілість і техніка”, “Лист до редакції”, “З українського життя”, “Відгуки парламентського життя” та інші. Їхня стабільність на шпальтах видання свідчить про послідовність редакційної політики у висвітленні основних тем життя Наддніпрянської України. Повторюваність із номера в номер щороку мала позитив і в тому, що читач звикав до них. Розміщувалися матеріали під цими рубриками здебільшого на 2 – 4 сторінках.

Рубрика з “Газет та журналів” репрезентувала огляди та характеристики новинок преси, вміщувала повідомлення про нові видання; у ній можна було зустріти жваве обговорення матеріалів, що з’явилися на сторінках інших часописів. Рубрика “По Україні” займала нерідко дві і навіть більше колонок. Повідомлення були розбиті на підзаголовки, під якими вміщувалися повідомлення від 5 і до

35 рядків. Так, наприклад, у рубриці “По Україні” (1908.– №7) вміщено 16 заміток. Кожна з них виділена окремим заголовком та спеціальним “світлячком”. 16 заміток – це 16 різних повідомлень, що охоплювали різні території – від Києва і до Одеси. (Наступний, восьмий номер, під цією рубрикою вміщував 20 заміток). Це, зокрема, повідомлення про замах на помічника пристава, що стався в Ромнах, про арешт втікача на Харківщині, про підсумки життя за попередній рік на Херсонщині, про військовий суд в Одесі над десятьма громадянами, звинувачених в організації революційного товариства, про вищі жіночі курси в Києві, про вісті з суду. В останніх ішлося про те, що “Справа Володимира Винниченка, Андрія Жука, Єфима Квасницького, Йосипа Соронера,

Володимира Степанківського, Костя Хохмича та ін., яких обвинувачують... в належності до нелегальної організації, призначена, вдруге вже, розібратись в київській судовій палаті на 31 сього январа...” Також цікавість викликає повідомлення “Штрафи на газети”, де йшлося про те, що редакторів “Киевской Мысли” и “Киевских Ведомостей” оштрафовано на 300 крб. кожного за статті “Из дневника журналиста” (№ 6, 2) та “Успокоение” (№ 5). Якщо врахувати, що рік тільки розпочався, і кожна газета видала незначну кількість номерів, можна лише позаздрити “мисливцям” на газетярів та оперативності тодішньої Феміди.

Водночас важливо підкреслити телеграфний стиль заміток. У подібному стилі витримані замітки в рубриці “По Росії” (1908. – № 8): сім повідомлень вміщені під такими заголовками “Непевні відомості”, “Зберігательні каси в 1907 році”, “Мусульманське життя”, “Снігові замети”, “До скасування товариств тверезості”, “Хто виграв 200000?”, “Милуються”. Як правило, подібний фактаж ґрунтувався на посиланнях на російську періодику.

Рубрика “Останні вісті” (підзаголовок “По телеграфу та з газет”) працювала в стилі останніх новин. Це повідомлення про останні політичні події, кримінальна хроніка тощо. Рубрики “З наукового, літературного та артистичного життя”, “Бібліографія”, “З газет та журналів” ідеологічно схожі: вони пропонували інтелектуальні новини, коротко характеризуючи їх (1908. – № 8). Так, матеріали рубрики “З газет та журналів” розповідали (посилаючись на російську педагогічну газету “Жизнь и школа”, № 13), про підсумки націоналізації школи в Росії за попередній рік. А “Бібліографія” анувала “Історію України-Руси” (з 210 малюнками і портретами та дев’ятьма картами) М. Аркаса. Істотна деталь: вартість книжки 1,5 крб., а на папері вищої якості – 3 крб. Автор (Д. Дорошенко) глибоко і всебічно охарактеризував видання, делікатно торкаючись такої важливої деталі, як ілюстрація: “...В його книзі зібрана велика сила знімків з портретів, типів, історичних місцевостей і просто художественних малюнків на історичні сюжети... Взагалі ілюстраційна частина поставлена блискуче. Такого видання Україна ще не мала, та й не багацько мають наші сусіди”.

У рубриці “З наукового, літературного та артистичного життя” у цьому ж номері проаналізований зміст журналу “Українське бджільництво”, проанотований віденський часопис, виданий академічним товариством “Січ” до його 40-річчя; повідомлялося про смерть у Нью-Йорку відомого єврейського драматурга й артиста А. Гольденфадена (за його труною на похоронах, якщо вірити замітці, ішли понад 100 тисяч чоловік); коротко перелічені повідомлення С.-Петербурзького благодійного товариства.

Насиченою була й рубрика “Телеграми”. Як правило, вона займала колонку, а то й дві. Телеграми йшли звідусіль – з України, Росії, Кавказу, зарубіжжя, несучи різноманітну інформацію. Вражала оперативність (як на той час): якщо газета, скажімо, була датована 17 січня, то телеграми вміщувалися за 15 січня. Однак видавець Є. Чикаленко не був задоволений такою оперативністю, про що писав у спогадах. У газеті існував цілий відділ телеграм, і літпрацівники їх правили, доводячи текст до прийняттого для читачів змісту.

Політичні рубрики “З парламентського життя” вміщували публікації про події, які відбувалися в російській Державній Думі (щоденник висвітлив роботу чотирьох Державних Дум) і показав роль українців у їхній діяльності.

Непересічну цікавість викликає також рубрика четвертої сторінки “Дописи”, де, як правило, вміщувалися повідомлення “Од власних кореспондентів”: від одного і до десяти. Причому, географія була також досить обширною, що позитивно впливало на імідж газети. “Читабельними” були розширені замітки на соціально-побутові теми; “Картини з життя” – досить барвистими, не позбавленими елементів гумору і навіть сатири, що дає змогу фахівцям достовірно відтворити картини з життя української провінції початку ХХ століття

Рубрика “Театр і мистецтво” репрезентувала новини з мистецького життя. Вона, як правило, вміщувала одне або кілька повідомлень, котрі відзначалися іноді надмірною деталізацією фактів та багатослів’ям. Однак постійне місце цієї рубрики (зазвичай це були третя та четверта сторінки) приваблювало свого читача. Сьогодні вона може стати в нагоді дослідникам історії національного театру та культурного життя Києва.

Можливе спірне запитання: рубрики це чи заголовки? Варто зазначити, що видання початку століття не вирізнялися строкатістю заголовків. І повторення з номера в номер одноманітних заголовків дає можливість визначити їх як рубрики [26].

Заголовки у щоденнику мали певні особливості. На початку століття в тодішній пресі в передових статтях не ставили заголовка [91, с. 32]. Як правило, його роль виконували місце і дата написання статті. Це помітно з першого номера “Громадської думки”: “Київ, 31 грудня”. Щоденник залишався вірний цій традиції до останнього номера.

Пізніше разом з заголовком у передовиці почав з’являтися підзаголовок, що був розміщений нижче: “Київ, 12 листопада 1906 р.” – заголовок, “Наші просвіти і народна просвіта” – підзаголовок (1906. – № 51); “Київ, 8 грудня 1906” – заголовок, “Справа про українські кафедри” – підзаголовок (1906. – № 73); “Київ, 14 жовтня 1907” – заголовок, “До сьогоднішніх виборів” – підзаголовок (1907. – № 232) і т. д. Заголовок набирався курсивом. Для підзаголовка використовували менший кегль, і, як правило, рубану, напівжирну і т.п. гарнітуру.

Розмаїття заголовків тодішньої преси можна класифікувати, згрупувавши за окремими напрямками: офіційні повідомлення; життя Києва; юриспруденція; медицина й освіта; промисловість; сільське господарство; науково-технічний поступ; література; мистецтво; книгодрукування та преса; релігія; доброчинність; національне питання; мораль; світська хроніка; селянське життя; життя робітників; фінанси, торгівля; кримінал; повідомлення з життя країни; повідомлення з-за кордону; сатира; воєнні події; революційні події; міжнародна політика; різне [150, с. 128].

Оскільки періодичні видання і особливо щоденна газета впливають на суспільну свідомість, формують громадську думку, то по заголовках досліджуваного щоденника можна визначити їхній ступінь впливу на аудиторію,

скласти уявлення про саме видання, про друкований орган і часовий простір, суспільство, в якому воно функціонувало. Тому через заголовок можна зрозуміти не лише ставлення до описуваних подій, а й отримати уявлення про соціальне буття загалом, про національні, освітні, культурні проблеми суспільства, причини, що їх породжували і т. д.

Газетний заголовок зазвичай виконує певні функції, пов'язані з насиченістю, архітектонікою, ідейною спрямованістю. Можна вирізнити такі функції заголовка: називну, інформативну, апелятивну, рекламну, видільну. Вони між собою взаємно пов'язані: називна з інформативною, апелятивна з рекламною, називна з рекламною, інформативна з апелятивною тощо. У досліджуваному виданні можна спостерігати всі ці функції. “Де ми і скільки нас?” (1906. – № 8) – апелятивна функція. “Українське просвітнє товариство в Петербурзі” (1906. – № 9) – інформативна функція. “Діяльність наукового товариства імені Шевченка у Львові в 1905 р.” (1906. – № 4) – інформативна функція. “Де взяти землі під наділення?” (1907. –

№ 123) – апелятивна функція. “Російська преса про Т. Шевченка” (1909. – № 50) – інформативна функція. “Що робиться у справі збудування пам'ятника Т. Шевченку”, “Вісті з Полтави” (1909. – № 91) – інформативна функція. “Дві аксіоми. З'їзд учителів у Петербурзі” (1909. – № 134) – називна функція. “До приїзду Марка Кропивницького в Київ” (1909. – № 157) – видільна функція.

Їх слід розглядати в контексті всього номера. Якщо прослідкувати заголовки першого номера “Громадської думки”, то можна відстежити зв'язок функцій, які вони несуть. “Київ, 31 грудня” (передовиця) несе видільну функцію: редколегія намагається визначити головну ідею видання, його мету, завдання. Фейлетон В. Сивенького (В. Самійленка) “Як я перейшов від слова до думки” теж має видільну функцію. Заголовок публікації “Дорогою віків” М. Грушевського носить швидше за все апелятивну функцію. Публікації “За кордоном”, “З газет і журналів”, “По Україні”, “У Києві” (пізніше це будуть рубрики, а в наведеному прикладі їх можна розглядати як заголовки) несуть інформативну функцію, як і “Телеграми”, “Дописи”.

Зв'язок цих функцій полягає у єдності змісту та форми: чим більше заголовок, наприклад, інформує про зміст (“По Україні”), тим глибше він пов'язаний з характером повідомлень. У цьому випадку інформації мають регіональне забарвлення, охоплюючи різні географічні місця країни.

Однією з важливих функцій заголовка є рекламна, яка розкривалася у повідомленнях рекламного змісту: “Ціни на овес”, “Последня новість: часы “Полифонь”, “Друкарня, літографія й переплетення. Всі замовлення друкуються швидко й чепурно” і т. д. Значення рекламної функції в газетному заголовку важливе в публікаціях кримінального змісту, дописах, де автори намагаються привернути увагу читацької аудиторії: “Пожежі” (Рада. 1906. – № 37), “Нагляділи злочинців”, “З Херсонщини. Смертна кара”, “Чорна віспа” (Рада. 1907. – № 6) тощо. Загалом у виданні представлені всі функції заголовків, хоча більше на фоні інших з'являється публікацій з заголовками, що несуть апелятивну, інформативну

та рекламну функції, особливо це стосується останнього року видання.

Публікації щоденника досить часто були полемічними, гострими, критичними. Це стосується публіцистики В. Піснячевського, С. Єфремова, М. Лозинського, Д. Дорошенка та багатьох інших. Практично в кожному номері “радяни” друкували матеріал, в якому піддавалися критиці якась подія, особа, явище і т. д. Як правило, газетярі робили це досить “живописно”, що нерідко призводило до судових позовів, цензурних утисків.

Але, незважаючи на різні перешкоди, щоденник майже в кожному номері друкував сатиричні матеріали. Започаткована рубрика “Маленький фейлетон” (рідше – “Фейлетон”) стала постійно діючою.

У своїй монографії “Сатирическая пресса Украины” Є. Демченко відзначала одну з її особливостей – ілюстративність. Зображальні засоби використовували деякі газети, журнали (“Вече стольного города Киева”, “Киевская рубрика”, “Одесская резинка” та ін.), однак їхній вік був коротким, оскільки одноманітність тематики не викликало в народі нічого іншого, крім розчарування і негативного ставлення [39, с. 66–69; 37; 104–106]. Крім того, цензурна політика країни ставила видавців у вузькі рамки: вони весь час відчували дихання так званої “прірви”. Саме в неї можна було “впасти”, відступившись бодай на крок від усталених вимог. Тому цілком зрозумілим і навіть виправданим є той факт, що ряд видань, змовившись з цензурою, просили її повідомляти про небезпечні місця. Траплялося й так (про це згадує у своїх спогадах Є. Чикаленко), що цензорам доводилося платити, аби вони були більш лояльними. Також відбувалися й такі речі: дозвіл на публікацію від цензора-інспектора було отримано, віце-губернатора – теж. Однак через певний час після виходу видання у світ на редактора накладали штрафи за “дозволені” статті.

У період революційного підйому 1905–1907 рр. місцева українська влада пом’якшила своє ставлення до преси, чим і пояснюється висока активність журналістів. Тож сатиричні публікації щоденника відображали ставлення в суспільстві до тих чи інших явищ, подій, персон тощо. Журналісти, створюючи сатиричні образи, намагалися пролити світло на те, що відбувається [15, с. 87–89].

На чільному місці в газеті “Громадська думка”/“Рада” стоять сатиричні твори В. Самійленка, що виступав під псевдонімом В. Сивенький.

Фейлетон як жанр уперше прозвучав на шпальтах щоденника вже в першому номері “Громадської думки”, яка вийшла в останній день 1905 р. – 31 грудня. Під псевдонімом В. Сивенький В. Самійленко вмістив фейлетон “Як я перейшов од слова до... думки” з підзаголовком “Ніби оповідання”. В основу фейлетону покладений дійсний факт: відмову київського губернатора у виданні Є. Чикаленку газети “Громадське слово” [91, с. 26].

Вдало обігравши “науку календаря”, сатирик прозоро натякнув на те, що не за горами – весна (на 30 травня було призначене засідання Державної Думи). Але, водночас, він “приземлив” читачів, нагадуючи, що надворі – грудневі морози. А щоб не наразитися на неприємність при початку якоїсь важливої справи, він радив зважити все з допомогою цього ж календаря, посилаючись на двох відомих

“авторів”: п. Брюса і п. Демчинського.

Коли на порі “Ясна сонячна година”, то можна навіть почати “писати про свободу слова”. Під час “Перемінної години. Зранку тихо, вдень вітри ліпше писати щось символічне чи декадентське”. “Підпишіться так, – радив В. Самійленко, – щоб можна було подумати, що ви належите до партії “правового порядку”. А коли надворі “Мороз. Північні вітри”, треба на ніч нагріти хату (в якості палива пропонується друкований матеріал – конфісковані газети і книжки), а йдучи кудись, фейлетоніст радив одягнутися, наче ти – чорносотенець і тримати в руках газету “Киевлянин”.

Ці іронічні поради з “календарним” забарвленням мають певний зміст. Автор обіграв дату – 13 грудня. День, коли прийшла відмова групі товаришів у реєстрації газети “Громадське слово”, з якою було пов’язано багато надій. Зумисне одягаючи на себе маску меркантильного писаки, який прагне великих грошей за свою писанину, автор розповів, чому саме не вийде омріяна, наче дитина, газета. Виявляється, в її програму закралося одне маленьке, але “лайливе” слово – автономія. Його боялися представники влади, як вогню. Саме через радикальну програму дозвіл на газету не дали. Але доля посміхнулася “писаці”. Він-таки дістав запрошення працювати в газеті “Громадська думка”, яку дозволено видавати: “Це мене втішило. Я тепер знаю, що думати не заборонено, і я можу викладати свої думки на папері. І... я зараз же перейшов від слова до ... думки”. Найбільш дошкульно звучать рядки, де автор пише, що зав’язує рота хусткою, аби, чого доброго, з уст не зірвалося недозволене слово. В цьому – головна суть фейлетону: одне слово може зруйнувати будь-який план. Він написаний досить майстерно. Легкий стиль (автор вдався до вільної розповіді, що нагадує живі народні оповідання), прості діалоги, цікаві звороти, порівняння, жарти, насмішки, використання езопівської мови – все “грає” на користь фейлетону, який є завершеним літературним твором.

Не менш гостро звучав фейлетон В. Самійленка “Я видаю газету”, який надрукований в 31-му номері щоденника 12 лютого 1906 року. Він має такий обсяг, як і попередній. Головний персонаж – газетяр, який, працюючи в газеті, начебто видає там і свою, і не дець, а на її сторінках. Називаючи своє видання “Хвостиком”, автор спланував перший номер, де стоятиме передовиця про зміни в світі, місцеву хроніку тощо. Врешті-решт, вийшло те, що вийшло: кожна інформація - відверта сатира на певні факти з життя газети “Русское государство” (“на снідання редакції призначено три мільйони”), прогресивних політичних партій (вони “сподіваються, що незабаром усі обіцяні вольності стануть законом”), недостойні дії міського голови Проценка (київська гора сповзає у Дніпро, що за його словами, з “намови соціалістів”). Відтак, - констатував автор, - хвостик вийшов куций.

В. Самійленко надрукував у “Громадській думці” низку фейлетонів: “Про душі, про п’яти та інші цікаві речі” (1906. – № 13), “Надзвичайна пригода з титулярним совітником” (1906. – № 58), “Дещо з весняних пригод” (1906. - № 66), “Нові способи до заспокоєння Російської держави” (дісертація на степень

статського совітника)” (1906. – № 145), а також у “Раді”: “Дума – цяця” (1907. – № 227). Автор називав свої твори “ то фейлетонами, то гуморесками... Фейлетони В. Самійленка, які б вони не були за своєю структурою, завжди відзначаються своєрідним національним колоритом. На підставі цих творів можна говорити, по-перше, про своєрідність українського дожовтневого фейлетону, а по-друге, про певну тенденцію звуження самого поняття фейлетон” [73, с. 41].

Велику літературно-публіцистичну цінність складають його сатиричні нотатки з циклу “Розмова” (1906. – № 98, 114, 121). Використовуючи гротескную форму, збагачуючи мову порівняннями, епітетами, В. Самійленко піддав нещадній критиці політику Вітте-Дурново та інших міністрів, “навіть видатних поліцаїв”, змальовуючи публічне спалення їхніх портретів та “9 возів життєписів” . І їх спалили (як “у добру старовину – під час інквізиції”). Критикуючи роботу Державної Думи, автор дорікав: “сиділа собі спокійно й без турботи у своїй міністерській ложі, як справжня стара російська бюрократія”. Дісталось тут і “Києвлянину”, який громив крамольний дух, “читав – знаходив лайку на Вітте, Піхно і К° “.

Проблеми автономії у сатирі В. Самійленка звучали з особливою іронією. З європейської точки зору, права людини, її недоторканість у Росії не в пошані. У своїх публікаціях він відтворив істинний стан справ у країні з питань автономії (“ кожна поліцейська дільниця має автономію, а чи мають її ті, хто там сидять, - питання риторичне”), свободи волевиявлення і т. д. Така відверта критика існуючої системи – досить смілива для газети. Сатирична проза В. Самійленка принесла щоденнику успіх, вона може бути як об’єктом дослідження, так і виступати зразком газетної сатири дожовтневої журналістики.

“Громадська думка”/“Рада” друкувала фейлетони на різні теми: про освіту, культуру, мови, політичну ситуацію в країні тощо. Словесній критиці піддавалися міністри й депутати, судді й цензори, працівники реакційних видань і губернатори – “персона” обиралася та, яка найбільше на даний момент була гідна сатиричного пера. Фейлетони мали різний розмір, стиль, іноді – віршовану форму, і присутність у газеті такого жанру поживлявала її, додавала свіжого струменю, викликаючи зацікавленість у читачів.

Великий успіх мав фейлетон М. Чернявського “З того світу”, який “Рада” надрукувала 18 листопада 1906 року, де зображене протиборство двох сил, котрі називаються, висловлюючись мовою фейлетону, “абсолютизмом” та “волею народу”. Твір написаний досить майстерно: три частини логічно з’єднані між собою, хоч і можуть виступати як окреме ціле, та зв’язок між ними робить його повнозвучним, багатим, яскраво політично забарвленим [91, с. 43]. Перша частина фейлетону – протиріччя між абсолютизмом і народною волею. Вони доходять свого піку, коли “палають огні, гримлять рушниці, вибухають бомби і тече кров...”. Але й за таких складних, безпросвітних умов, у людських серцях жевріє надія, що не лише на білому світі, а й за межею, “на тім світі є люди”, які “з часом з’єднаються з нами”: їхнє бажання, писав автор, – воля та злагода для своїх братів. Відкидаючи всяку містику, яка начебто присутня на початку, що можна вважати

своєрідним публіцистичним вступом, М. Чернявський поступово готував читача до конкретики. Так, він навів приклад з реального життя: заарештований хворий на туберкульоз студент півроку томився у в'язниці в очікуванні вироку. Батьки намагалися обдарувати охоронців, аби полегшити гірку долю сина. Один з них, як виявилось, мав славне українське коріння: він – “правнук покійного Сікача, убитого киями в Петербурзі тоді, як гатили козацьким трупом болота, на котрих потім збудували се місто”. Ще один представник “з того світу” – маленька людина у формі, зміст якої – тиснути на патріотичні почуття, бути на стражі закону імперської держави. Та, незважаючи на це, люди “з того світу” рідняться з “живими”.

Фейлетон “З того світу” можна сміливо віднести до кращих зразків сатиричної журналістики початку ХХ століття. Антиросійські мотиви (політика царського уряду щодо України та відродження українського національного духу, прагнення українців до єднання, нотки якого виразно звучали в фейлетоні) не залишилися непоміченими цензурою. Наслідком було резюме: “стаття направлена проти царського самодержавства” [206, ф. 295, оп. 1, спр. 7, арк. 418]. За цю публікацію тодішній прокурор Києва намагався заарештувати М. Павловського, який виконував обов’язки редактора “Ради”. Та Павловський з ним не погоджувався, аргументуючи свій захист тим, що автор намагався реально змалювати стан справ у суспільстві.

Тема, яку М. Чернявський підняв у своєму фейлетоні, перегукується з поезією П. Капельгородського “Не стріляй” (сам П. Капельгородський був активним автором щоденника). Дослідник історії української дожовтневої преси І. Крупський стверджував, що вона з’явилася на світ після появи на газетних шпальтах вищезгаданого фейлетону: “У вірші П. Капельгородський закликає до єдності. Вчорашній селянин, нинішній солдат, змушений іти проти рідного брата. Чітко простежуються нотки національного єднання, викривається шовіністська політика Росії: “Не стріляй, то брат твій, знедолений брат, Шматка хліба та солі шукає, То розпука гнітюча та голод лихий З хат нетоплених люд виганяє, У нестатках, в неволі він змучений вкрай, - Не стріляй!” [91, с. 44].

Крім В. Самійленка, М. Чернявського, С. Єфремова, сатиричні твори у щоденнику вміщували С. Черкасенко (Провінціал, Шершень, Скептик), Г. Чупринка (Вітрогон), О. Кузьмінський (Тіберій, Тіберій Горобець), А. Терниченко (Громадянин), С. Пригара та інші.

Варто згадати публікацію в “Раді” “Маленький фельетон” (1908. – №7). На жаль, він не має заголовка, але цілком очевидно, що сюди б підійшов заголовок “Про університетську автономію” (ця тема знайшла своє відображення на сторінках багатьох друкованих видань, в тому числі й “Ради”). Цей фейлетон є реакцією на певне затишся у вузах, спричинене реакцією, тому проти нього й спрямовані сатиричні жала: “Де з університетів ділась революція?” – бідкався автор О. Кандиба. Як її шукати? Звісна річ, у студентських лавах, обстежуючи студентів з допомогою... мікроскопу: “Приносили мікроскоп і Кауфман пильно розглядав кожного студента і кожного професора, “действовав” різними реактивами, склив їх, чорнив “правилами”, “провітрював” і безсило опускав руки”. Автор

поступово підводив до думки, що лібералізм – не вихід із становища, навіть за таких непростих умов.

Особливо “рясні” на фейлетони були 1910–1913 рр. У цей час газета вже мала широке коло авторів, а отже й більший вибір матеріалів. Нерідко фейлетони “виливалися” в куплети. Так, П. Михайлович (П. Гаєнко) надрукував віршований фейлетон “Прихильники поета” (1911. – № 97), де він потішався над так званими шанувальниками одного поета, істинне моральне обличчя якого яскраво проявилось не тоді, коли той був “на коні”, а в тяжкий для нього час. Твір умовно можна поділити на дві частини: перша – публічна шана поету, друга – ігнорування його колишніми шанувальниками. Події в ньому розвивалися стрімко: сьогодні талановитий поет купається у променях популярності (“Це ж прихильні читачі – От так щастя дочекався, Щодня вірші пишучи. Як то любо, як то мило Мать прихильних читачів!..”), а завтра – він в опалі, неблагонадійний, а значить, “персона нон-грата” (“Оточив мене народ... Не проводили додому Більш мене вже “паничі”: Одвели вони сірому На казенній харчі!”). Кращого мотиву для написання цього фейлетону на той час годі й шукати: не одного літератора спіткала подібна лиха година. Тому він є актуальним, а також зрозумілим. Автор висміював малодушних, нищих людей, чії дії протирічили порядності, моральності, благородству.

З фейлетонами виступали в “Раді” у 1910 році також С. Пригара (“В похід” (трагіфарс) – № 32; “Найперший барабан” – № 81); Г. Коваленко, який підписувався псевдонімами Полтава, Грицько К. (“Розмова Возного та Глитая” – № 36; віршованої форми – “Колишня і теперішня ніч” – № 45, “Лист з Києва в Петербург – № 48); К. Терниченко, він же Громадянин (“Хай буде – як було!” – № 78), О. Кузьмінський – Тіберій Горобець (“Як в нас шанують громадські заслуги” – № 42; “Новий твір Т. Шевченка, або okazія, якої ще не було” – № 46; “Трошки провокації” № –52) та інші.

Активно на ниві сатиричної прози працював С. Черкасенко, відомий читачам щоденника публікаціями на освітні теми. Особливо рясніла його фейлетонами “Рада” в 1912 році, де шанований, досвідчений автор брав на себе функції сатирика. І це йому вдавалося. Варто згадати фейлетон “За віщо?” (1912. – № 27). У ньому йшлося про досить банальний випадок, що стався з селянином Ониськом Ковбасюком, у якого під час тусу знайшли... “Кобзаря” та різні дитячі книжки. Фейлетон побудований у вигляді коротенької одноактної п’єси, де окремо виписані ролі відомих на той час діячів: Лободовського, Павленка, Кулябка, Плеського, Савенка, князя Мещерського... Вони, наче круки, злетілися до оселі бідолашного Ковбасюка. Головний зміст сатири вкладений в уста одного зі свідків цієї вакханалії Гучкова: “Середньовічний кошмар тяжить над нещасною країною. Щось нечуване діється. А проте – начальству краще знати!” Остання фраза – символ безнадії простого люду, якому навіть книжка вільно недоступна.

Не менш колоритний фейлетон С. Черкасенка “Жарти життя” (1912. – № 40). Він складається з двох частин, які мають такі заголовки: “Вовк і сльози” та “Ложка задом наперед”. У ньому йшлося про нелегку долю українського актора.

Над нею начебто “проливають сльози” “Московские ведомости”. В чім причина? Виявляється, П. Суворін колись намагався видерти з рук “хохлушки” - артистки М. Заньковецької - її “маленький стакан”, натомість видати “московський кухоль од квасу”: “Коли побачив, що її верне, почав плювати в актрису, тобто в її стакан - ... Україну”. Образ імперської держави змальований дуже влучно, діалоги вибудовані майстерно, роздуми автора органічно вплетені в загальну канву фейлетону.

Яскравими сатиричними нотками наскрізь просякнутий і його фейлетон “Артистократизм”, де мова йшла про москвофільський випад “Галичанина” на адресу української літератури: “Де вже тому хлопському письменнику лізти в аристократичні салони!” Автор настійливо радив йому “тримати власного кореспондента в Думі, не пхати носа до хлопської літератури... передавати дословно всі репліки й промови аристократів з правого боку. Якими блискучими перлами збагатиться й без того чудова мова “Галичанина”! Останнє речення – “вінець” всьому: воно влучно “вистрелило” по опоненту.

Не обходив С. Черкасенко у своїх фейлетонах увагою політичні події. Так, у сатири “Червона святка” (1912. – № 29) він різко критикував політику О. Гучкова (“громив” російський політичний лад”), Меншикова (“галасував з приводу того, що в Росії забуто заповіти Великої хартії вільностей”), П. Столипіна (“афішує себе страшним прихильником конституції”). Парадокс, але вкупі вони “ведуть себе як ті цигани”: “– Якої ти віри? – А якої тобі треба?”

Оригінальний за формою і глибокий за змістом фейлетон С. Черкасенка “Преса про третю Думу” (1912.– № 134), у якому він сміливо висміяв періодичні видання, котрі пишуть про роботу Держдуми, причому зробив це витончено і з великим сарказмом: “Росія (втираючи сльози): Не можу втриматись од суму, Ховаючи кохану Думу... “Земщина” (плює спересердя): Що ни посол – то малотурок. На думці ж тільки soup d’etal!.. Що ни посол – то і злодюга, Расейматушки наруга. Ліберальна преса: Кувала Дума нам закони, Скувала ж тільки самий пшик. Ліва преса: Чули цієї теревені? І рішенець: З них добра нема і жмені; Хай їм грець!” Треба було мати велику громадянську мужність – автору, і редколегії видання, щоб так відкрито критикувати думську діяльність.

Колоритні за мовою, образами, змістом, фейлетони С. Черкасенка, вміщені “Раді”: “Не такий страшний дідько” (1912. – № 38), “Сила життя” (1912. – № 54), “На з’їзді зубрів” (1912. – № 56), “Шевченківські вечірки” (1912. – № 61), “Обоє-рябоє” (1912. – № 125), (віршований), “Аби жабі хвіст” (1912. – № 126), а також віршовані: “Москвофіл та лях”, “Дворянські рими”, сатирична поезія “Передвиборна кампанія” (ідея – “Нова виборча кампанія – ох! – дається нам взнаки”). Зокрема, останній твір – серйозне віршоване послання до тих, хто, перекручуючи історичні реалії, образливо називав українців “мазепинцями”(передається дослівно):

“Гей, писали – недотепи, Не шукайте свіжих тем, – Тож не досить для Мазепи Тільки двох старих поем! – Пушкін з Байроном не вміли Показать його, як слід; Прикладіть же більше сили, Освіжіть злочинний вид. Роз’ясніть перед законом Сміло гетьмана тепер, Крикніть всім жидо-масонам, Що Мазепа був ес-

ер! Може, правда, був кадетом, То чого б він ліз у бій? Стійте, стійте, – жидо-шведом Був, лихий його побий! Всі мазепинці звичайно Бережуть його завіт; Ну, так зараз ми негайно Все повідаєм, що слід. Тільки як би докопатись, – Чим він справді був тоді? Чисте лихо так купатись В скаламученій воді. Кримці... німці... жидо-шведи... Чорна зрада на війні... – Гей, терпіть, терпіть, газети, Торбу сміху і брехні!”

Не поступалися в майстерності написання фейлетону М. Гехтер (Мак.) – “Виборча логіка” (№ 215), Т. Онищенко (П.О.) – “У київській публічній бібліотеці” (№ 232). Останній іронічно розповів про те, що в Київській публічній бібліотечці немає українських газет Перелік наявних видань здивував автора: “Казанський телеграф”, “Двуглавый орел”, “Церковный вестник”, “Инвалид”. Чи виписувати “інородчеські” видання (тобто українські), вирішував комітет, а над ним – “ще, і ще...” “По якійсь кумедній асоціації це таємниче “ще” нагадало мені Петра Аркадійовича Столипіна, – іронізував фейлетоніст, – з його циркуляром про інородців...”

Майстром фейлетону проявив себе і Григорій Чупринка (Вітрогон). Заслуговують на увагу його твори “Спека” (№ 139), “Вдячна тема” (№ 164).

Важливо також відзначити, що сатира щоденника була представлена фейлетонами як “конкретними”, так і “безадресними” [73, с. 43]. Тому важливо відзначити майстерність публіцистів, які вміло вибирали об’єкти і спрямовували на них вістря сатири, а також висміювали негативні суспільні явища. Подібними публікаціями навряд чи могла б похвалитися якась інша газета. Тому сатирична проза щоденника заслуговує найвищої оцінки. По-перше, тому, що на її шпальтах відбулося становлення такого важливого і складного сатиричного жанру в українській пресі, як фейлетон, а, по-друге, щоденник продемонстрував його великий вплив на суспільство, що сприяло зростанню авторитету видання в народі.

2.4. Подієва картина суспільно-політичного та культурного життя на шпальтах щоденної газети

“Громадська думка”/“Рада”, як газета щоденна, великого значення надавала подієвим матеріалам. Серед них виділяється колонка “У Києві”, адже саме це місто на початку ХХ століття вважалося культурно-політичним центром. Незважаючи на те, що для українця віддавна прийнятнішими для існування були простори степів (“Українець знає, що життя в містах – не його життя; там його на кожному кроці обмежують, утискають, там йому треба спотворити і зламати себе, аби жити. Українець любить степ від того, що там йому просторо й привільно; ніхто там йому не скаже: “Тут тобі не місце!” Можливо, він вже не раз бував у Києві, можливо, що в пам’яті його повно оповідей про його чудеса й дивовижне, але він знає, що йому багато на що не дозволять і подивитися, і, цілком імовірно, випроторять з будь-якого суспільного місця” (“Основа”, 1862. – № 10), люди тягнулися до великого культурного центру, вбачаючи в ньому своєрідний захист – знаходили роботу, житло, товариство, гуртувалися в громади тощо.

Але для пересічного українця кінця XIX – початку XX століття Київ був містом зі специфічним мікрокліматом. Як свідчать спогади сучасників, там жили люди, зрозуміти яких було дуже важко. Зрусифіковане, з деякими європейськими елементами, тодішнє велике українське місто залишалося великою провінцією, в яку “вжитися” істинному українцеві було складно: українські побутові звичаї, традиції нерідко сприймалися якщо не вороже, то насторожено, з презирством.

Зокрема, Л. Старицька-Черняхівська так згадувала про Київ на порозі XX століття: “Моє покоління – виключне покоління: ми були першими українськими дітьми. Не тими дітьми, що виростають в селі, в рідній сфері стихійними українцями, – ми були дітьми городянськими, яких батьки виховували вперше серед ворожих обставин свідомими українцями з повитку. Нас було небагато, таких українських родин; решта з нашої дитячої спільності, з якою нам доводилось раз по раз здибатись, були змосковлені діти – паненята. На той час серед київської квазіінтелігенції російської... панували недобрі відносини до всього українського, а “найбільше до самих “українофілов”, в найкращому разі це були якісь глузливі відносини, немов до “блаженненьких” – диваків... Ми балакали по-українськи; нас вбирали дуже часто в українські вбрання. І звичайно, і тим, і другим, звертали на себе увагу, а разом з нею глум, посміх, кепкування, презирство. О, багато довелося прийняти нашим серцям гірких образ, незабутніх...” [165, с. 47].

Початок XX століття у Києві позначений формуванням української історико-мистецтвознавчої та етнографічної шкіл, появою нових напрямків у літературі, архітектурі, живопису, театральному мистецтві. Почала розвиватися музейна справа: в Києві з’явився перший міський музей, фонди якого склали пам’ятки українського мистецтва та культури [96, с. 251–256].

Великим досягненням українства стало створення у Києві 1907 р. Українського наукового товариства (засновник М. Грушевський вважав його третьою академією – після просвітянського кола Ярослава Мудрого та Києво-Могилянського колегіуму), Український клуб, а згодом – клуб “Родина” (1912–1918), який діяв на побутовому рівні, та Троїцький народний дім Київського товариства грамотності. Ці “три кити” сприяли адаптації українства до непростого міського життя, сповненого суворих несподіванок і протиріч, допомагали утверджуватися морально, розвивати – в нових соціокультурних умовах – самобутній національний характер, стали справжніми острівцями гуртування киян-українців, яким була близька національна ідея. У цьому контексті Київ на початку XX століття – порівняно велике місто з його обов’язковими атрибутами – театрами, клубами, виставками, зібраннями, навчальними закладами і, звичайно ж, газетами. Тому досить актуально звучали рядки зі статті “Київ – столиця” С. Пригари, вміщені в газеті “Рада” 1 грудня 1913 р.: “Ми полюбили Київ, ми звикли до Києва... Київ увесь час ріс на наших очах... І ось він... уже третя столиця. Третя, очевидно, після Петербурга й Москви...” Розглядаючи постійно діючу рубрику щоденника “У Києві”, можна помітити кілька тенденцій. Це, по-перше, прагнення редколегії охопити всі грані життя столиці, викристалізувавши їх в окремі короткі повідомлення, по-друге, у повідомленнях акцентувати на головному, уникаючи багатослів’я і загальних

фраз, по-третє, витримувати “дистанцію” – тобто, виділяти під цю рубрику постійну площу. Як правило, це була колонка, насичена різноманітною інформацією.

Наприклад, рубрика “Життя Києва” містила повідомлення на різні теми. Всі вони стосувалися міського життя, відзначалися небагатослів’ям та лаконізмом. Варто спинитися на короткому переказі подій у Києві, який репортери “Ради” у цій рубриці виклали телеграфним стилем у вигляді окремих заміток (1906. – № 2). “Український спектакль” (розповідь про п’ятиактну виставу М. Старицького “За друга”, про підготовку до постановки його “Хазяїна”, “Лісової квітки” І. Тобілевича). “На курсах української драми” (у школі Лисенка Стешенко розпочав викладання учням історії українського театру рідною мовою). “Сніг” (у ніч з 13 на 14 вересня гілля дерев понівечив сніг. Такого явища в Києві ніхто не пам’ятає). “Зупинений “Шершень” (цей сатиричний журнал не прийшовся до душі цензурі – було конфісковано багато малюнків). “Сконфіковано український народний гімн” (замітка розповідала, що днями цензор конфіскував гімн “Ще не вмерла Україна”, який видало видавництво “Ранок”).

Газета поступово “обростала” авторами, її працівники намагалися бути оперативними. Як приклад – колонка хроніки “Ради” “У Києві” (1906. – № 37), котра налічувала вісім інформацій з різних сфер життя. В замітці “У судовій палаті” йшлося про щойно розпочату “аграрну справу” селянина Никона Кармони та інших 29 чоловік, які прогнали робітників з буряків та з економії (м. Кагарлик, Київська губернія). Інформація про зменшення земського обрахунку може бути цікава цифрами та механізмом цих розрахунків. “Прохання допомоги” – так називається замітка, де йдеться про Київську Маріїнську общину Червоного Хреста, котра просила про матеріальну допомогу в 1000 карбованців, які вкрай потрібні одній з лікарень: коли місто грошей не дасть (у публікації наводився досить красномовний факт – матеріальну допомогу община червонохрестівців отримувала протягом 12 років – з 1894 р.), то доведеться її закрити.

Замітка “В університеті” повідомляла, що минулого дня у вузі пройшов диспут про соціалізм. Водночас вона відображала своєрідну “хроніку” університетського життя. У ній розповідалося і про “збірку студентів-грузинів”, і про те, що “під заявою студентів-українців про заснування українських кафедр у Київському університеті підписалося “за кілька день до 700 студентів”. “Вершиною” повідомлення були рядки про те, що разом зі студентом на лекції до університету йшла дама, яку черговий не хотів пропустити, але “студенти їх оточили і даму визволили”. Заслуговує уваги з точки зору історичної достовірності замітка з київської хроніки “Справа про погроми”, де повідомлялося про підготовку виїзної судової сесії з розгляду справи щодо погрому на Чернігівщині. Погроми тоді були досить поширеними, оскільки “судебний слідователь по окремо важним справам д. Новоселицький закінчив судовий дослід в справі київського погрому (18–22 жовтня 1905 р.). Справу (145 томів) передано прокуророві окружного Київського суду... Справу розглядатимуть в Київському окружному суді”. Вміщене повідомлення, яке

сповіщало про те, що на прохання мешканців Києва міському звіринцю від міської управи виділено вісім ліхтарів.

У цих замітках витримані жанрові вимоги: писати коротко, лаконічно, точно, за принципом: “що? де? коли?” Вживані прості речення прості, рідше – складносурядні. Використані цифри, імена, адреси – доречні. Матеріали підготовлені оперативно: номер вийшов сьогодні, а в ньому вміщена інформація з учорашньої події. Все це свідчить про кваліфікований підхід у висвітленні подій. Українська журналістика, яка зароджувалася, почала формувати теоретичне підґрунтя жанрів.

У висвітленні київських подій на шпальтах “Громадської думки”/“Ради” варто вирізнити кілька напрямків, що безпосередньо стосувалися формування українського життя: культурні новини, розвиток мови у Києві та його околицях, виставкові та клубні епізоди. Можна також стверджувати про спорідненість рубрик

“З життя Києва” та “З українського життя”: у них переважали події інформації.

Що стосується роботи різноманітних товариств, то варто вирізнити такі: Українське наукове товариство та Товариство прихильників миру. Упродовж 1907–1913 рр. їм присвячено низку заміток. Зокрема, про перше зібрання УНТ (1907. – 1 трав.) сказано більш широко, перераховуються поіменно члени ради товариства, вказано, що його головою обрано Грушевського.

Привертають увагу замітки про роботу “Київського товариства прихильників миру”. На четвертий рік існування рада товариства видала книжку про його діяльність, причому, 300 примірників книжки було роздано безкоштовно (1912. – 11 трав.). Про авторитет киян свідчило й запрошення від голів Московського та Петербурзького товариств миру взяти участь у роботі з’їзду пацифістів, який відбувся 12 травня в Петербурзі (1914. – 10 трав.).

Музичне життя Києва початку ХХ століття теж знайшло відображення на сторінках “Ради”. Зокрема, уваги заслуговує факт, викладений у замітці від 15 квітня 1909 р., де йшлося про заснування в столиці консерваторії. По дозвіл на це (шляхом реформування київської музшколи в консерваторію) голова Київського музтовариства Л. Виноградський та директор музшколи В. Пухальський подалися аж до Петербурга (однак це питання було вирішене через чотири роки). Щоденник писав: “...київську музичну імператорську школу перейменовано в консерваторію з правами вищої музичної школи. До числа обов’язкових (предметів) увійшли: гра на струнних і духових інструментах, гра на фортепіано, співи, теорія композиції... В консерваторію приймаються від 9 літ... Всього учнів у цьому році в консерваторію буде прийнято 1000 душ” (1913. – 21 лип.). Музичне життя Києва доповнювало повідомлення про будні школи М. Лисенка, яка звучала не лише на столицю – про неї знали й у провінції.

У Києві на початку ХХ століття архітектура почала набувати українського стилю. “Рада” 28 червня 1909 р. цій темі присвятила публікацію “Перші будинки в українському стилі”, де йшлося про дві споруди, авторство яких належало архітектору-художнику В. Кричевському. Він звів на Полтавській вулиці будинок для

гласного міської думи Щитковського (на жаль, той було знесено у 80-х роках ХХ ст., незадовго до здобуття Україною незалежності) та шестиповерховий – на розі Паньківської і М. Ботанічної – для професора Грушевського (цей будинок було також зруйновано – через дев’ять років, у січні 1918-го, під час штурму Києва артилерією генерала Муравйова). Акцент був зроблений на тому, щоб кияни прихильно поставилися до “...вживання українського будівельного стилю”. До цієї теми “Рада” зверталася неодноразово, і, зокрема, в публікації “Українське мистецтво в 1913 році” (1914. – 5 січ.), де поданий аналіз будівничих тенденцій із використанням національних надбань. Обговорення цього питання були гострими, дискусійним вважалося поняття власне українського стилю. Існували думки про використання в Україні різних західних течій, передусім стилю бароко. У контексті цього “Рада” робила висновок: питання українських традицій у будівництві стають актуальними.

Не менш актуальною постала проблема функціонування в Києві та навколишніх губерніях української мови, шлях розвитку якої був досить тернистим. Так, слухачки Вищих жіночих курсів (485 осіб) підписали петицію про заснування на цих курсах українських кафедр (1906. – 8 груд.): “На вищих жіночих курсах”. Підписалося, як підкреслював щоденник, “значно більше, ніж дві третини всього числа курсисток”. А губернатор, як повідомляла газета 2 березня 1907 р. (“Заборона української лекції”), заборонив І. Стешенкові прочитати лекції українською мовою в Народному домі для Товариства грамотності. Тільки через півроку, 17 вересня, на Вищих жіночих курсах, відбулася перша українська лекція. Але, судячи з замітки Л. В-ської (псевдонім Людмили Василевської), перспективи українських лекцій, на жаль, не були обнадійливими.

Більшість публікацій на цю тему б’ють на сполох, коли йдеться про заборону української мови: (1908. – 6 лют.) – “Проти української мови”; (1911. – 25 січ.) – “Заборона друкувати афіші по-українському” та інші. У першій автор розповів про те, що на київському телеграфі не прийняли телеграми, написаної рідною мовою (“Це вже не перший випадок, що українських телеграм на київському телеграфі не приймають”), у другій обговорювалася абсурдна заборона використовувати українську мову в афішах про вечір української народної музики (“Тепер по всьому місту розвішено афіші про “Этнографический вечер украинской народной музыки”).

Закликала до роздумів інформація з хроніки про виставкове життя Києва (1912.– № 7,8). “Рада” вмістила публікації Опішнянського гончаря (Опанаса Сластьона) “Перша українська артистична виставка”, в яких автор захоплено писав: “Це ж не проекти, а властивість всього українського народу”; “Дивлюсь на народження української виставки, як на природну стадію національного самоусвідомлення”. Після об’єктивної оцінки експонатів автор зробив узагальнення: “Маючи такі... традиції, що йдуть з глибини віків, нам нічого боятись за будучину, наше мистецтво на таких підвалинах згодом дійде, підніметься до найвищого ідеального розуміння форм”. Продовженням цієї теми став вміщений у “Раді” цикл відгуків на цю виставку, які Сластьон назвав

“несподіваними”: опонентом “Ради” раптово став харківський “Сніп”, який в особі Бич-Лубенського грубо відгукнувся на публікацію про виставку (що не можна було сказати про “Літературно-науковий вісник”, “Українську хату”, “Рідний край”: ці видання, навпаки, позитивно оцінили арт-вернісаж). Така жвава полеміка свідчила про те, що слово “Ради” мало вагу в суспільному житті.

Чільне місце в хроніці зайняла Всеросійська виставка, що відбулася в Києві в 1913 р. Повідомлення про її роботу “Рада” подавала регулярно (більшість матеріалів належать Кузьмінському, Галевичу) і знайшла своє відображення в таких, зокрема, номерах: 104, 110, 121, 122, 128, 132, 133, 150, 164, 165, 170, 176, 182, 199, 241. Як писала “Рада” в 132 номері, фінансові “ін’єкції” в цю виставку були вкладені немалі: лише від депутатів-аграрників – 45 тис. карбованців, від київської міської думи – 30 тис. карбованців, від київського губерньського земства – 30 тис. карбованців (всього в неї вкладено 175,57 тис. карбованців). У 150 номері “Ради” (1913. – 11 серп.) були наведені такі цифри: 29 і 30 червня її відвідали 13.993 чоловіки. Важливим моментом хроніки були рядки про кіоск української преси та книжок, в якому виставили свою продукцію “головні українські видавництва”: “Лан”, “Дзвін”, “Час”, “Вік”, біля витоків яких стояли М. Грушевський, С. Єфремов, Б. Грінченко та інші громадські діячі. Репортер повідомляв: “До ладу впорядковано вітрину української преси на російській Україні”. Кіоск, як інформувала газета, відвідували не лише українці, а й поляки та великороси, цілі екскурсії. “Найбільше питають “Кобзаря”, якого продано вже дуже багато, ... збірники українських пісень, ... коротку історію України Г. Коваленка та “Ілюстровану історію України” проф. М. Грушевського”, - повідомляв щоденник, а також констатував той факт, що росіяни “прихильно” та “з зацікавленням” ставилися до українського відділу, запитуючи “самоучителя української мови та історію України. Не менше, ніж українці... купують “Кобзар” Т. Шевченка, ... “Очерки украинской истории” проф. М. Грушевського”. Ця розповідь підтверджувала те, що простий народ прагнув просвітництва, тягнувся до українського. Однак, із прикрістю повідомляв кореспондент, тих учителів, які прагнуть у школах викладати українською, називають фанатами. А піклувальник київської шкільної округи Деревицький взагалі заборонив вивішувати у школах портрети письменників: до “чорного” списку потрапили Т. Шевченко, В. Короленко та інші.

Але ось – ще одна цікава “картинка” з виставкового життя Києва. Українські імена, які звучали за кордоном (як-от художник О. Мурашко, який на міжнародній виставці, що відбулася в Мюнхені у травні 1909 р., отримав другу золоту медаль за роботу “Карусель”), відразу з’являлися на шпальтах “Ради”. Газета писала про ювілей художника М. Пимоненка (1910. – 11 бер.), про національну виставку українських художників, що пройшла в міському музеї 10 грудня 1911 р., про артистичну виставку малярства (грудень 1911– січень 1912 р.), виставку картин 1912 р., де “з українських художників виставлено 25 робіт Т. Шевченка...”, а також В. Маковського, К. Трутовського та інших. Привертає увагу публікація, де охарактеризовані епізоди до розписів двох київських церков

та Катеринодарського собору І. Їжакевича, представлених на виставці. Зокрема, дається характеристика його творчого письма: “Похорон святих Бориса і Гліба” переносить у рідну нам обстановку, св. Іосифа Горленка записує сучасним йому Київським орнаментом, обличчя святих Нестора, Івана Златоустого, Бориса, ангелів не чужі нам, бо художник шанує національне обличчя свого народу...” (1913. – 22 серп.).

Хроніка культурного життя в Києві у “Раді” представлена діяльністю Українського клубу. Його перші кроки тісно пов’язані з щоденником хоча б тому, що в редакції у травні 1908 р. (в період створення УК) приймалися членські внески. Крім того, на перших загальних зборах УК, до “старшини клубу” (ради) увійшли автори та працівники редакції Л. Жебуньов, В. Леонтович, М. Синицький. Замітки розповідали, що в клубі відбувалися літературні вечірки (в яких брали участь, виступаючи з рефератами, працівники редакції С. Єфремов та Ф. Матушевський), відбувалося знайомство з українськими національними танцями; артистична комісія УК постановила на своїх зібраннях “...знайомити публіку зі світовими класичними творами драматичного мистецтва в читальні в українських перекладах” (1908 р.– 25 жовт.). У клубі влаштовували дитячі ранки, літературно-музичні вечірки, свята ялинки, зустріч Нового року, маскаради. Заслуговує уваги повідомлення про заняття “соколівськими гімнастичними вправами” (1909. – 5 листоп.): соколами називалися члени молодіжних фізкультургуртків при різних навчальних закладах, громадських організаціях, клубах.

Та поряд із святами існували й гіркі будні, коли, приміром, поліція у вересні 1912 р. “...опечатала помешкання читальні Українського клубу і всі шафи для книжок.” Менше, ніж за місяць, відбулися ліквідаційні збори УК, на яких прийняли рішення оскаржити в сенат постанову про його закриття, а також передати все майно і помешкання новоствореному клубу “Родина”, котрий фактично став його правонаступником. Очевидно, український дух московським урядовцям явно заважав, тому український культурно-провінційний рух на початку ХХ століття нерідко зазнавав репресій. Це, в першу чергу, стосувалося і щоденника. У статті “Київ. Арешти і труси” докладно розповідалося про поліцейські обшуки, які відбулися в редакціях “Ради” та “ЛНВ”: “Між іншими арештовано і видавця “Ради” Євгена Чикаленка і співробітників: Леоніда Пахаревського, Гр. Коваленка та Богдана Ярошевського, Бориса Грінченка, Миколу Лисенка, Кирила Стеценка, Модеста Левицького, Василя Степаненка, Людмилу Драгоманову (дружину Михайла Драгоманова), Ларису (Леся Українка) та Ольгу Косачевих, М. Синицького (зав. конторою “Ради”). Трус був у д. Гулака, Федорченка, М. Павловського (редактора “Ради”), д-ки Л. Старицької-Черняхівської, п-ни О. Шлихевич, Сергія Шемета, д-ра Юркевича, Олекси Коваленка та ін” (1907. – 19 січ.). У період реакції обшуки були популярними і довготривалими: в Українському домі, як свідчила публікація “Ради”, спочатку було конфісковано 92 назви книжок, пізніше, того дня, обшук повторили і він тривав ще 5 годин, в результаті якого було вилучено понад 2 тис. книжок.

Щоденник повідомив про закриття 23 січня 1908 р. Київського товариства грамотності та його філії (воно проіснувало 25 років і особливо плідно працювало останні 10). В його активі були безкоштовні міські бібліотеки, діяльність яких автоматично припинялася, а також комісії (театральної, шкільної, видавничої), бібліотеки та музею шкільних підручників і 186 “павленківських бібліотек”, які існували при народних школах.

У спогадах В. Щербатого (1912. – 4 листоп.) про М. Лисенка є рядки, де він детально описав, як у поліцейських відділках Києва водночас опинилися українські громадські діячі, письменники – переважно старшого покоління: “...В авангарді поспішало покоління молодше з подушками для батьків. Серед інших тієї ночі побували в поліції й Борис Грінченко та Микола Лисенко, престаріла дружина М. Драгоманова, за якою йшов її син і ніс постіль... Великий каземат залюднений виключно Україною. Жартували, радили обрати голову зборів. Зібрались писати спільними силами водевіль на тему всеукраїнського ув’язнення...” Цінність хроніки з життя Києва початку ХХ ст. на шпальтах щоденника очевидна.

Передусім, це – живі і достовірні свідчення складного історичного процесу, який переживав Київ у період перетворення від “провінційного губерньського містечка в степах України” до столиці з європейськими ознаками. Розповідаючи про елементи побуту, формування культури українського міста, його мовного середовища, газетярі намагалися показати громадське життя у вигляді подієвих заміток, коротких кореспонденцій, спогадів, полемічних нотаток. Якість матеріалів підсилювали висока оперативність, об’єктивність, громадська позиція авторського активу, обізнаність з тією чи іншою тематикою. Тому українська інтелігенція з теплом та вдячністю називала “Раду” своїм національним університетом [91, с. 41–48]. Розміщувалися ці замітки на першій, третій та четвертій (рідше – другій) сторінках.

2.5. Рекламна служба видання: оригінальність подачі рекламних образів

Початок ХХ століття, поява на ринку нових технологій зробили великий вплив на розвиток рекламної служби друкованих видань. Газети і щоденник, зокрема, періодично пожвавлювалися від публікацій рекламних повідомлень, “картинок” до них: реклама була видовищною, що сприяло її ефективності [110, с. 44–53]. Як поширювач соціально значущої інформації, реклама відігравала роль своєрідного посередника між самою газетою та читачем, створюючи відповідний інформаційний простір, що впливало на зміну соціальної реальності.

“Рада” дозволяла собі вмещувати рекламні блоки різних розмірів на першій сторінці. У повідомленні “Хутра і горжетки І.Я. Антокольського” (1906. – № 37) ширина блоку займає дві колонки.

Остання сторінка – подібного розміру блоки “Меблі у Литвинчука”, “Французькі брилліанти. Дешево” (російською мовою), “В книгарні “Киевської Старини” (перелік книг 10 авторів та повідомлення про продаж “фотографічних портретів” та “листовних карток”). Крім того, в рубриці “Оповістки” вмещувалися

приватні оголошення типу: “Студент університету (золота медаль) шукає роботи...”

Щоденник не шкодував площі на театральні повідомлення (Театр “Соловцов”, Театр Товариства Грамотності), рекламу інших видань, зокрема часопису “Літературно-науковий вісник”, газет “Діло” – у Львові, “Слово” – у Києві, “Світова зірниця” із щомісячним додатком “Читайте, діти!” у Могилеві-Подільському, “Литература и жизнь” та “Речь” з додатком у Санкт-Петербурзі, “Рідний край” з додатком “Молода Україна” у Києві тощо.

Оригінально звучали деякі рядки комерційних рекламних повідомлень: “Фірма Льва Рубашкіна у Лодзі висилає, як і в минулі роки, хутко, акуратно, без задатку з упаковкою... по оптово-фабричній ціні мужеську та дамську обувь”. Чоботи чоловічі, наприклад, мали “шагрєневу халяву і гамбурзькі пришиви”, “штиблети з кращої гамбурзької шкіри на резинках”, жіночі – “ботинки лайкові, колодки гамбурзькі”. Істотна деталь: рекламодавець обіцяв, що все це – “Без усякого ризику! Все, що не подобається, приймається назад і повертаються гроші”. Причому,

“в Західний Сибір та Туркестанський край – додається до витрат 5 відсотків, в Східний Сибір – 10 (з суми замовлення)” (1906. – № 189). У рекламі діамантів ви користувалися способом приваблення покупця шляхом здешевлення товару. Так, фірма, що пропонувала “бріліанти Люціос”, гарантувала продати коштовний камінь в оправі за 4 карбованці (вартість річної передплати щоденника!), якщо клієнт вкаже на діамант у вітрині, де виставлені справжні коштовності та їхні копії. А щоб довести 100-відсоткову достовірність наданої рекламної інформації, рекламодавці писали так: “Од часу до часу ми будемо оповіщати прізвища тих осіб, яким пощастить знайти різницю між справжніми бріліантами й нашою імітацією, й які купили справжній камінь за 4 карб. ... у нашому вікні виставлено 30 справжніх бріліантів”. Але найважливіша деталь була виділена в спеціальній рамці (поряд з малюнками коштовностей): “Це не лотерея, не гра на щастя, а случай, що залежить виключно від Вашого власного розуму та знаття бриліантів” [7, с. 4].

Особливо помітне зростання рекламних надходжень у “Раді” з 1910 р. Відтоді рекламна площа видання займала всю останню сторінку практично в третині номерів за місяць. Збільшилася вона і на першій сторінці, нерідко займала й третю.

Незважаючи на те, що науково-технічний прогрес торкнувся Російської імперії менше, ніж інших європейських країн, йому мають завдячувати нові рекламні технології [115]. Відтак у “Раді” рекламні повідомлення еволюціонували, стали більш глибокими, відображаючи наочно той чи інший товар, фірму, виробника. Від повідомлень: “Последняя новость. Часы “Полифонъ”, “Ланцюжки для годинників золоті, останніх взірців (мод) на шию”, “Друкарня, літографія й переплетення. Всі замовлення виконуються швидко й чепурно”, де використовувалися деякі фрагменти товару, з’явилися цілісні ілюстровані матеріали на підтвердження тексту: “Друкарська машинка “Континенталь” (поруч – зображення цієї машинки з усією клавіатурою). Також практикувалися графічні зображення сільгосптехніки, різних новинок одягу (“Це нечувано! Каракулева

шапка за 2 карб.” з ілюстрацією шапки).

Новинки науково-технічного прогресу красномовно розкривали зміст короткого текстового повідомлення, при цьому площа такої реклами була досить об’ємною, займаючи 1/6, 1/8 сторінки: “Акціонерне товариство Вл. А. Долінського: нафтові двигуни, локомотиви та парові молотилки” (паралельно з текстом розміщені малюнки двигуна та молотилки). Лаконічну рекламу електричної лампочки: “Osram” – сама економна і міцна електрична лампочка”, яка повторювалася з номера в номер, поживляло майстерне графічне зображення.

Щоденник орієнтував читачів на таких ринках: житла (оренда); сільськогосподарському (продажа насіння з ілюстрацією овочів, що виростають з цього насіння); “Плуги на Прорізній”, “До сезону сіялок” (з ілюстраціями технічних “новинок”); праці (повідомлення про вакансії); охорони здоров’я та харчування: (лікарі та лікарні; “Молочна мука “Альпина” – для дитини, зубів; “Притулок для породіль”); літератури, мистецтва (виставки картин, книгарні). Найпоширенішими були повідомлення, що стосувалися імперії торгівлі: “Розпродажа: товари жіночі, чоловічі, дитячі”; “Українська крамниця Золотаренка та Авраменка. Великий вибір”; “Вимагайте знаменитий шоколад Ліндта марки ROD, Lindt Ties”. Окремими блоками були розміщені повідомлення про “Страхування життя та майна”, “Курси бухгалтерії”, “Годинники”; рубрика “Всякі”: “Купую старі речі”; “Тудзика від сен-бернара”; “Шлюбні розлуки”.

Оригінальний матеріал надрукований на сторінках “Ради” (1911.– 9 січ.). Незважаючи на те, що він був вміщений під рубрикою “Малий фейлетон”, його зміст міг би цілком відповідати рубриці “Антиреклама”. У ньому йшлося про жертву рекламної кампанії юшки “Маггі”. Виявляється, це “диво” кулінарного мистецтва було відоме ще на початку минулого століття. Під час рекламної акції в Києві виробником (чи представником фірми) був облаштований лоток, де киян та гостей міста безплатно частували цією юшкою. Один спритний киянин Л. так захопився, що з’їв юшку шість разів підряд. На жаль, це коштувало йому життя. Автор замітки з сумом і водночас іронією розповів про цей випадок, не шкодуючи слів на адресу виробника, продукція якого була далекою від досконалості.[161, с. 11–12].

Не забували газетярі і про рекламу власного видання: під заголовками, виділеними жирними літерами, – “У Миргороді”, “У Вороніжі”, “У Катеринославі”, “У Курському”, “У Борисполі”, “У Херсоні”, “В Мелітополі” вміщені повідомлення, де можна купити “Раду”. У “Раді” (1912. – № 89) поряд з рекламою “Першого Київського товариства “Закройщик” виділено таке повідомлення: “До Шевченківських днів – жетони – брелоки! З барельєфом Шевченка”.

Популярним (з номера в номер на першій сторінці) у 1913 р. було ілюстроване рекламне повідомлення про “Звіринець і зоологічний парк” Г.І. Бойка (в т. ч. “Плем’я кай-кай – дикі негри з особ дітей, жінок, чоловіків – демонструє співи, музику, танці, звичай свого побуту”). “Рада” також повідомила про першу Всеросійську виставку в Києві (1912. – № 203).

Окремим рядком слід виділити рекламу спиртних напоїв, яка набула популярності на сторінках видання в 1913–1914 рр. На першій сторінці, внизу, зліва, було вміщено низку рекламних блоків “Кавказького правдивого коньяку” (з ілюстрацією пляшки на фоні логотипу, що символізує фірму Сараджева в Тифлісі), а також “Настойки рябинової (Шустова)”. Остання, яка друкувалася російською мовою, носила елементи іміджевої реклами [163, с. 135–145]. Ця настоянка, якщо вірити публікаціям, була... корисною: “...Превосходное действие на желудок рябины ускоряет пищеварительные процессы”. Основний зміст реклами продукту був викристалізований у слоган “Несравненная рябиновая Шустова”. Він вміло вплітався в текстову канву: “Запомните, что несравненная рябиновая Шустова есть в настоящий момент последнее слово водочного производства (“несравненная” і “Шустов” – виділені рекламодавцем). Она незаменима (це слово теж виділене) по вкусу и качеству. Не забудьте же (теж виділене) о рюмке несравненной рябиновой Шустова при каждом завтраке, обеде и ужине: вы получите одновременно и удовольствие и пользу” (останні три слова виділені). Виділене в тексті словосполучення “Главный козырь Шустова” можна вважати вдалою рекламною “родзинкою”, яку використав виробник: таке лаконічне повідомлення не може не впливати на свідомість споживача [163, с. 135–145]. Ця реклама в 1914 р. в щоденнику з’являлася практично через номер, причому досить часто перша сторінка конкурувала з останньою.

Кількість рекламної площі в щоденнику в 1913–1914 рр. можуть проілюструвати такі приклади: “Рада”, 1913 р., № 183: реклама повністю займала всю площу п’ятої-шостої сторінок, а також половину другої; “Рада”, 1914 р., № 122: перша, четверта сторінки – повністю зайняті рекламою; № 123 – перша сторінка зайнята рекламою; № 124 – під рекламу віддана третина першої сторінки; № 128 – перша сторінка складається з низки рекламних блоків; № 134–135, 140 – перша та четверта сторінки зайняті рекламою; № 141 – перша сторінка віддана під рекламу; № 152–153 – 70 відсотків загальної площі займають рекламні повідомлення; № 163 – перша сторінка складалася з суцільної реклами.

Незважаючи на активну рекламу діяльність, дефіцит бюджету редакції був досить відчутним. Тому можна зробити припущення, що адміністрація з рекламних оголошень мала небагато зиску. Це підтверджують і С. Сірополко та О. Бочковський, спираючись на спогади Є. Чикаленка: “Декілька років адміністрація дурно друкувала оголошення про нові книжки і лише з 1910 р. вирішила, щоб видавці хоч що-небудь платили за оголошення: “то й на цьому набіжить якась сотня рублів” [15, с. 183].

Таким чином, залучення рекламодавця на сторінки щоденника свідчило про його зростаючу популярність, а також про ефективність першої та останньої сторінок. Покупців приваблювали не лише описові повідомлення, а й ілюстрації, графіка, гравюри. Отже, спосіб урізноманітнення рекламних подач з використанням елементів мистецтва загалом позитивно впливав на імідж видання, його популярність, а також робив його успішним, зважаючи на корисність того чи

іншого рекламного повідомлення, серйозність пропозиції рекламодавця, особливості того чи іншого товару на ринку [176].

Вершиною рекламного (як, зрештою, і поліграфічного) успіху можна вважати ілюстрований спецвипуск – додаток до 46 номера “Ради” 1914 р., присвячений ювілею Т. Г. Шевченка: рекламні повідомлення в ньому займають половину площі – 11 сторінок, які грамотно зверстані з точки зору секретарської справи; вдало підібрані тексти доповнювали ілюстрації. Тому можна сказати, що рекламні повідомлення певною мірою пожвавлювали поліграфічний вигляд видання, привертаючи цим до себе читачів і передплатників.

На початку ХХ століття рекламна діяльність у періодиці лише розвивалася. Тому не можна на розглянутих прикладах робити широкі узагальнення. Але й цього досить, щоб визначити, які рекламні продукти були найбільш впливовими. Це передусім ті, які створені з допомогою графіки, словесних образів, порівнянь, метафор, асоціацій та стереотипів (реклама діамантів, спиртних напоїв, сільгосптехніки, взуття тощо). Завдяки цьому рекламні повідомлення в щоденнику, які протягом трьох останніх років займали значну газетну площу, досягали потрібного ефекту, приносячи в редакційну казну певні прибутки.

Висновки

Наведені вище факти дають змогу стверджувати, що видання “Громадська думка”/“Рада” з моменту відкриття міцно закріпилося в інформаційному просторі Наддніпрянської України початку ХХ ст. Незважаючи на існуючі труднощі та перешкоди, які створювала офіційна влада, воно з кожним днем набувало все більшої популярності, привертаючи увагу аудиторії передусім мовою, досить насиченою періодичністю виходу, конкуруючи з іншими газетами, в основному, російськомовними, які мали більше можливостей на ринку преси.

Важливим моментом для щоденника було формування редакційного колективу. Незважаючи на те, що на початку ХХ ст. журналістському ремеслу ніде не вчили (тодішні університети не пропонували такої спеціальності), бажаючих прислужитися першій українській щоденній газеті, а отже – й українській ідеї – було достатньо: в редакції працювали і відомі літератори, і люди, далекі від літератури, і студенти. Всі вони вивчали “ази” журналістської майстерності безпосередньо на робочих місцях. Нерідко декому з них доводилося днювати і ночувати в конторі редакції (найчастіше це випадало редактору Ф. Матушевському, якого видавець Є. Чикаленко називав мучеником преси). Також новоспечені газетярі працювали з авторами, опрацьовували листи від читачів, які надходили з усієї України. Завдяки щоденнику, українська журналістика збагатилася іменами С. Єфремова, А. Ніковського, Д. Дорошенка, В. Самійленка, С. Черкасенка, С. Петлюри, Є. Чикаленка та інших. Їхній доробок досить вагомий з огляду на важливість піднятих тем, глибину розкриття. Творці першої всеукраїнської українськомовної газети дбали про її імідж, переймалися проблемами розповсюдження тощо.

Вже з перших днів виходу газета почала набувати рис всеукраїнської. Також її оформлення дедалі кращало: урізноманітнювалися шрифти, з’явилася реклама, а почасти – й фотоілюстрація. Редколегія дбала, щоб заголовки були влучними, привертати до себе увагу. Важливу роль відігравали й рубрики – як постійні (їх було близько трьох десятків), так і “одноденки”, які пожвавлювали зовнішній вигляд газети, поглиблювали її зміст, привертаючи увагу до публікацій.

Важливим моментом діяльності редколегії щоденника став акцент на інформацію як жанр журналістики. Інформаційна палітра видання була досить строкатою. Передусім, значна площа виділялася під події з життя Києва. Але заслугою колективу щоденника було й те, що він не обходив увагою інші губернії, в тому числі й російські; вміщував багато повідомлень з-за кордону. Інформативні матеріали були присвячені як культурно-мистецькій тематиці, так і політико-економічній, соціальній. Все це завершувало цілісний образ видання, яке своєю метою ставило завдання бути газетою всеукраїнською, загальнополітичною, економічною.

РОЗДІЛ III

ІДЕОЛОГІЧНІ ТА СОЦІАЛЬНІ КОМПОНЕНТИ ГАЗЕТИ “ГРОМАДСЬКА ДУМКА”/“РАДА” В КОНТЕКСТІ ЩОДЕННОЇ ПОДАЧІ ІНФОРМАЦІЇ

3.1. Політичні трансформації в суспільстві та їх відображення засобами друкованого слова

Революційні події 1905 р. змусили російського царя піти на деякі політичні поступки. Жовтень був знаменитий маніфестом про скликання “вільно вибраного народом представництва” [179, с. 60–61], тобто парламенту. Ліберально-буржуазні групи цим маніфестом були задоволені, однак соціалістичні партії збирали сили задля того, аби революційним шляхом повалити царський режим. На фоні цього преса, яка з’явилася, відслідковувала всі ці події, так чи інакше будучи втягнутою в політичне життя.

Оскільки щоденник “Громадська думка”/“Рада” визначав себе передусім як видання “політичне, економічне і літературне”, то відразу, з перших номерів став послідовно відображати політичне життя імперії, зокрема, роботу Державних Дум (I-IV), участь у ній українців, вирішення проблеми “українського питання” – передусім автономії України, національної освіти, економіки та ін.

У першому номері “Громадська думка” на чільне місце винесла ідею скликання у Києві з’їзду селян. Це підтверджувала рубрика “Дописи”, де надрукована резолюція сходу селян (84 підписи). Поряд із важливими економічними питаннями селяни відстоювали ідею відокремлення України. Така позиція видання відразу привернула до себе увагу “власть імущих”. Представникам державного апарату це здалося справжнім викликом: номер наказали конфіскувати. Але факт того, що частина тиражу пішла “між люди”, засвідчують архівні дані. Зокрема, у доповіді начальника київської поштової цензури йдеться про те, що він затримав аж... 17 газет [226, арк. 96].

У тодішньому суспільстві існуючі ліберальні та соціалістичні партії не могли консолідуватися у виборах до Державної Думи. Це яскраво було помітно в 1906 році: ліберали не взяли участь у виборних перегонах, а соціалістичні партії були “за” [162, с. 62]. Вибори на території України проходили під знаменом загальноросійських партій. Це стосувалося міст. Найбільша виборча агітація була розгорнута в Полтаві, Києві та Одесі. Щоденник, стоячи на засадах національно-культурної автономії України, на своїх сторінках демонстрував позицію: вся надія майбутнього України пов’язана з Думою, а саме депутатами-українцями, які докладуть всіх сил, щоб добитися автономії України.

Починаючи з березня 1906 р., газета практично щодня друкувала матеріали з цього питання. Заголовок, що повторювався з номера в номер, звучав так: “Як у нас вибирають” (іноді виборні публікації вміщувалися в рубриці “З українського життя”, що теж було дуже доречно, адже мова йшла про майбутнє батьківщини). З метою виділення цієї теми редколегія в газеті писала: “Хоча вибори до Державної

Думи почалися вже тижнів два, але йдуть мляво. Тому... заводимо відділ “Вибори” (“Громадська думка”. 1906. – № 48). Паралельно йшла рубрика “Вибори до Державної Думи”. У номері від 15 березня “Громадська Думка” широко подала список кандидатів від Києва (з пропозиції щоденника), серед яких були прізвища Б. Грінченка, Є. Чикаленка, І. Лучицького.

Характерно, що виборна тема на сторінках видання подавалася досить грамотно: редакція не обмежувалася лише Києвом, а писала про інші регіони, вміщувала публікації про стан виборної кампанії за межами України. Грамотність публікацій полягала передусім у формі подання заміток: у заголовку стояла назва регіону (міста, села), зміст був короткий, викладений телеграфним стилем. Користуючись нагодою, журналісти зі шпальт щоденника зверталися до народу з закликами обирати до парламенту найсвідоміших (зокрема, сільську інтелігенцію – вчителів, лікарів і т.д.), найдостойніших представників громад від міст (юристів, письменників, громадських діячів, вчених).

Не обходилося і без неприємностей. Однією з них була судова справа проти редакції, яка допустила “політичний промах”, коли відкритим текстом устами селянина з Київщини висловилаься проти соціального устрою Росії, агітуючи за консолідацію українських сил [227, арк. 199].

“Громадська Думка”, відслідковуючи виборчі перегони, у передовиці “Київ, 30 березня” писала про перемогу партій “народної свободи”. Що ж показали ці перші вибори до Держдуми? – ставив запитання щоденник. І відповідав: “А пока зали вони насамперед те, що увесь народ осудив старий самодержавно-бюрократичний лад і прагне душею до нового, конституційного” (1906. – № 72). Вже через 16 номерів (1906. – № 88) видання познайомило своїх читачів з депутатами від України, надрукувавши не лише прізвища та імена, а й зайнятість.

Загальні результати по виборах до першої Державної думи були такими: вісім українських губерній представили 95 чоловік, серед яких найбільша кількість – українців (63), росіян (22), п’ять поляків, чотири євреї, один німець-колоніст, 40 з них були селяни, вісім – робітники. В першій Думі українські парламентарії створили фракцію автономістів.

За кілька днів до початку роботи Думи (цьому були присвячені номери 96, 97, 98), 23 квітня на першій сторінці “Громадська думка” вмістила запис розмови з членом Думи проф. М. Кар’євим “Автономія України”, яку підготував Віктор П. (В. Піснячевський), де розглянуті аспекти земельної реформи, незалежності України та української мови: “Мова була самим болючим для кожної нації, улюбленою точкою і для колонізаторських, і для обрусительських спроб...” (1906. – № 92). Ідея автономії проводилася і в статті “Українські послы в Думі”: “Вона, автономія, є неминуча умова нашого доброго ладу і щасливого життя, бо тільки той народ свого життя досягає, хто сам своїми правами порядкує” (1906. – № 98).

Пристрасно звучали рядки публікації 96-го номера (стаття В. Доманицького “Колись і тепер”). Автор, зокрема, звернувся до українських парламентаріїв, наголошуючи на важливості їхньої історичної місії: “Послы українські! Доля українського народу в ваших руках... Стійте твердо, міцно, борітеся сміливо!

Виберіть долю народові, виборіть волю...” А для більшої доказовості того, що справа, яку вони вершитимуть в ім’я українського народу, велика, значуща, автор стверджував: “В серцях всього люду вам нехай буде пам’ятник до віку, до суду!”

Відкриття Думи (“Громадська Думка” цьому присвятила місце в номері 95 від 27 квітня), як писав у своїх спогадах Д. Дорошенко, було дуже врочистим: 27 квітня 1906 року це зробив сам цар Микола II. “За кілька день редакція “Громадської Думки” дістала від свого спеціального кореспондента В. Піснячевського сенсаційну телеграму: в Думі сформувалася українська парламентська громада, до якої приступило понад 40 послів. Це була радісна і несподівана для нас усіх звістка, і в серці у нас розцвіли надії” [50, с. 80].

Український парламентський клуб, який скликався після з’їзду делегатів парторганізацій та деяких щойно обраних депутатів у квітні 1906 року (на ньому було вироблено наказ, котрий складався зі скороченої програми УДРП та ідеї, що думські українці повинні утворити свій клуб і разом обговорювати свої справи; а також працювати разом з іншими українцями над автономією України), налічував близько 45 депутатів. Його керманічами стали І. Шраг, В. Шемет, М. Біляшівський. Серед цих депутатів були П. Чижевський, барон Ф. Штейнгель, А. В’язлов, А. Свечин та інші - освічені, інтелігентні люди. Селянство представляли досить розумні та свідомі – І. Тарасенко з Чернігівщини, фельдшер, який був частим і надійним автором “Громадської Думки”, надсилаючи до неї свої статті (Д. Дорошенко у спогадах сміливо зарахував І. Тарасенка до співробітників щоденника), А. Грабовецький (Київщина), Г. Зубченко (Київщина), М. Онацький (Полтавщина), С. Таран (Київщина). За словами Д. Дорошенка, Онацький та Грабовецький “відзначалися високою інтелігентністю й могли зробити честь кожній парламентській репрезентації... ходили в українській національній одежі і , сидячи разом з товаришами-послами, що також були в національному вбранні, на своїх місцях в Думі являли мальовничу групу... промовляли в Думі українською, і голова Думи (проф. Муромцев) їх не зупиняв” [50, с. 82–83]. У газеті, в передовиці “Українська парламентська група”, звучало міркування про її безпартійність, хоча, за видання припускалося думки, що члени цієї групи прийматимуть програму української демократично-радикальної партії. А отже, з національного питання вона (група) ітиме єдиним фронтом: “... в інших же можливі одміни в думках та поглядах, хоча безперечно всі на поступово-демократичній основі...” Забігаючи на майбутнє, “Громадська думка” відстоювала ідею згуртування свідомих, демократичних сил навколо УДРП: “Час... виступати під власним ім’ям, ...бо таким тільки шляхом зможе народ наш добути свої національні права” (1906. – № 99).

Новою для видання стала рубрика “В кулуарах Думи (від власного кореспондента)”, де В. Піснячевський (рідше Ол. Білоусенко – О. Лотоцький) регулярно подавав звіти, інформації. Вони відзначалися довершеністю, якістю, насиченістю фактажем і т. д. Також прикметною була рубрика “Біля Думи” (з власних спостережень) за підписом Петербуржець (у № 137 від 16 червня йшлося про думські справи). Через 10 номерів газета подає характеристику складу Думи за профприналежністю, зайнятістю,

партійністю. З 448 депутатів (“послів”) – 65 землевласників, 111 хліборобів, 25 робітників, 91 службовець, 23 учителі, 19 медиків, один студент. З тих, хто має землі понад 100 тис. десятин та 10 тис. десятин – по одному, 5–10 тис. десятин – семеро. Безпартійних – 105 осіб.

Варто відзначити невеличку публікацію “Лист на Україну” (від “українського посла до Держдуми, крестьянина Онацького”. Член парламенту спростовував думку людей про те, що мужики на селі подекують, наче Дума хоче в них відібрати землю і віддати “жидам та всяким ледарям” (1906. – № 131).

Новина про організацію Українського парламентського клубу облетіла всю Україну. “Громадська думка” в одній з передовиць писала з цього приводу так: “Подія ця надзвичайної ваги, становище недержавних націй в Росії таке тяжке, а потреби їх так занедбані, що, цілком натурально, заступники тих націй мусять гуртом свої потреби поставити і спільними силами їх обороняти”. З цього приводу цікавим є повідомлення у щоденнику в рубриці “Петербурзькі вісті” – “Перші збори українського парламентського клубу” (1906. – № 102). Василь Доманицький висловлює сподівання, що, об’єднавшись, послы “міцно оборонятимуть права свого народу”. Природно, що під “недержавними націями” малися на увазі всі народи, крім російського, які були на правах нелюбимих дітей, пасинків. Важче за всіх було українському народові, бо, як писав щоденник, він був ще більше занедбаним. Тому і завдання послів від України передусім полягало в тому, щоб іти єдиним фронтом (тобто “парламентським гуртом”), з метою відстоювання національних прав українського народу. І якщо раніше про це можна було лише мріяти, то з таким представництвом українців-парламентаріїв мрії стали реальністю.

Однак автор статті прагматично міркував, що цей контингент неоднорідний у плані політичної орієнтації: “Дехто пройшов у Думу під прапором к/д, більшість – як безпартійні. Безперечно, що найбільше там людей, які або цілком приймають УДРП, або нахиляються до неї. Все ж таки, на першій порі треба буде й тій більшості зважати на погляди останніх членів безпартійних, належних до інших партій. Це значить – в питаннях національних вона буде виступати одноставно, в інших же можливі будуть деякі відмінності в думках і поглядах, хоч безперечно всі на поступово демократичній основі” (1906. – № 131). Але, як підкреслювала газета, програма УДРП могла б стати базовою, навколо якої згуртуються “усі щиро українські елементи”, а також сюди можуть прийти і ті, хто був “під чужими прапорами”. Головна її перевага – в демократичній програмі, яка захищає національні інтереси.

Втім, Український парламентський клуб не виправдав покладених на нього надій, незважаючи на те, що проф. М. Грушевський прийшов на допомогу, склав текст декларації (політичної платформи), яку готувалися виголосити з трибуни Думи, де мала прозвучати ідея автономії України. Однак, як писав у своїх спогадах Д. Дорошенко, декларація, котру мав проголосити І. Шраг, не прозвучала: в день виступу царським наказом Думу було розпущено (вона проіснувала всього 72 дні). Політичну неоднорідність українських парламентаріїв

влучно охарактеризував М. Грушевський у статті “З біжучої хвилі”, де сказав, що українцям властиве гуртківство, що вони “розбиті на атоми” [30, с. 114–115].

Думська тематика була, судячи з публікацій у щоденнику, благодатним ґрунтом для авторів видання. В. Піснячевський писав про думські події в “Петербурзьких листах” (дві подачі), І. Огієнко опублікував розмову з депутатом А. Грабовецьким; тривалими були також рубрики “В кулуарах Думи”, “Біля Думи” (про справи в парламенті).

Розгін Думи (цій темі 159 номер “Громадської думки” присвятив дві сторінки ; у передовиці “Кінець Думи”, зокрема, йшлося не лише про те, що народ буде більш свідомим у подальших виборах, а й про патріотизм українців, національну школу, освіту, автономію) у суспільстві викликав різні коливання. Селяни “плакали за Думою” (1906.– № 157), але “дісталось” газеті за те, що вона на своїх сторінках писала про альтернативні Думі форми правління – це тягнуло за собою небажані наслідки. Зокрема, у статті “Село і розпуск Думи” йшлося про селянство та його невирішені проблеми крізь призму подій у селах Проскурівського повіту (1906. – № 166). На жаль, цензура не могла цього простити, бо в публікації начебто побачила натяк на заклик до повалення існуючого соціального устрою шляхом насильства [228, арк. 15]. Цензори вимагали, щоб номери “Громадської Думки” були вилучені з мережі кіосків [229, арк. 376].

Всі поступові члени Думи зібралися у Выборзі (Фінляндія), де склали і підписали відозву, в якій містилися демократичні та опозиційні вимоги. Тих, хто поставив під нею свої підписи, було позбавлено виборчого права до другої Держдуми [36, 61].

Вибори до другої Держдуми ніхто не бойкотував. У них брали участь дві українські партії: соціал-демократична та радикально-демократична. Жвава політична агітація та передвиборча боротьба знайшли своє відображення і на сторінках “Ради”. У передовій статті “Ради” “Київ, 20 октябрю” (1906.– № 31), підзаголовок був такий: “Нові вибори до Державної Думи і українські партії”. У ній йшлося про те, що на цю тему ведуть мову всі політичні партії, наполягаючи на необхідності брати участь у виборах, характеризуючи політичну строкатість в Україні і спираючись на гіркий досвід попередньої Думи та представлених у ній партій. Щоденник наголошував на необхідності консолідації УДРП та соціал-демократичної партії: “Для обох цих партій інтереси демократії на Україні є дорогі і це, на наш погляд, мусить спонукати обидві партії до більш тісних зносин між собою як під час підготовки до них... Треба негайно порозумітись між собою і щоскоріше це зробиться, тим краще”.

Велику ставку в цьому процесі робила УДРП, – писала “Рада”. Зокрема, на її останньому з’їзді було затверджено партійну платформу, з якою партія мала йти на вибори: “Рада партії визнає за потрібне для неї входити в блок з усіма політичними партіями не правіше, чим к/д-ти” (1906. – № 43). Також газета повідомляла і про деякі зміни до статуту УДРП. “Рада” наголошувала, що слід створити в українських містах виборчі комітети, які допомагали б під час виборів, писала, що треба “...поширити зв’язки з народом і з’ясувати йому завдання і тактику партії,

крім цього, вимагати, щоб члени УДРП не входили одночасно до інших партій” (1906. – № 53).

Результатом передвиборчого марафону до Думи від восьми українських губерній були вибрані 103 делегати. Серед національно свідомих українців-інтелігентів послами стали священник А. Гриневич (Поділля), Вовк-Карачевський (Чернігів), Ф. Щербина (Кубань). Представники УДРП створили в Думі “Українську Парламентську Громаду”, яку зініціювали Гриневич, Довгополов, Хвіст.

Щоденник у 1906–1907 р.р. періодично друкував повідомлення про думські клопоти. У “Вістях з Думи” (№ 89) йшлося про новонароджене в Петербурзі видання “Вірна справа”, де депутати звітували про свої справи в статтях “Народ і Дума”, “Чого мають домагатися українські послы в Думі”, “На порозі нового лиха” (чутки про розпуск Думи) тощо. Стаття “Що казали в Думі про землю депутатів” докладно розповіла про виступи в Думі депутатів з України Нечитайла, Сахна (Київ), Семенова (Київ), Мороза (Поділля). Ідея цих виступів одна: земля має належати народові, щоб було йому де працювати, а не панам, які забирають її силою, знищують “останні селянські садочки”. Газета устами депутата Сахна говорила: “Голодний чоловік бачить, що на його горе не вважають...”.

Діяльність українців у цій Думі не проявлялася в конкретних напрацюваннях. “Українська Трудова Громада”, яка виділилася від української парламентської організації, мала чіткі соціалістичні орієнтири. З політичним переворотом Столипіна 3 червня 1907 р. були введені зміни до виборчого закону, щоб не допускати “соціалістичних та ліберальних послів до парламенту”: підвищили майновий ценз кандидатів, що звузило коло претендентів [179, с. 63]. Під час роботи другої Державної Думи стався розкол у лавах УДРП, однак “Рада” з цього приводу нічого не сказала. Порівняно з попередніми парламентаріями, українці в другій Державній Думі провели меншу роботу [36, с. 64].

Вибори до третьої Державної Думи “Рада” висвітлювала більш широко. Зокрема, вона повідомляла про конференцію УДРП, що мала вирішити питання про вибори: “Конференція ухвалила, що партія бере живу участь у виборчій кампанії... Конференція доручила раді УДРП скласти передвиборчу платформу і віддрукувати її” (1907. – № 179). Однак через зміни виборчого закону 3 червня 1907 року вирішальним шансом виграти вибори мали представники великого капіталу, тому “під українським національним прапором до Думи не пройшов жоден свідомий українець. Представниками до Думи від українців обрали здебільшого людей, з національного боку нецікавих і несвідомих” [36, с. 74].

Однак у “Раді” пройшла інформація про правофракційні спроби українців. Мова йшла про М. Гринька з Полтави, який залишив УДРП: “...він організовує в полтавському повіті якусь нову українську організацію, яка має увійти в блок з “Союзом 17 октября”; далі ми зустрічаємо Гринька на зборах полтавського відділу “Союза 17 октября”, де він заявив, що прийшов на збори як представник правої фракції, і просив вяснити ставлення “октябристів” до українського питання” (1907. – № 168). Але, зважаючи на те, що рух правих був ще не організованим, права фракція в Думі не сформувалася, а отже хвилювання з цього

приводу

М. Грушевського, який на сторінках “Ради” заявив, що “поступове українство не може йти з таким правим українством”, були марними (1907. – № 175).

“Рада” критично ставилася до думської діяльності правих. Зокрема, критиці був підданий їхній закон – редакційна стаття “Український законопроект” (1908. – № 43), який підписали праві послы. Газета гнівно писала про те, що це не може задовольняти Україну”: тобто проект “... не витримує ніякої критики”, бо в ньому, згадувалися лише початкові школи, а не середні і вищі. А отже, він “... без цього ... дуже мало відповідав дійсним потребам просвіти українського народу”. Як згадував Д. Дорошенко, українські послы хоч і внесли законопроект про українську мову в школі, “однак не добилися, аби його розглянули” [46, с. 65–66].

Третя Державна Дума, якій вдалося “протриматися” на арені політичного життя тодішньої Росії досить довго, час від часу “з’являлася на шпальтах “Ради”. Вона “засвітилася” у сатирі В. Сивенького (Володимира Самійленка) “Дума-цяця” ; у публікаціях В. Піснячевського, зокрема, в рубриці “З Невських берегів”, де вміщувалися – майже через номер – інформації про події в парламенті: “Думський кризис” (1910. – № 57); “Хто промовить останнє слово?” (1910. – № 240); “Голос життя” (1910. – № 257); ”За флагом” (1910. – № 260). Три останні присвячені питанню мови та освіти в Україні. С. Черкасенко у статті “Хто промовить останнє слово?” критикував депутатів Думи за намагання “накинути школам виразно політичне завдання”, а саме: прищеплювати “клерикальні і вузько-націоналістичні ідеали”, що протирічить завданню школи – “будити у всіх дітях почуття любові до Отчизни...” (1910. – № 240). “Шкільна ідея” продовжувалася і в статті “Голос життя”: та школа може бути дійсно народною, – писала “Рада”, – яка не ігнорує передусім народну мову, а “навпаки, кладе її в основу всієї науки”, користування нею як першим знаряддям для освіти”. Серед депутатів-оборонців народної мови щоденник називав київського посланця Лучицького (1910. – № 257). Але надії не справдилися. Ідея рідної української мови у школах була відкинута. Пишучи про це, “Рада” з боєм повідомляла, що тепер немає ніяких надій на те, що українській мові Дума поверне її права (1910. – № 260).

Кончина Думи вже витала у повітрі, і С. Єфремов об’єктивно висловився про це в статті “Час не жде”: думські депутати зібралися на останню сесію. Підсумовуючи її роботу, автор писав, що жодна з реформ, які були обіцяні Маніфестом 17 жовтня (які могли внести в життя народу полегшення), не реалізована: “Один великий нуль вийшов в результаті п’яти років законодатньої праці...” (1912. – № 9). Гірким підсумком роботи Думи була “Українська справа” у ній: “... трибуна III Думи не була навіть використана для популяризації українських домагань”. “Треба було, – підсумовувала “Рада” в статті “Українці в Думі”, – пильно читати стенограми, аби довідатися, що на терені Росії знаходиться величезна країна з 30-мільйонним українським народом, що має свої власні потреби (1912. – № 133). До речі, про стенограми. У 1912 році, 22 липня, “Рада” надрукувала статтю “Нове обмеження”, де йшлося про те, що головне управління у справах друку видало спеціальний циркуляр, котрий регламентував

умови передруку думських промов у приватних українських виданнях. Незважаючи на те, що українська преса не була державною, циркуляр зобов'язував це робити, то преса, за словами публікації, або мала повністю друкувати всі стенограми виступів (а це з технічного боку було неможливо), або не повідомляти нічого. Це обмеження, як стверджувала “Рада”, робило українську пресу “провінційною”, “нецікавою” з точки зору висвітлення актуальних проблем у суспільстві: в читачів зникала цікавість до таких видань, а видання, у свою чергу, обмежували ідеологічний вплив на народні маси.

У 1912 році, в редакційній статті “21 августа” йшлося про розпуск третьої Державної Думи; був зроблений аналіз її роботи і оголошений початок роботи четвертої Думи – 15 листопада (1912. – № 177). А. Ніковський у статті “Шкодлива байдужість” (1912. – № 160) розкритикував млявість громадян у виборах до Думи. “Це легко зрозуміти, – писав автор, – адже робота третьої Думи не дала нічого людям” . Дума, за словами А. Ніковського, “...показала свою політичну відсталість”.

У четверту Державну Думу (1912 р.) українців пройшло мало. До їхньої програми входили такі вимоги: українізація народних шкіл, введення в програми середньої та вищої шкіл українських предметів, діловодство в Україні вести по-українськи (в тому числі і в церкві) [50, с. 33]. М. Гехтер у статті “Нові закони” (1912. – № 204) розповів про те, що перед виборами в четверту Державну Думу уряд виробив нові законопроекти. Це, зокрема, про робітничі реформи та реформи повітової адміністрації. Перша, наголошував автор, досить актуальна, її підказує життя, а друга – має хибу: не дбає “про збільшення контролю за нею, а про збільшення її прав”.

Спроба створити фракцію “Українські прогресисти” (їхня платформа передбачала автономію України і побудову Росії за федеральним устроєм, введення української мови в школу, офіційні установи, демократичні свободи і т.д.) хоч і відбулася, та великого ефекту не дала. Її діяльність ніким не була поміченою [123].

“Громадська Думка”/“Рада”, поряд з виборною тематикою, не обминала інших політичних тем, про що свідчить рубрика “З життя партій”. На сторінках щоденника були репрезентовані програми багатьох з них. Зокрема, видання розповіло про такі партії, як Союз 17 жовтня, конституційно-демократичну, українську народну, українську демократично-радикальну, українську соціал-демократичну.

Серйозним і вагомим кроком газетярів було відображення життя народу. Так, на сторінках “Громадської Думки” широко висвітлювалася тема відомих Юзівських подій. Газета не обмежувалася лише кучими емоційними повідомленнями: 14 липня 1906 року на її сторінках з'явилася публіцистична стаття Б. Грінченка “Події в Юзівці”, гіркими наслідками якої стала конфіскація номера. Редактору довелося “відбивати атаки” в суді.

Робітничо-селянське життя в газеті відображалось реально, без прикрас. Так, І. Огієнко в 47-му номері “Громадської Думки” вмістив статтю “Молоде й старе покоління на селі”, в основу якої покладений одвічний конфлікт батьків та дітей. Автор між ними вбачав різницю: батьки – це “кріпацтво”, “темнота”, діти – ті, хто

дивиться у майбутнє.

Досить помітною з точки зору гостроти та актуальності можна вважати публікацію “Ради” “Де взяти землі під наділення?” М. Гехтера, в якій наведена досить цікава статистика, розверстана в таблиці. З неї видно, що 100-5000 десятинами володіють 13458 поміщиків (землі разом – 27559554 десятин), 5000-10000 – 1444 чоловіки (тобто загалом їм належать 9876615 десятин), понад 10000 десятин – в руках 924 осіб (27231154). Вміло оперуючи фактичним матеріалом, автор запропонував поділити землю між селянами, і тоді кожен має одержати по 4–5 десятин. Навряд чи такі міркування журналіста подобалися б читачам від влади.

Стоячи на позиціях української державності, редколегія весь час спрямовувала ідеологію щоденника в русло національних інтересів. Про це свідчать численні публікації. Одна з них присвячена темі українського національного кольору. “Синьо-жовті барви мали прийти до нашої батьківщини із сходу від Персії і Візантії, – писав щоденник. – Жовта корогва – символ козаччини. Голубу корогву подарував Богдану Хмельницькому Владислав IV... синій та жовтий колір – знак мужності козака, його сили... Для нашої залятої світом країни жовтий і синій кольори сі були найбільш підхожі... Шевченко одягав у ці кольори своїх героїв... це є згідне цілком з народним смаком, з окремими тонами природи України, з козацькими звичаями й традиціями серед сучасного українського громадянства” (1911. – № 179).

Багато місця в щоденнику приділялося становищу національної преси. Газета критикувала “Законопроект про друк”, який після обговорення був прийнятий думською комісією. “Звичайно, українська преса неодноразово піддавала критиці законопроект, розуміючи, що він принесе погіршення не лише російській, а й українській пресі” (1912. – 22 лип.). Досить оригінальне й незаперечне твердження щодо наслідків цього законопроекту виклали й відомі українські майстри пера М. Павловський (Законопроект про друк. ЛНВ. – 1914. – Кн. 4–6) та В. Садовський (Законопроект о печати и украинская пресса. Украинская жизнь. – 1913. –

№ 6), вказавши, зокрема, на всі його дефекти: згідно з законопроектом, залишалися й надалі спеціальний нагляд за пресою і право попередньої конфіскації, а також вводилося нове обмеження у вигляді освітнього цензу для працівників (редакторів), реанімувалася попередня цензура і санкціонувалися наявні превентивні та карні методи: “Ми стоїмо перед новою, великою небезпекою, яка запрошує знищити один з найдороччих здобутків визвольного руху”.

Окрему статтю з приводу того, яке “щастя” суспільству несе цей драконівський закон, вмістила газета – це передовиця “Перед новим законом про пресу (1914. – 20 серп.). У ній, зокрема, йшлося про загальне зібрання Товариства діячів періодичної преси, у доповідях та резолюції якого він названий антидемократичним, а також зазначено, що даний законопроект дуже негативно вплине на свободу слова.

3.2. Мовно-стилістичні особливості газети як відображення мовної картини початку ХХ століття

Невід’ємною складовою будь-якого періодичного видання є його мова. Мова щоденника на той час була одним з факторів впливу на свідомість українства, виховання в народі до неї поваги і любові. Тому цілком слушно в цьому світлі є твердження про те, що “Реальним засобом соціального управління для журналіста є мовний твір – продукт його мовної активності, а саме мовної діяльності. Спілкування журналіста з людьми інакше не відбудеться, ніж у процесі мовлення. Саме мовленнєвий процес і стає реальним процесом впливу на реципієнта, формування суспільної свідомості” [136, с.15].

Варто відзначити, що українська дожовтнева преса загалом, і “Громадська думка”/“Рада”, зокрема, відігравали певну роль у збагаченні та формуванні української літературної мови – її лексичного складу, граматики, орфографії, будови слова, стилістики, створення публіцистичного стилю. Публікації цього видання свідчать, що українська мова “...зробила великий крок уперед по шляху її всебічного удосконалення” [66, 387].

Зокрема, істотно зріс рівень публіцистичного стилю – починаючи від першого номера і до останнього. Це є, безперечно, великим надбанням української преси і може сміливо бути зарахованим до скарбниці національної мовної культури. Але мова тодішньої преси, і досліджуване видання – не виняток, мала багато серйозних проблем, навіть недоліків. Вони були зумовлені, в першу чергу, історико-культурними умовами, в яких жив український народ.

На жаль, на початку ХХ століття ще не були чітко окреслені єдині загальнонаціональні фонетичні, лексичні, граматичні та правописні норми, які були б обов’язковими для всіх користувачів – починаючи від селянина, робітника, земського управителя і закінчуючи, скажімо, професором університету чи губернатором. І навіть за наявності високого рівня стилістичного розвитку була відчутною нереалізованість потужних мовних резервів, колориту. Все це значною мірою стояло на перешкоді її “...нормативному функціонуванню в надзвичайно важливій сфері суспільного життя і культури народу, в тій сфері, якою є преса” [66, с. 388].

Великий вплив на розвиток української мови на Наддніпрянщині мала Галичина: саме “...інновації в літературній мові (1876–1905 рр. – на Галичині) просочувалися через Збруч... Засновані в Києві та інших містах преса й видавництва не могли спертися тільки на традиції мови “Основи”, бо ці традиції були недостатні для модерної публіцистичної і наукової мови” [54, с. 355].

Однак проти наявності “галицьких елементів” у мові різко виступив І. Нечуй-Левицький (статті “Сьогочасна часописна мова на Україні” – 1907 р., “Криве дзеркало української мови” – 1912 р.). Та йому коректно й доказово заперечили С. Єфремов, І. Стешенко, М. Жученко (Д. Дорошенко), М. Левицький, І. Верхартський. Та й, зрештою, твори М. Коцюбинського й Лесі Українки яскраво демонстрували те, що в морфології, лексиці, словникові мовні “галицькі елементи”

непогано “пристосувалися”: особливо це було помітно в області так званої міської “модерної” термінології, абстрактних понять.

Завдяки пресі на початку ХХ століття формувалися підвалини нової української літературної мови, гартувався її “характер”. І на фоні центральноукраїнської розмовної мови вона притягнула до себе елементи східних, південних, північних і західних елементів, причому останніх – найбільше.

Досліджуючи мову щоденника, зокрема її орфографію, можна зробити висновок, що в газеті використовувався фонетичний правопис – його “східний варіант” [182, с. 137]. Можна вважати, що це було досить істотне надбання творчого колективу видання. Саме на той час ще не було створено остаточних норм правопису, а письменники, журналісти, мовознавці сперечалися один з одним: який правопис буде більш прийнятний: етимологічний чи фонетичний. Аналізуючи стан української преси на початку ХХ століття, Борис Грінченко, який за словами Д. Дорошенка, “...завжди надавав велику вагу справі мови, стояв на тому, що треба одразу ж дбати про чистоту мови і її зрозумілість” [69, с. 231], у своїй праці “Тяжким шляхом” торкався мовного питання, спираючись на читачів “Ради”. Він писав, що вони найбільше уваги приділяють мові – тій, “якою пишуть ці газети, а між іншим і про правопис.” Журналіст наголошував: “Дехто докоряє газетам, що вони начебто самі вигадали такий правопис... Нам пишуть у листах, що... трудно читати нашим людям через те, що вони вчилися в московській школі і звикли “и” вимовляти як “і”... Адже, щоб розібрав чоловік цей правопис, треба тільки показати йому, як вимовляються оці три літери: “и”, “і” та “е”... Через те й зарадити цьому лихові дуже легко: нехай кожен, хто знає вже цю справу, навчас українського правопису кожного письменного чоловіка, якого він стріне...” [19].

Перевага фонетичного правопису очевидна: він звільнений від зайвих орфографічних переобтяжень, близький до української мови. Підтвердженням того, що у щоденнику здебільшого використовувався фонетичний правопис, є ряд орфограм, які можна розглянути на прикладі, скажімо, 7 та 8 номерів “Ради” за 1908 рік.

У заголовку “Листування редакції” та підзаголовку “Митарства українських драматургів” (№ 8, с. 4), “Українська література в 1907 році” (№ 7, с. 1) йотація передана за допомогою букви *ї*. Однак на цій сторінці в рекламному блоці “В Українській книгарні” замість *ї* вжита буква *і*. Подібні випадки в щоденнику траплялися, хоча перевага завжди була за вживанням *ї*. Це свідчить про те, що правопис на той час ще не був вироблений і не мав остаточного варіанту.

Букви *е* та *є* вживалися у сучасному значенні. Наприклад: у фейлетоні (№ 7, с. 4) – *експлуатаційний, вимагається*. У сучасному розумінні вживалися також буквосполучення *-йо, -ьо: змальовує* (№ 7, с. 1), *його* (№ 7, с. 2). Написання часток *-ся, -сь* з дієсловами теж сучасне: вони вживалися разом: *приймались, сталося* (№ 7, с. 2), *зосталося* (№ 7, с. 3), *помиляється, порозумілись* (№ 8, с. 1), *учитися* (№ 8, с. 2).

Характерне також тверде написання *-з, -ц* (передньоязикових) перед напів’якими приголосними: *звістка, цікавість* (№ 8, с. 1), *просвіти* (№ 8, с. 2).

Спостерігається стійка відсутність пом'якшення після букви *-н*, яка стоїть перед суфіксами *-ськ(-зьк)*, *-ств*, що є різкою протилежністю західного варіанту правопису. Наприклад: *Чернігівської, Катеринославської, українську, польський* (№ 8, с. 2), *Максимовський, Порт-Артурська* (№ 8, с. 3), *Старицька-Черняхівська, Хмельницький* (№ 8, с. 4), *кавказький* (№ 8, с. 3).

Характерним для східного фонетичного правопису є вживання у словах іншомовного походження буквосполучення *-ія, -ле* (у західних було, як правило, *-ия, -ле*): *телеграфу* (№ 7, с.3). Але в цих номерах можна спостерігати і протилежне: *лекція* (№7, с. 3). Це свідчить про використання західного варіанту правопису. Творці газети, очевидно, не завжди були послідовними, а можливо, через брак часу і кваліфікованих кадрів не встигали внести у гранки правку.

Одним з вагомих доводів на користь східного варіанту правопису є вживання апострофа після губних перед йотованими: *п'яних, п'ятеро, п'еси* (№ 8, с. 4), *з'явилась* (№ 8, с. 3). Також апостроф ставився після приголосних *г, к, х* (наприклад, *Лук'янівка*), а також після префіксів перед наступною йотованою. Найхарактернішим у цьому плані є слово *з'їзд* (№ 7–8, с.1–4). Але траплялися і поодинокі випадки вживання апострофа після префікса (не перед йотованими): *з'організувалися*. Також у сучасному значенні вживався дзвінкий приголосний *г* (здебільшого у слові *грунт*).

Однак паралельно з вищеназваними фонограмами у щоденнику були присутні фонограми, характерні для західного варіанту правопису, що пояснюється несформованістю орфографічних норм того періоду. Підтвердженням цьому може бути використання префіксу *рос-*: *росрахунок, роспорядок, роскуття* (№ 8, с.1); відсутність апострофа: *п'єса* (№ 7, с. 3); вживання буквосполучення *-ія* замість *-іа*: *матеріялу, матеріяли* (№ 7, с. 1); вживання букви *-я* замість *-а* в словах типу: *загряниця*; використання буквосполучення *-рі-* замість *-ри-*: *крівавий*; вживання в закінченнях родового відмінка *-ті* замість *-ти*: *людности* (№ 7, с. 2), *вісти* (№ 8, с. 3). Однак існувало й паралельне вживання.

Також наявність паралельного використання суфіксів *-ення, -іння* (*враження – вражіння, значення – значіння*) свідчило про невироблення орфографічних норм. Хоча, переваги були очевидні на користь суфікса *-ення* (у подальших номерах видання).

Відсутність мовних норм ілюструють елементи “кулішівки”: *пів-мільйона* (№ 7, с. 2); вживання закінчення *-е, -я* в називному відмінку множини: *селяне, люде* (досить популярне) замість *селяни, люди, життє, знаннє* замість *життя, знання*; і діалекти: *ріжний, одділ* (№ 7, с. 2) та ін.

Аналіз мови щоденника дає право зробити висновок, що “невироблених орфографічних ознак трапляється досить мало порівняно з тим, що “Раді” вдалося уніфікувати. Тому можна стверджувати, що у часописі більшість орфограм представлена фонетичним правописом у східному варіанті з небагатьма орфограмами подвійного написання та деякими діалектними особливостями” [182, с. 139].

Один з колишніх співробітників “Громадської думки” Д. Дорошенко у праці “Мої спомини про давнє-минуле” писав, що питання мови в газеті відіграло досить велике значення: “Молода українська преса не мала властиво фахових робітників, не була вироблена й газетна мова, а тим часом читач ставив щодо мови дуже великі вимоги. Здається, в цілому світі не було таких вибагливих читачів, як українці. Школи української ані підручників не існувало, люди вчилися літературної мови з книжок і дуже вередували, вимагаючи, щоб газета писала “мовою Шевченка”. Не можна було взяти просто мову українських газет у Галичині та Буковині і там мова була ще мало вироблена й повна польонізмів та взагалі чужих слів, для звичайного читача з якоїсь Полтавщини зовсім не зрозумілих. Отже доводилося просто виробляти, творити – дуже обережно – нову газетну мову, на ґрунті мови народної й літературної. Завдання було дуже тяжке і відповідальне” [50, с. 87].

Варто також відзначити, що видавець Є. Чикаленко мову вважав одним з чинників культури газети та успіху в розповсюдженні. “Мовне питання” в тодішній підросійській Україні було досить проблемним: простий народ її знав погано, та й вивчали її не краще. Друковані видання мляво вводили рідну мову в свій обіход.

Б. Грінченко у своїй праці “Тяжким шляхом”, аналізуючи справу з мовою, робив висновок, що “...мова тільки тоді буде і найкращою, і найрозумілішою, коли в основі її буде народна мова Наддніпрянської України з потрібними додатками з народної мови буковинців та галичан, коли в ній буде якомога менше тієї штучної й недотепної літературщини, якої так багато натворили галичани на польський копил, а ми на московський” [24].

На необхідності наближення мови видань до “народної наддніпрянської говірки” наголошував і М. Жученко (Д. Дорошенко) у своїй праці “Про українську літературну мову” [69, с. 233]. За приклад він ставив такі часописи, як “Рідний край”, “Рілля”, “Світло” і “Рада”, де мова була набагато краща, наближена до наддніпрянської говірки, а не “галицьких часописів”.

Пріоритетною “радяни” взяли власне наддніпрянську говірку, і це наблизило видання до народу. Також ця позиція була виправдана ще й тим, що “... вже в 1905–1906 р.р. міцно входить у пресу фонетичний правопис” [87, с. 189]. На популяризацію української мови впливало використання на шпальтах щоденника українських прислів’їв та поговірок; вживання образних порівнянь, епітетів, що надавали змісту іронічного забарвлення (це стосується, здебільшого, фейлетонів, повідомлень про думські справи, політичні події, кримінал чи картинки зі шкільного життя).

Також на сторінках видання спостерігається лише незначна присутність прямої мови (здебільшого це помітно в художніх чи сатиричних жанрах), вона позначалася з допомогою лапок чи тире, а також незначна кількість від загального тексту запозичених та іншомовних слів, більше діалектизмів.

Щоб гарно знати українську мову, треба її вчити. В такому ключі був витриманий цикл публікацій І. Огієнка, вміщений у щоденнику. Стаття “Вчимося рідної мови!” (“Дещо про мову українську”) була надрукована в

номерах 197, 198 і 200 в 1909 році. У ній автор зробив історичний екскурс про заборону в Україні рідної мови аж до 1905 року. Не було мови – не було читача, а значить, не розвивалася у ХУІІІ столітті література. А стан мови, наголошував він, завжди свідчить про культуру народу і його здатність до самостійного життя. І. Огієнко пристрасно наголошував: “Мова – душа кожної національності. В мові – наша культура... І поки живе мова – живе й народ...” Розглядаючи проблему, як вчити мову, автор вказував на три, досить надійні джерела, з яких можна черпати мовні основи: це історичні праці, література ХІІ століття, твори сучасних письменників та сам народ. Звідси мова не втрачатиме своєї народності, буде близькою кожному.

В якості довідкового мовного матеріалу може служити “Словарь української мови”. Про це докладно розповів в однойменній кореспонденції Д. Дорошенко (Д. Д-ко), присвяченій 4-томному словнику Б. Грінченка, який назвав капітальним виданням, на працю над яким пішло півсотні років. “Повний словарь живої народної мови має таке саме велике значення, як і національна історія...”. Він, за словами автора, служить тому, “щоб зберегти словесні багатства, зложити їх до одної скарбниці, яка послужила б основою для утворення літературної мови і розвитку письменства”.

Чистота рідної мови, відстоювання її інтересів є однією із складових ідеології видання. Так, у контексті цього досить виграшно виглядає “Лист до редакції єпископа Никона” (“Рада”. 1913. – № 260) про мову, який, живучи в Сибіру (Красноярськ), підтримує мову Шевченка. У відповідь на це редакція отримала зливу листів. Умовно редколегія поділила їх на три групи: перша – це ті, хто озвалися схвально, друга – ті, хто щиро дякують, а третя – сварять. Це зрозуміло, оскільки висловлювання церковнослужителя досить серйозні: “Хіба ж це нормальне становище, коли в дитини виривають з зубів його матерню мову?” Єпископ Никон, написавши свій “законопроект” про українську мову, щиро вірив, що його підтримають “українські батюшки”.

В архіві газети “Рада” є лист від українських вчителів, які просять його надрукувати. В ньому – щире вітання “законопроекту єп. Никона”, подяки за розуміння і підтримку: “Нам, учителям, більш чим кому відомо, якої кривди зазнають діти на Україні через заборону рідної мови у школі, та яке трагічне становище учителя” [188, ф. 44, № 77]. Все це разом завершує мовну картину щоденника. Хоча було надзвичайно важко “виховати і неграмотний або скалічений російською мовою сільський народ, ... і міського обивателя, ... і пана-псевдопатріота, котрий “бридився літературною українською мовою”, вважаючи її за “калічення милої його серцеві народної мови” [155, с. 15]. Тому зрозумілі прагнення журналістів щоденника до мовної культури свого видання, оскільки “особа, яка добре не знає своєї літературної мови, яка глибоко не збагнула свого національного обов’язку... не сміє бути журналістом...” [92, с. 314–315]. Тому позиція колективу, виголошена в першому номері “Громадської думки”, де він відстоював право української мови, заявляючи: “Сьогодні ми прилюдно виступаємо зі своїм словом,...

піднімаємо свій голос в оборону потреб і прав українського народу його рідною мовою. 250 літ мова тая бриніла потиху під убогою сільською стріхою, виливаючи у живому слові усю тугу змученого серця і наболілої душі, усі муки неволі, тяжких злиднів та кривди, що зазнавав народ наш під “батьківською рукою старозаконного правителя російського”, була несхитною до останнього дня життя газети. Більше того, мова видання постійно вдосконалювалася, позбувалася “галицизмів”, “москалізмів”, ставала більш дохідливою і кращою.

3.3. Національна школа і проблеми національної освіти на сторінках щоденника

Українське шкільництво Центральної і Східної України у ХХ століття увійшло хоч і важко, але з надією на кращі часи. Його еволюція, яка відбувалася в умовах постійних утисків рідної мови, літератури, культури з боку царської Росії, давала свої гіркі плоди: національні школи залишалися мрією тієї прогресивної інтелігенції, яка намагалася пробудити національну свідомість українців, спрямувати всі зусилля на створення доступної для всіх верств населення школи, у якій би панувала українська ідея, де б вільно звучала мова Тараса Шевченка, де б можна було вчитися не лише грамотності, а й загальним дисциплінам, у тому числі й історії України. Вона виступала за скасування “драконівських” циркулярів 1863, 1878, 1884, 1892 р.р., за вільний розвиток не лише української культури, друкованого слова, а й відкриття народних бібліотек, викладання на теренах підросійської України рідною мовою, появу національних культосвітніх товариств. У цьому процесі одне з чільних місць відігравало друковане слово, яке звучало послідовно і досить голосно на сторінках “Громадської думки”/ “Ради”.

Дослідники педагогіки, зокрема М. Ярмаченко, І. Зайченко вважають, що програмні завдання українського шкільництва в ХІХ – на початку ХХ століть передусім були спрямовані на пробудження національної самосвідомості українців, об’єднання українських земель в єдину державу, а також розвиток української народності, розквіт та розвиток рідної мови, становлення національної літератури, преси, освіти, культури тощо.

На ниві освіти особлива увага приділялася критиці існуючої в Україні школи, а також справедливим вимогам загальної, доступної і обов’язкової початкової освіти для всього населення, і, передусім, навчання рідною мовою, оновлення змісту і методів викладання, створення дешевої і доступної навчальної та навчально-популярної літератури для народу. Це мали бути підручники для початкової школи, старших класів, гімназій, вузів, у яких би подавалися об’єктивні відомості про Україну, її історію, культуру, побут. Підручники рідною мовою були мрією багатьох поколінь педагогів.

Українська преса початку ХХ століття відображала передові та прогресивні педагогічні ідеї, експерименти, пошуки нових педагогічних форм тощо. Українське педагогічне середовище охоче тягнулося до новизни, яка йшла з Європи, з-за

океану, йому, зокрема, імпонували ідеї вільного виховання, поєднання навчання з виробничою практикою тощо. І друковане слово в цей час відіграло значну роль у процесі закладання підвалин української національної школи.

“Багато українських освітніх і культурних діячів вважали пресу найкращою трибуною для пропаганди політичних та педагогічних ідей і активно використовували її як зброю в національно-визвольній боротьбі українського народу. У процесі довготривалої наполегливої боротьби свідомих українців за рідну школу формувалися теоретичні основи національної системи освіти та школи, що й знайшли своє втілення в пресі України другої половини ХІХ – початку ХХ ст.” [70, с. 10]. І щоденник “Громадська думка”/“Рада” – тому яскравий приклад. Він стояв на засадах української національної школи, у зміст якої її найвизначніші теоретики-фундатори, зокрема М. Грушевський, Б. Грінченко, І. Огієнко, М. Драгоманов, М. Костомаров, П. Куліш, В. Науменко, В. Прокопович, С. Русова, С. Сірополко, І. Стешенко, І. Франко, П. Холодний, Я. Чепіга, С. Черкасенко, Г. Шерстюк, І. Юцишин та багато інших визначних діячів вкладали власне школу рідної української мови, де все – система, побудова, методологія, зміст, підходи, принципи, історія, практика – загалом “увесь дух школи” просякнуті ідеєю українства. Це школа, яка, за словами М. Грушевського, має сприяти утвердженню “свого національного існування”, готувати не лише всебічно розвинутих, високоосвічених, а й духовно багатих громадян України, чії культурні цінності є для них дуже дорогими. Національна школа – це така школа, яка повинна мати національне підґрунтя і водночас, як висловлювався І. Юцишин, має “стояти на височині новітньої школи в сучасних культурних народів”, синтезувати в собі найкращі, найпрогресивніші надбання вітчизняного і зарубіжного педагогічного досвіду.

“Громадська думка”/ “Рада”, будучи солідарною з багатьма виданнями Наддніпрянської України, такими як “Рідний край”, “Хлібороб”, “Село”, “Засів”, “Сніп”, “Світло”, “Педагогический журнал”, “Народний учитель”, “Украинский вестник”, “Украинская жизнь”, “Українська хата”, сміливо критикувала політику самодержавства в галузі освіти, в тому числі не давала спокою депутатам Держ думи, чия діяльність стосовно освіти українців була блідою; викривала шовіністів; протестувала проти обмеження прав українського народу стосовно мови, освіти, культурно-духовних цінностей. Саме така позиція більшості видань дорого коштувала: вони зазнавали переслідувань, штрафів, конфіскацій, різних утисків з боку держави.

Пригнічене, емоційно несприятливе і духовно бідне становище українців як на селі, так і в місті пояснювалося, як писав щоденник, передусім загальною неосвіченістю, неможливістю українців навчатися рідною мовою через відсутність національної школи. Вже з перших чисел “Громадська думка” надрукувала ряд “освітніх” матеріалів, у яких ішла мова про необхідність створення національної школи. Це, зокрема, статті “Якої нам треба школи?”, “Де ми і скільки нас?”, “Оповідання з української старовини” Б. Грінченка, “Уміркований”, “Щирий” В. Винниченка, “Українське просвітне товариство в Петербурзі” В. Прокоповича,

“Українські кафедри” М. Грушевського, “Розмова про всячину” Є. Чикаленка, С. Черкасенка “Народні університети” С. Черкасенка, “Про громадські вільності”, “Вільність громадянська” К. Квітки, “З українського життя”, “Відгуки з життя та письменства” С. Єфремова та інші.

Яскравим прикладом публіцистики на освітню тему є досить серйозна, ґрунтовна стаття у “Громадській думці” Б. Грінченка “Якої нам треба школи?” (1906. – № 5–7), де письменник, публіцист і педагог поділився своїми думками, аргументував свої погляди на деякі проблеми створення української національної школи. Зокрема, автор писав на сторінках щоденника: “Тільки на нашій Україні так чудно склалося, що робочий народ говорить однією мовою – українською, а освічені люди іншою – московською. Виходить якась дурниця: люди однієї породи, однієї національності, а говорять двома мовами і здається, наче то дві національності. Як же воно так зробилось?” (1906. – № 6). Відповідь на це знаходимо у книзі

П. Феденка “Український рух у ХХ столітті”, де в розділі “Труднощі української культурної роботи” він зазначив: “...довголітнє національне поневолення привчило українських селян і робітників дивитися на рідну мову як на “нижчу”, “мужицьку”. Через те провідники українського національного відродження побоювалися, що при голосуванні, якої школи хоче народ в Україні, більшість поставились би проти української мови” [179, с. 64]. Цю думку підтверджують і рядки “Спогадів” незмінного видавця щоденника Є. Чикаленка, де, зокрема, у другій частині він згадував, як селяни Кременчуцького повіту на Полтавщині, на з’їзді делегатів з волостей, вороже поставилися до пропозиції введення української мови в школах, мотивуючи це небажанням, щоб їхні діти залишалися навіки “мужиками”. “Ми певні були, – писав Чикаленко, – що тільки деякі громади, під впливом свідомої інтелігенції, заведуть українську школу, всі ж інші держатимуться московської, аж поки не побачать навчання рідною мовою” [190, с. 272].

Перша і головна причина повсемісної неграмотності народу, його “дрімучості”, що веде до безкультур’я, бідності, переконаний Б. Грінченко, полягає саме в русифікації українців, яку послідовно, систематично і цілеспрямовано вів царизм ще з часів Петра І. Ось як він писав у публікації “Тяжким шляхом”: “Більш як сто років українську школу скасовано. Вся наука відбувається московською мовою, і з давніх-давен школа впевняє селянина, що його рідна мова – то не мова, а нікчемний жаргон, який треба швидше покидати, переміняючи його на справжню мову. У тому ж упевнює його вся змоскалена або московська “інтелігенція”, що з надзвичайною погордою поглядає на вкраїнське слово, як на щось брудне, глузує з нього, знущається. Те саме говорять мужикові в церкві, в офіційних інституціях. Все це доводить його до тієї думки, що мовою культурної людини може бути тільки мова московська, “панська”, як він каже, а мова українська, “мужицька”, здатна тільки посміхом бути. Українську літературу, що могла б мужикові показати справу інакше, в Росії заборонено було. Чи дивно ж, що до селянина випадком доходила вряди-годи яка вкраїнська книжка, то він часом

дивився до неї просто як на сміховину, яку пани зложили, щоб з мужика поглузувати?” (1906. – № 47).

Який вихід вбачав автор у тому, щоб вивести народ з п'їтьми, дати йому змогу підвищувати свій культурний розвиток? Передусім, вважав він, обличчям до народу має повернутися українська інтелігенція, заговоривши з ним рідною мовою, а відтак і видати українські, і подбати про підручники та іншу навчальну літературу; також відкрити “Просвіти”, народні школи українською мовою. Б. Грінченко в результаті спостережень зробив висновок, що найважче вчитися випадає дитині, оскільки вона здатна забувати, те, що вивчила. Отже, його позиція була такою: “Нам зараз же треба української народної школи. Нам треба зараз же науки української мови, історії українського письменництва, історії українського народу і українського народознавства по гімназіях та університетах” (1906. – № 7). Публіцист і народний педагог наполягав “...щоб по наших школах учено нашою рідною українською мовою, тією, якою наші діти говорять у своїй хаті з батьком-матір'ю, ... щоб українською мовою були й книжки до науки, та не до самої шкільної науки, а щоб усякі наукові книги були нашою мовою, щоб кожен і маловчений чоловік легко їх розумів і міг придбати з їх якомога більше користі... щоб по середніх школах якомога швидше заведено науку української мови, українського письменства та історії українського народу; щоб такі саме науки заведено й по університетах, та ще треба там і українського народознавства” (1906. – № 7).

“Громадська думка” була послідовною щодо тих публікацій, які утверджували право рідної мови у громадсько-суспільному житті, і в першу чергу – в школі. “Рада”, продовжуючи традиції попередниці, вперше на своїх шпальтах надрукувала програмну статтю Б. Грінченка “Тяжким шляхом (Про українську пресу)”, де, окрім питання історичної ролі та розвитку української преси, мова йшла про національну школу й освіту. Зокрема, у ХІХ розділі автор продовжує проводити свою думку з приводу низького рівня освіти в Україні через багаторічну й цілеспрямовану русифікацію населення. Але водночас педагог вказував і на так звану “двоїстість” української інтелігенції, яка стояла на заваді виходу з ситуації, що склалася: “У всьому житті української інтелігенції виразно помітно ту двоїстість, що звичайно буває серед інтелігенцій усіх народів... Теоретично український інтелігент признає все те, чого треба, щоб забезпечити національне життя його народу; але скоро діло доходить до практики... видно, ... що дві душі живуть у його грудях. Одна душа навчає його, наприклад, ... говорити про потребу української школи, про страшенну шкоду для дітей чужомовної науки, а друга велить своїх власних дітей так виховувати, що вони не знають мови того народу, серед якого живуть і для якого мусять працювати; одна душа направляє одстоювати – хоч теоретично – права українського письменництва, а друга... змушує йти слідком за зденаціоналізованою юрбою і на всі питання дивитися чужинецькими очима цієї юрби...” (1906. – № 47). Таке становище

позначається, продовжував автор, не тільки на школі, а й на пресі, культурі тощо. Але за таких обставин запитання Грінченка – “можна чи не можна організувати вкраїнську школу?” – залишалося відкритим. Політика політикою, писав автор, але “...сподіватися собі від неї добра ми зможемо тільки тоді, коли зуміємо зорганізувати вкраїнські школи та тими школами, бібліотеками і таким іншим приготуємо наш народ до того, щоб він зміг у тій високій політиці виступити не невігласом нетямущим, а так, як того вимагає його становище, його інтереси”. Б. Грінченко як свідомий українець був глибоко переконаний, що виходом з такої ситуації є рішучий крок з боку інтелігенції до народу, а саме: вона має говорити з ним рідною мовою, видати своїм коштом українські підручники, відкрити народні школи.

Захищаючи інтереси українства, щоденник у своїх діях був послідовним, незважаючи, наприклад, на конфіскації двох перших номерів “Громадської думки” й “Ради”: причиною цього стало гостре письмо її авторів. Зокрема, досить актуально звучала тема, піднята М. Грушевським в “Громадській думці” (стаття в № 21 від 25 січня 1906 року “Українські кафедри”), присвячена відкриттю у провідних вузах України українських кафедр. “Рада”, продовжуючи її, опублікувала звернення-вимогу студентів Київського університету, які наполягали на необхідності введення в навчальний процес української мови, облаштування і повнокровну діяльність українських кафедр, яку підписали 1430 студентів й адресували ректору Київського університету. У ній, зокрема, були такі рядки: “Щодо мови, якою мусять викладати лекції... то ми висловлюємося за рідну, ... якщо українська мова стане мовою української науки, то вона служитиме знаряддям вищої культури в ділі розвитку місцевої людності і займемо приналежне їй місце в сім’ї других, більш щасливих слов’янських мов...”. Вони просили заснувати у вузі чотири кафедри – українознавства, української мови, історії літератури, українського права (з вивченням “...особливих рис економічного й сільськогосподарського ладу на Україні...”). Ось деякі витяги з заяви: “...Українських предметів до сього часу майже зовсім не було між курсами , що читалися в нашій університеті...”

“Рада”, будучи вірною піднятій темі, 19 жовтня 1906 року в 30-му номері вмістила передовицю “Київ, 19 октября”, де йшлося про українськомовні кафедри . “Націоналізація університету (малося на увазі – Київського, який, до речі, пізніше, після Одеси й Харкова, підтримав цю ідею) допоможе більшій націоналізації інтелігенції, наблизить її до мас”. Пізніше, в 43-му номері щоденника був опублікований матеріал “Ще в справі українських кафедр”, де Д. Дорошенко заявляв, що це справа тільки українського громадянства. На цю статтю прийшли сотні відгуків від читачів. Починаючи з 46 номера, у рубриці “Листи до редакції” їх почали регулярно друкуватися. Так, у першому листі учні Полтавської фельдшерської школи вітали постанову київських студентів про заснування українських кафедр у Київському університеті (78 підписів), у другому – 230 учнів Подільської духовної семінарії висловили “...повне співчуття студентам Київського університету в боротьбі в сім напрямі”. Підтримали почин

клян і Микита Запорожець з Полтавської губернії (1906. – № 50), і мешканці Харківської губернії – шість підписів, а також 26 підписів громадян з Києва (1906. – № 54). У 55 номері щоденника – два листи з Умані та Коростишева (разом 155 підписів) у 56, 57, 61-му – по чотири листи; підтримка київським студентам висвітлена також у № 77, 80, 82, 84–86.

У передовиці “Київ. 8 декабра 1906 р.” (1906. – № 73) йшлося, що справа про українські кафедри “набуває широкої межі”. Але, очевидно, вона була безуспішною: “...Ректор Київського університету д. Цитович сказав, що ледве чи студенти можуть надіятися... університет є державна інституція, і в ній мусить панувати одна тільки мова – мова державна...” Далі газета сміливо резюмувала: “...Цитовичі сьогодні мають силу, а завтра вони сходять зі сцени...”

Тема українських кафедр зацікавила громадськість. 16 жовтня 1906 року в Київському університеті відбулося велелюдне студентське віче, на якому з рефератом виступив Д. Дорошенко і розглянув українізацію університетів по кількох позиціях. Зокрема, автор (про це докладно, до речі, описала вищезгадана стаття) вважав, що першим ступенем до цього є заснування таких кафедр: з історії України, української мови, українського письменства на історико-філологічному факультеті, українського права – на правничому. Як це відбувалося, пізніше Д. Дорошенко описав у своїх спогадах. Так, після прочитаного ним реферату “була винесена резолюція з домаганням заснувати кілька кафедр українознавства. Петицію про це на ім’я ректора університету підписало зразу 1400 студентів, а потім число тих, що прилучили свої підписи, дійшло до 2000. Коли про це було подано в “Раді”, то звідусіль стали надходити колективні заяви, вкриті десятками й сотнями підписів – від учнів середніх і нижчих шкіл, робітників, селян, різних товариств, де всі прилучались до домагань київських студентів. “Рада” щодня друкувала по кілька таких листів, і число підписів перейшло 20.000” [46, 57].

В 1907 році тема українських кафедр у вузах знайшла своє продовження на сторінках “Ради”. Так, у № 11 редакція опублікувала дані про листи на підтримку київських студентів. Найбільше було підписів у листах з Київської губернії: 1475 (з Чернігівської – 536, Полтавської – 531, Подільської – 520, Катеринославської – 474). Загалом по Україні було зібрано 4480 підписів, з інших місцевостей Росії – 786, з-за кордону – 405, а всього – 5671. Найактивнішу участь у цьому процесі взяли учні вищих шкіл, гімназій, семінарій. Це давало право, стверджував автор, “вимагати... заснування цілого українського університету”, а натомість київська професорська рада знехтувала думкою студентства. Він натхненно написав: “Але українське громадянство знає,... що казенні професори-обрусителі, які складають ту раду, не здатні на те, щоб рахуватися з потребами життя і відгукнутись, як то належить справжнім людям науки, на життєві явища”.

Помітним явищем у щоденнику є й дискусії щодо проблем національної школи. На “переломі” двох газет “Громадської думки” та “Ради” – цікавість викликають, зокрема, дві публікації П. Капельгородського “З приводу питання за національно-шкільну справу” (1906. – № 182) та “Чому й чого? Моя відповідь дідові Михайлові” (1906. – № 37). Достойно відбиваючи докори опонента, який

писав, що “на людину нетвердої хисткої вдачі може вплинути зовсім не так, як хоче автор”, і той, хто її прочитав (тобто – статтю), може сказати: “Що ж, коли учителів нема, то і школи не може бути, принаймні зараз”), автор стверджував, що вчителі-українці у 1906–1907 рр. ідуть “старим шляхом”, оскільки для поліпшення їхньої роботи нічого не зроблено, “...українських книжок для школи зложено дуже мало”. З гіркотою і болем П. Капельгородський констатував той факт, що в Україні немає ґрунту для виховання вчителів для національної школи, бо “все, що потрібне для виховання, в руках “обрусителів”. У відповідь на це автор переконував читачів, що треба викинути російські букварі і взяти українські читанки. Та цю справу, судячи з ситуації, з місця зрушити важко (рік минув відтоді, як по “російських радикальних часописах піднімалося питання про національну українську школу”), та й зроблено дуже мало для української школи. На даний момент, наголошував П. Капельгородський, українці мали 3–4 підручники, причому їхнім авторам не варто нічого позичати в “чужоземців, принаймні, для літературного відділу, бо твори Шевченка, Левицького, Грінченка, Глібова, Мирного, Стефаника, Франка та інших дають досить матеріалу... учитель повинен бути вихований на рідній літературі, захопитися її ідеалами, щоб у свою чергу виховувати дітей, а не самого читання чи писання їх учити... Невже поміж вчителів не знайдеться визначних діячів для рідної школи?” Внаслідок цього, з гіркотою констатував автор, школярі українських шкіл з величезними труднощами за три роки навчання можуть “зліпити до купи” кілька власних фраз, та й то з помилками... Боротись треба, працювати треба, а не батіжка слухатись...” Прикладом самовідданості педагогів на ниві національної школи, за словами П. Капельгородського, у 182 номері “Громадської думки” могли б бути три школи, де паралельно з російськими підручниками використовували українські. Така робота, на його думку, гідна наслідування: адже українська мова з уст цих вчителів “лунає непокалічена”. Також в якості зразка української читанки П. Капельгородський порадив “Читанку” Хуторного та “Вінок” Білоусенка, що складені з творів відомих письменників, “вибраних з добрим смаком та педагогічним хистом”. Мудрість автора, помножена на високу національну свідомість, дала поштовх до дій, закликала до конкретних справ. Стаття-відповідь займала добру половину площі першої сторінки, що свідчило про сміливість та громадянську активність редколегії щоденника.

Повертаючись до “Громадської думки”, (1906. – № 186), варто згадати і редакційну статтю “Про народню освіту”, в якій були наведені конкретні цифри про витрати на освіту в Росії за 1905 р. Так, з 18 млн. царська казна витрачала на церковні школи 10 млн., 8 – на міністерські. На 140 мільйонів населення було лише 90 тисяч народних шкіл, з 15 мільйонів дітей – дві третини не ходили до школи. Газета відстоювала думку про те, що народної освіти в Україні немає, підтверджуючи це в тексті цитатою “Школа псує народ, бо привчає його думати”, яка належала міністру Победоносцеву. Як наслідок – “На порозі нової доби народ в Росії стоїть темний і малосвідомий своїх прав”.

До шкільної теми, крім Б. Грінченка (його перу в “Громадській думці”, № 173–175, 177, також належить цикл “Народні вчителі та українська школа”, в якому проводилася ідея української мови як державної, підготовки вчителя-інтелектуала як провідника нації), зверталися автори щоденника. Зокрема, варте уваги повідомлення “Перша українська гімназія в Одесі”, підписане “І. С” (1906. – №139). Хоча в цьому причорноморському місті переважала російська мова, українські предмети були в пошані. Більше того, автор відстоював американську методику навчання, коли “всі уроки діти вчитимуть в класах, а додому учням не даватимуть ніякої роботи”.

У передовиці М. Павловського “Київ, 31 липня 1907 р. (Про українські школи)” автор зосередив увагу на такому факті: на Поділлі (м. Балта) заслуханий звіт повітового спостерігача церковних шкіл, який доводив, що навчання у школах російською мовою гальмує “успіх навчання”. Тому було висловлене прохання до вищої єпархіальної ради поклопотатися, аби швидше почалося впровадження у церковних школах рідної мови. Ця звістка, як вважав автор, досить переконлива, адже проти української мови у вищій та початковій школах велася шалена агітація, зокрема, в “Киевлянині” та інших “чорносотенних” газетах. Прикметно, що до голосу повітового шкільного спостерігача, як сповіщала газета, приєднувалося “духовенство цілого повіту, яке пристає до виборів”, зроблених ним. Незважаючи на те, що вищі церковні ієрархи були досить реакційно налаштовані щодо шкіл, факт, поданий у статті, мав велике значення: він яскраво засвідчував, що пробудження в суспільстві розпочалося.

Аналіз шкільної тематики щоденника свідчить, що питома вага публікацій, присвячених проблемам шкільництва, на місяць в середньому становила 30 відсотків газетної площі. Отже, позиція видання в цьому напрямку була досить послідовною та зваженою: витримана розумна квота публікацій, оскільки, крім освіти, воно піднімало низку інших проблем (культури, політичного життя, мови тощо).

У суспільстві на початку ХХ ст. ситуація щодо розвитку національної школи була досить складною. Міністри-урядовці дотримувалися позиції, що навчання рідної мови у школах російської України, за словами Столипіна, “було б недовго вічним”. Однак “питання про українську школу” виявилось процесом тривалим. “Рада” (1908. – № 43) в редакційній статті “Український законопроект” критикувала законопроект щодо української школи, відверто кажучи, що він не витримував ніякої критики. Дійсно, у його преференції знаходилися лише початкові школи, а не середні та вищі, а значить, “...дуже мало відповідає дійсним потребам просвіти українського народу”.

Публікація Ф. Матушевського “Третя Дума й народна школа” (1908. – № 85) продовжувала тему української мови з огляду на вищезгаданий законопроект: як виявилось, прогресивна частина українства мала його за значний поступ уперед. Однак вже через кілька номерів “Рада” (1908. – № 124) у редакційній статті “Проти української мови у школі” повідомлялося, що клуб російських націоналістів у “Киевлянині” надрукував резолюцію на “проект-37”.

Чорносотенці твердили, що “не было, нет и быть не может малороссийского языка”. Як писав Просвітянин (С. Шелухін), для школи буде краще, коли ніяка політика не втручатиметься у справи просвіти (1908. – № 174).

Видання не обходило увагою і проблеми шкільного життя за межами України, зокрема у Польщі. У 1867 р. в Галичині налічувалося 1293 українських і 1055 польських шкіл, а через 30 р. ситуація змінилася: українських збільшилося на 938 і стало 2231, а польських – на 1248 і стало 2303. Фактично влада в Галичині знаходилася в руках польської шляхти. Шкільні підручники повсюдно поширювали польську ідеологію. Відтак українські діти фактично змушені любити і шанувати польських поневолювачів. Власний кореспондент щоденника М. Лозинський надсилав цикли публікацій на теми освіти, друкуючи їх і в інших наддніпрянських виданнях. “Яка це українська школа, що вчить українських дітей славити лицарями тих, що поневолювали український народ, уважати розбишацтвом найгарніші моменти власної історії – боротьбу за визволення, славити добродіями тих, кому ще їх батьки робили важку панщину, яка, тільки в іншій формі, й їх дожидає, як тільки вийдуть до школи?” – запитував автор. Опублікована у “Раді” (1908. – № 265) його стаття “Українська школа в польському ярмі” – тому яскраве підтвердження.

У галицькій середній школі українські школярі, виявляється, не мали підручників з фізики, психології, зоології, латини, української хрестоматії та граматики. Історія краю як предмет була відсутня для школярів “нижчих” класів: “польські підручники співають славу історичній Польщі”. Найбільше шовінізму, наголошував автор, в польських підручниках з історії. У скрутному становищі перебували й українські вчителі, які навіть не сподівалися на кар’єрний зріст, за винятком тих, хто прославляв “польсько-ягеллонську ідею”; українців на польських землях відверто називали гайдамаками.

Про безпрецедентний прояв жорстокості польських вчителів щодо українських учнів М. Лозинський розповів у циклі матеріалів про жулинську трагедію. Так, у містечку Жулині помер 7-річний учень Михась Коханчик від жорстоких побоїв учителя Грайса. У “Раді” йшлося про те, що 134 чоловіки поставили свої підписи в знак протесту проти висновків комісії, яка визнала поведінку вчителя ганебною. На жаль, той уникнув справедливого покарання, оскільки його справу розглядав польський суд (1910. – № 257).

Кількома днями раніше (1910. – № 240) статтею Спиридона Черкасенка “Хто промовить останнє слово?” видання заперечило політизацію школи: в такому випадку вона не може бути провідником освіти в народі. Зростання свідомості й активності вчительства не давали спокою царській адміністрації. У 1913 р. в Петербурзі на з’їзді просвітян, де зібралося понад сім тисяч осіб, українські вчителі на повен голос виступили з вимогою створити для українців рідну школу. Звучали виступи С. Русової, Х. Алчевської, С. Черкасенка, В. Прокоповича та інших. “Реферати українських учасників з’їзду читано в так званій “інородчеській акції”, окремо від росіян, – згадував у своїх спогадах П. Феденко. – Українці на цьому з’їзді... вели перед в домаганнях поневолених народів Росії щодо рідної

школи. При кінці з'їзду відбулося в Петербурзі українське віче з участю членів з'їзду та українського студентства царської столиці... По з'їзді відбулися репресії царської адміністрації проти деяких визначних учасників з'їзду" [179, с. 65].

Але царська адміністрація зміцнювала русифікацію, заходи щодо шкільної політики в Україні були традиційно антиукраїнські – боротися з “мазепинством”, “...завести в народних школах правильне навчання історії Росії, з твердою і постійною настановою, що Малоросія є частина єдиної Росії, що ніякої України немає” [158, с. 101].

У боротьбі за рідну школу й освіту на початку ХХ століття в Україні зусилля передової частини суспільства – інтелігенції – були об'єднані в одне ціле. І “Громадська думка”/“Рада” яскраво відтворювала на своїх сторінках процес формування педагогічної думки, пошук теоретичних підвалин шкільництва. Сьогодні дуже цінні і важливі думки й позиції народних педагогів, культурних та політичних діячів минулої епохи з огляду на формування українців-патріотів. І журналістські зерна, посіяні на шпальтах щоденника, свідчать про їхній вагомий внесок у цю справу.

3.4 Шевченкіана – один із постійних та впливових тематичних розділів газети

Дослідження щоденника було б неповним без розгляду шевченківської тематики, яку редколегія вела послідовно, починаючи з перших днів виходу газети. Поява на її шпальтах імені Великого Кобзаря піднімає видання на якісно новий рівень, оскільки тематика публікацій має кілька напрямків. Це, по-перше, тема впорядкування могили Т. Шевченка у Каневі, як своєї української Мекки; по-друге, тема побудови пам'ятника Т. Шевченку у Києві, яка висвітлювалася на сторінках газети регулярно протягом шести років; по-третє, тема вшанування ювілею Т. Шевченка; по-четверте, тема творчості Т. Шевченка і поширення її серед народних мас; по-п'яте, тема антишевченківських випадів у суспільстві та інші. Все це надає додаткових відомостей про роль і значення постаті Т. Шевченка у тодішньому суспільстві і розширює “банк” шевченкознавства документальними матеріалами. Залишаючись вірним темі національної самодостатності українського народу, щоденник надавав шевченкіані великого значення.

Так, традиційно в день народження поета газета подавала цілі сторінки, розповідаючи про творчість митця, життєпис, а також пропонуючи спогади, літературні знахідки. Постійна присутність шевченкіани пояснювалася не лише любов'ю народу до свого народного поета, а й його значущістю як особистості в історії України, цікавістю до його багатой художньої спадщини, а й пропагандою його імені, зважаючи на те, що певна категорія населення була не досить освіченою і мала про нього викривлені відомості. Треба зазначити, що газетарі “Громадської думки” і “Ради” йшли на певний ризик, оскільки царський уряд і мертвим вважав Кобзаря небезпечним для політично-національних настроїв Росії. Такі настрої видання відтворило вже на другому місяці свого життя. Так, у 44

номері від 25 лютого “Громадська думка” вмістила замітку “Українські вистави, присвячені роковинам Тараса Шевченка”, де йшлося про “Невольника” та “Жалібний марш” М. Лисенка: “Але оголошення про це не буде, – застерігала газета. – Однак свято останеться святом і народний хор під урядом д. Стешенка виконає таки “Жалібний марш” в українському вбранні”.

Наступний, 45-й номер, в цьому плані був досить показовим: чільне місце в ньому зайняли матеріали про вшанування імені Шевченка. Спільний заголовок (шапка) сповіщав: “Пам’яті Великого Кобзаря Землі Української”. У передовій статті “Київ, 26 лютого” йшлося про доленосну ідею Золотоніського земства, яке зробило почин у встановленні пам’ятника Шевченку в Києві. Досі постаментів Кобзареві по Україні не було. Винятком вважалося лише невелике бронзове погруддя поета (не виключено, що авторство належало скульптору Ф. Балавенському), яке було встановлене в 1903 р. в Седневі на Чернігівщині, в колишньому маєтку Лизогубів [197, с. 78]. Редакція щоденника висловила потребу долучити до цієї справи свої сили й заходи, “маючи певну надію, що і всі українці, шануючи пам’ять великого нашого поета, допоможуть...” Однак, зазначалося у статті, крім “холодного, нерухомого пам’ятника”, слід поставити пам’ятник інший – “у серцях та думках українців”. Водночас виникла ідея згуртування свідомих народних мас навколо ідеалів великого українця в єдине братство, яким могло стати “у серці України, у Києві”, передусім просвітне товариство імені Шевченка, яке б “об’єднало у собі всі преріжні сторони просвітної для народу роботи”. Публікація супроводжувалася поезією В. Сивенького (В. Самійленка), матеріалами “Орел України” та “Національність у Шевченкових творах” Л. Пахаревського, “Шевченкові роковини” Б. Грінченка. А Ів. Рудька (І. Огієнко) редакційну статтю “Т. Г. Шевченко. 45-і роковини” завершив щирим визнанням: “Твори Шевченка – це справжнє дзеркало, в якому відбилася все наболіле віками лихо та безталання українського народу, – народу, що колись власними руками здобув собі волю, а потім знов попав у тяжке ярмо неволі” (1906. – № 45).

Подібні висловлювання стали яскравим свідченням свободолюбних позицій свідомого українства. Безперечно, очевидний вплив таких публікацій на загальну читацьку аудиторію, передусім малописьменну й малограмотну. Однак і свідомість людей потроху почала прокидатися, і селяни й міщани вже відкрито виявляли свою прихильність до Шевченка, що було незаперечним фактом. Підтвердженням цього є публікація в “Громадській думці” (1906. – № 51) Якіма Самотнього (Я. Єрмолаєва) з Канева, який розповів про панахиду на могилі Кобзаря – вперше за всі 45 років після смерті Тараса Шевченка. Її відслужили священник

Л. Оппонов і диякон І. Сохач, зібравши на схилах Дніпра кілька сотень людей із близьких і далеких околиць. Міський фотограф Кучеренко зробив навіть дві фотокартки духовенства та громади, що зібралися навколо поховання у Каневі.

До аналізу творчої спадщини поета автори “Громадської думки” зверталися неодноразово. Варто згадати публікацію В. Доманицького “Про видання повного

“Кобзаря” Т. Шевченка, де йшлося про підготовку до друку восени 1906 року нової книги – повного Шевченкового “Кобзаря” за сприяння петербурзького “Благодійного Товариства видання книжок”. Йому особисто було доручено переглянути і поправити текст “Кобзаря”. Автор наголошував на потребі уточнення версій деяких хрестоматійних поезій, звертав увагу на численні рукописи митця, що збереглися в музеї Тарновського в Чернігові, де Шевченкові був виділений окремий відділ, у якому зібрані не тільки його твори, а й малюнки, листи, особисті речі. Значення цього відділу, за словами автора, важко переоцінити, бо саме ці реліквії давали змогу документально й чітко обґрунтувати деякі творчі подробиці. В. Доманицький стверджував: “...я виправив велику силу очевидних помилок в текстах попередніх видань “Кобзаря”, ... знайшов певні вказівки про кілька поезій – про те, коли саме вони написані, доглядив чимало цінних подробиць про письменницьку діяльність Шевченка, про які досі невідомо було або неправдиво їх освітлювано навіть у такого поважного біографа Шевченка, як небіжчик О. Кониський... Ця праця є великим надбанням для нащадків, зважаючи на цінність самого “Кобзаря” (1906. – № 148).

“Громадська думка” (1906. – № 120) надрукувала портрет Шевченка, який, за словами автора – М. П. (М. Левицького) був “дуже старанною і відомою роботою” широко відомого українського художника Ф. Красицького, родича Т. Шевченка. Також газета повідомляла і про намір майстра випустити цілу серію “артистичних українських портретів”, де портрет Шевченка обов’язково йтиме першим номером цієї серії.

Піднесення в суспільстві в 1905–1907 рр. поклало початок і всеукраїнському рухові за встановлення пам’ятників Шевченкові в Україні, і, зокрема, в Києві у зв’язку з наближенням двох дат: сумної – 50-річчя з дня смерті та визначної – 100-річчя з дня народження. Щоденник “Громадська думка”/“Рада” не стояв осторонь цього руху. Він періодично вміщував повідомлення про земські збори (в Києві та інших губерніях), де приймалися рішення підтримати цю ідею, друкувалася хроніка й дописи про подібні заходи. Так, у 1908 р. був організований об’єднаний комітет зі спорудження пам’ятника відомому українському поетові. Прогресивна громадськість на той момент домоглася дозволу на збирання коштів та оголошення конкурсу на кращий проект пам’ятника в Києві. У зв’язку з цим газета приділяла немало уваги проблемі збору коштів, присвячуючи іноді цілі колонки спискам тих, хто вніс добровільні пожертвування на пам’ятник Кобзареві. На жаль, кошти збиралися мляво. Тому досить актуальною в цьому плані була стаття в “Раді” С. Волоха “Ціна на пам’ятник” (1908. – № 229), в якій розповідалося про німецький досвід у побудові постаменту Шиллерові та його другу, поету Кернеру, в Лотвиці, де розповсюджували спеціальні листівки, які умовно вважалися цеглинами. Купуючи їх, люди робили свій посильний внесок у цю благородну справу: “Коли взяти до уваги широке розповсюдження одкрыток, великий попит на них, то можна бути певним, що така форма збирання жертв повинна б мати успіх і серед нашого громадянства”. Тому український публіцист пропонував німецький досвід

, радив у місцях продажу подібних листівок поставити плакати, де було б написано: “Цегла на пам’ятник Шевченку тут продається”.

З 1909 р. “Рада” почала друкувати гасло: “Жертуйте на пам’ятник Тарасу Шевченку у Києві!” Ця “шапка” з’являлася в газеті час від часу. Також тривало висвітлення цієї теми (в якому земстві скільки зібрали грошей, які проекти обговорюються і т.д.). З оголошенням конкурсу на кращий проект пам’ятника народному поету (1910 р.) щоденник пильно стежив за ходом його проведення. Треба зазначити, що до кінця 1913 р. комітет провів чотири міжнародні конкурси. Незважаючи на те, що пам’ятника Шевченкові тоді так і не було встановлено (перешкодила перша світова війна), ці конкурси відігравали велику роль у справі вшанування пам’яті поета: вони привернули увагу до його образу багатьох українських, російських та зарубіжних митців. Загалом у цей період було розглянуто 158 проектів, серед яких високою майстерністю вирізнялися роботи таких скульпторів: М. Гаврилка, Ф. Балавенського, Л. Шервуда, Г. Паращука, Г. Козлова, С.-Р. Левандовського, Г. Кузневича, С. Волнухіна, М. Андрєєва, М. Трокала та ін. Чотири ескізи пам’ятника виконав І. Рєпін [177, с. 78]. Для теми пам’ятника Кобзарю в цей час щоденник не шкодував площі: за місяць публікацій набиралося близько двох десятків.

Матеріали про народного поета особливого звучання набували у дні відзначення його пам’яті. Так, у редакційній передовиці під заголовком “Час не жде! Про пам’ятник Т. Шевченку” (1908. – № 47) писалося: “Ледве через 45 років по смерті Шевченка ми діждалися “Кобзаря”. Цю книжку, на думку “Ради”, можна вважати першим пам’ятником Шевченкові, незважаючи на те, що “Кобзар” “обкрайний з усіх боків рукою цензора”. Однак такої символічної пам’яті великому українцеві замало, враховуючи і таку важливу деталь, як майбутнє століття з дня народження, до якого залишалося шість років. І саме пам’ятник поетові міг уособити в собі найвище визнання суспільства: “Коло збудування пам’ятника своєму великому поету і великому апостолу правди і науки всього слов’янського світу повинно заходитися все свідоме громадянство України, увесь народ, вся українська нація, щоб не впала на її обличчя величезна і ганебна пляма, якої вона не змиє во віки-віків ні в якій воді...” (1908. – № 47).

Активно відгукуючись на події, пов’язані зі спорудженням пам’ятника Кобзарю в Києві, щоденник детально розповідав про засідання конкурсних комісій, давав характеристику і навіть оцінку проектам, а також вступав у дискусію щодо місця розташування монумента. Тому роль видання на цьому поприщі була дуже важливою, як і саме проведення конкурсів на кращий проект: боротьба прогресивних сил за встановлення монумента не лише стимулювали розвиток української скульптури, а й свідчили про зростання демократичних сил у країні.

На часі також стояло питання просвіти затурканого, темного народу, ознайомлення його з історичними національними надбаннями, роз’яснення слави та величі народного поета Тараса Шевченка, тому варта в цьому плані уваги стаття “Шевченко на селі” (1909. – № 46) І. Огієнка. Автор навів приклади з

реального життя: мовляв, у деяких місцевостях люди не можуть зрозуміти, навіщо, за які заслуги колишньому кріпакові, “мужичому синові” збираються ставити пам’ятник. Як констатував публіцист, більшість людей навіть не бачили його портрета. Незаперечними можуть бути й факти недостатньої кількості Шевченкових творів на селі. Часто в свідомості селян слово “Кобзар” асоціювалося зі “старцем, що хліб просить”.

За словами І. Огієнка, поширювалися чутки, легенди, навіть з’являлися міфи про те, що Шевченко – чарівник з надприродними здібностями, а тому невмирущий. Автор сповіщав, що в Радомиському повіті подекували, начебто Шевченко скасував панщину, а в Брусиліві ніби люди чули пісню, в якій поет він бився з турками. Приголомшливо звучали плітки про те, що Шевченко не помер, а буде вічно жити. І. Огієнко вважав, що задля популяризації творчої спадщини Шевченка і загалом його особистості, слід випустити дешеву гарну книжку про нього, а також портрет, щоб вони були доступними селянам. Це був би “найкращий вінок на пам’ятник нашому великому поетові” (1909. – № 46).

Справжньою знахідкою для шевченкознавців стала публікація “На переломі” (1910. – № 46) С. Єфремова, де йшлося про знайдену поезію з циклу “Три літа” в архіві департаменту поліції, котру публіцист вважав неоціненним матеріалом для історичної розвідки про Шевченка як особистості та громадського діяча: “в “Кобзарі” поки не знайдено цієї поезії, була прогалина і тепер вона вирівнялась”; вона, за словами автора, є “надзвичайною для розуміння його духовного обличчя, становища його душі в дуже важкий момент життя”.

Інше смислове й емоційне забарвлення вкладене у статтю “Замах на Шевченка” Ан. Василька (А. Ніковського), у якій висловлені міркування з приводу книги “Перегляд поеми “Марія” М. Лободовського (критик не приховував своїх негативних поглядів щодо творчості митця, і, щоб довести свою правоту, наводив відгуки дівчат, які дорікали Шевченкові за невміння відчувати й писати, мовляв, і “поема ця погана”, й “писав якийсь полуписьменний грамотюха...” У цьому чорному світлі М. Лободовський ставив запитання: якщо народ не сприймає поезії, то чи варто будувати в Києві пам’ятник автору такої поеми?) Та А. Ніковський, захищаючи музу Шевченка, цілком доказово спростував “наївні вислови”, заявивши про свій протест проти пропозицій “почистити” вірші “Кобзаря”, викрив антинародну та антипатріотичну сутність тих охочих, які “все намагаються підсипати, як не зерно, то й цілий мішок неправди Кобзареві” (1910.– № 69).

Шевченківська тематика в “Раді” – явище, що визначає особливе ставлення до постаті Великого Кобзаря не лише в суспільстві, а й самих працівників щоденника. Зокрема, видавець “Ради” Є. Чикаленко повагу до Шевченка демонстрував на ділі: він брав участь у роботі комітету з відзначення роковин Кобзаря, постійно відвідував вечори в Київському клубі. Про це свідчать рядки, зокрема, про зібрання 27 лютого 1910 р.: “...Гарно сказали С. Ф. Русова та Л. М. Старицька та ще по-білоруському добре говорив білорусин Бульба, якому за його промову наскидали цілий оберемок квітів. На вечерю запрохано і поступових

людей інших націй: були великороси, поляки, які на своїх мовах вітали нас з шевченківським святом. Мало не всі промовці завважали, що у всіх народів є свої геніальні поети, але пам'ять ні одного з них не святкують так, як ми Шевченка. Воно й зрозуміло, бо культ Шевченка, це не культ особи, а культ ідеї, що лежить в основі нашої національної свідомості, служить нам провідною зорею” [191, с. 119].

Кінець року прикметний в цьому контексті й тим, що “Рада” розпочала ши року кампанію, спрямовану на вшанування пам'яті Т. Шевченка, оскільки в 1911 р. громадськість сподівалася відзначати 50-ліття від дня його смерті. Однак ця спроба була не з легких, оскільки шовіністична преса влаштовувала нападки на своїх сторінках, звинувачуючи “Раду” в українофільстві. Шевченко і через півстоліття після смерті вважався ворогом, а отже уряд все робив для того, щоб народ не усвідомлював усієї ваги цієї яскравої особистості. “Шевченківський словник” досить переконливо передав настрої того часу. Зокрема, у ньому йдеться про київського губернатора, котрий писав, що Київська губернія, яку він вважав батьківщиною Шевченка, є центром українофільства, що тут є добрий ґрунт для ідей сепаратизму, які проросли міцним корінням: “Идея о слиянии Украины с Прикарпатской Русью находит массу приверженцев, особенно среди интеллигенции и полуинтеллигенции. К сожалению, к ним примыкают и пастыри православной церкви. Так, в Чигиринском уезде находится сторонник и пропагандист украинофильства священник Марко Грушевский, родственник М. Грушевского; в Звенигородском уезде живет священник Доманицкий...” [196].

“Рада” широко висвітлювала 50-ліття від дня смерті Т. Шевченка. Але ці святкування відбувалися в досить складних умовах. Так, С. Єфремов у статті “Ювілей без ювілята” (1911. – № 26) повідомляв про наскоки реакційної преси на ювілей Шевченка; що в Петербурзі був конфіскований “Кобзар”: “Меншиков і К⁰ викликали нові репресії на українство”. Автор прагнув показати ті ганебні з точки зору здорового глузду умови, в яких відзначався ювілей народного генія: “Ювілей буде без ювілята... Але такий ювілей напевне говорить серцям людей далеко більше, ніж найпишніші свята...”

Газета відверто назвала ті видання, які почали “систематичний похід проти шевченківського свята”: “гасло подав нововременец Меньшиков”. Дісталось й “Світові”: “У шевченковому святі ця рептілія вбачає ворожий виступ проти російської державності, що дає їй привід з свого боку призивати громи на українство” (1911. – № 23). До процесу цькування долучилися чорносотенні та шовіністичні “Руское Знамя”, “Колокол”, “Земщина”. Але, поряд з шовіністичними нападами, варто відзначити увагу до теми Шевченка з боку західної преси: знайшлися видання, які об'єктивно поставилися до роковин великого українця. “Рада” сповістила, що віденський часопис “Slavisches tagblatt” згадав про шевченківську конференцію. Пишучи про це, газета іронізувала: російські націоналістичні кола дійшли мало не до божевілля (чутки, що для участі в ювілеї в Росії мають з'явитися посли з Австрії).

Шевченковим дням “Рада” присвятила більше п’ятнадцяти номерів. Найбільш яскравим можна вважати ілюстрований 46-й номер, перша сторінка якого відкрита фоторепродукцією портрета Т. Шевченка (робота І. Крамського). Статтю “Живе слово” С. Єфремова прикрасили Шевченкові офорти; також вміщені фотоілюстрації з могили поета в Каневі (1911.– № 46). Упродовж кількох наступних номерів друкувалися повідомлення про проведення Шевченкових днів у Москві, Петербурзі, на Галичині, а також у різних повітових містах України.

Підтвердженням тому, як важко довелося пережити українцям заборону на вшанування пам’яті Кобзаря, є рядки спогадів Л. Васильківського. Він, зокрема, писав, що Український клуб у Києві в 1911 р. готував врочисте відзначення 50-х роковин смерті поета: “М. Лисенко написав кантату та слова В. Самійленка “До 50-річчя з дня смерті Т. Шевченка”. Активна українська молодь Києва, до якої належав і я, допомагала при підготовці цього свята. Допомогали ми зокрема технічно при організації виставки творчості Т. Шевченка та рідкісних видань творів поета. Коли вже все було підготовлене до урочистого свята, раптом прийшла заборона російської влади “на всяке громадське вшанування пам’яті” нашого Кобзаря” [19, с. 390].

Принагідно згадати ще один запис Є. Чикаленка у його знаменитому щоденнику, де йдеться про поїздку пароплавом на могилу Тараса Шевченка у Канів, ініціатором якої виступив Київський клуб: “Біля могили зібралося до тисячі українців. Щоправда, адміністрація не дозволила служити панахиди, довелося обмежитися співом “Заповіту”. Автор підкреслював істотну деталь: коли присутні почали співати “Заповіт”, то навіть “сам пан справник зняв картуза, а пристав, що їхав з нами з Києва, ще й підтягував” [191, с. 305].

Окремо піднімалася на сторінках щоденника і тема впорядкування місця поховання Кобзаря на Чернечій горі. Зокрема, Н. Науменко у публікації “Опорядження могили Т. Шевченка” писав про те, що його брат Варфоломій взяв в оренду землю, де облаштоване поховання. Але “доглядати за могилою не було кому, могила осунулася, біля могили паслася скотина”. Лише на початку 90-х років вона стала його приватною власністю, а в 1905 р. біля неї почали висаджувати дерева (цим, за словами автора публікації), займався К. Лищук завдяки допомозі представників місцевого лісництва Г. Калашника та І. Стебловського: тут було посаджено 8 тисяч рослин на 137 карбованців 15 копійок, а з каменю викладений фундамент для сходів загальною вартістю 512 карбованців 28 копійок. Цю тему продовжував у матеріалі “Подорож на могилу Т. Шевченка” Подорожній (М. Павловський). Він писав, що у звичай наших людей ввійшла також і подорож на могилу поета в Канів. Тому Київське товариство “Родина”, орендуючи пароплав “Геркулес”, влаштувало поїздку до святині для 450 чоловік: “Приглядаєшся до всього, бачачи, що місцевість по своїй величній красі і справді достойна великого співця землі української, але їй бракує кращого догляду, безладдя помічається кругом. Дідусь, що мав би доглядати за могилою та давати лад в світлиці, більше дбає про заробіток од туристів...” (1913. – № 121).

Незважаючи на те, що між цими публікаціями відстань у часі – сім років, перемін на Чернечій горі відбулося, як видно, мало. Автор не приховував свого суму з цього приводу. Але, виявлялося, там існувало не тільки зовнішнє безладдя. У публікації “На могилі генія” М. В-ний (М. Вороний) повідомляв про факти, неприпустимі для поважного місця. За його словами, передусім вражали дерев’яні сходи на гору, на яких були вирізані ініціали відвідувачів. Подібне можна побачити і на хресті, і на огорожі. У книзі відвідувачів є записи – коректні, зворушливі, а є й такі, від яких стає соромно. “Почтили своїм присутствием. – Хто вони – а хто Шевченко?” – коментував М. Вороний. Або ще: “Один добродій в моїй присутності щось з добрих дві години прів над книгою, видушуючи з голови поетичну олію”. А в потріпаному “Кобзарі” свої “автографи” на 33-й сторінці поставили артисти Донцов і Лопатинов. “Я дуже уважно шукав у книзі підпису члена Державної Думи Анатолія Савенка, який на сторінках “Кієвлянина”, описуючи подорож, проливав крокодилячі сльози, нарікав українцям за те, що не вміють шанувати свої українські святощі. Підпису нема. Чи втерпів би він, щоб не росписатись?” (1914. – № 129). У цих рядках – не лише іронія. Автор засуджував непослідовність опонента, його малодушність і дволикість. Така позиція стосовно імені Шевченка на той час була досить поширеною у суспільстві. І про це він нагадував широкому загалу.

Наближалось 100-річчя з дня народження Кобзаря, до якого все прогресивне українство готувалося заздалегідь. Обстановка у суспільстві ставала все більше напруженою. Європі загрожувала війна. Деструктивні сили правили своє. Яскравим свідченням того, як вони оцінювали ювілей Кобзаря, є стаття “Без ювілею” С. Єфремова (1914. – № 29). Автор без прикрас писав про те, що київські шовіністи Шевченкове свято зробили “останніми часами центром своєї брудної уваги...”. Тому автор припускав, що ювілей тепер знов пройде мовчки, “знов доведеться святкувати його в серцях своїх”. Але він висловлював досить оптимістичну надію: “Що ж до самого Шевченкового свята, то ми певні, що кожен українець зуміє одсвяткувати його в серці своїм так, щоб остання перемога хижого націоналізму обернулася на його ж таки голову”. З цього приводу хоч і досить різко, але справедливо висловилася газета “Путь правды” у статті “Крепостники и Шевченко”: “Пуришкевичі зажадали, щоб вшанування пам’яті Шевченка не було допущено, щоб пам’ятника не дозволили відкрити, щоб навіть панахид по рабу божому Тарасу не дозволяли служити”.

Вершиною журналістської майстерності “радян” можна вважати додаток до 46-го номера щоденника – спеціальний випуск, присвячений 100-річчю Т. Шевченка. Розкішно проілюстроване видання за форматом було наполовину меншим звичайного номера “Ради”. Першу частину становили публікації про Т. Шевченка, спогади, його вірші, малюнки (другу займала реклама). У додатку були вміщені фоторепродукції метрики поета, його живопису, портретне фото 1859 року, портрет роботи І. Репіна, фото брата, малюнок художника Честахівського (друга поета) могили на Смоленському кладовищі з підписом: “На вішню пам’ять батькові Тарасові, щирому та коханому Кобзареві”. Цікавими з точки зору історичної достовірності є спогади дружини Шевченкового брата Микити:

“Було це в суботу перед Петром, 28 іюля 1859 року. Пораюсь я в хозяйстві, коли чую, загавкали собаки. Подивилася у вікно, хтось невідомий іде з вулиці у двір просто до хати. Я вийшла у сніи назустріч і стала. Дивлюсь і думаю: хто б це був? А він мовчить, тільки дивиться на мене так пильно і сумно так. Дивимось одно на одного мовчки. “Не пізнаєш?” – спитав він. Як це він сказав, так голос його і по котився до мене в серце. Я тоді як крикну: “Братіку мій, Тарасе! Відкіля ти взявся?” У додатку також вміщена фотографія людини, яка вірою і правдою служила Т. Шевченку, хоч і посмертно. Це І. Ядловський, який був сторожем його могили протягом 32 років. Додаток займав 26 сторінок (з титульними). З них 13 містили тексти та фотоілюстрації про Т. Шевченка.

Загалом, темі Шевченка в досліджуваному виданні присвячена велика увага. І це зрозуміло, адже “Рада”, за словами тодішньої інтелігенції, виконувала місію “національного університету”, була просвітницьким та патріотично-виховним осередком на східноукраїнських землях початку ХХ століття. Такий тон простежувався у публікаціях, де мова йшла про Т. Шевченка не лише як про митця, а й людину, особистість, знакову постать української нації. Тому позиція щоденника в цьому контексті була досить конкретною: пропаганда творчості Шевченка, його значення для літератури й України в цілому має бути послідовною і поступовою, вмотивованою та аргументованою. Варто відзначити цінність авторських публікацій, що можуть служити документальним матеріалом для вчених-шевченкознавців. Як зазначив професор М. Романюк, “історія нашої преси – то безмірна цілина, тому роботи вистачить не тільки сучасникам, а й дослідникам наступних поколінь...” [142, 65].

3.5. Полеміка “радян” та “хатян”: протистояння полярних ідеологій в межах щоденного дискурсу

Як писав А. Животко в публікації “Українська хата”, ідеологічна диференціація політичної думки з початком революції (1905 р.) вимагала, крім часописів, розрахованих на широкого читача, ідеологічно провідних органів... Отже, в 1909–1913 роках на терені України почали з’являтися журнали, які “...приносять розроблення ідеологічних основ визвольного руху та національного і соціального світогляду” [8, с. 40]. Журнал “Українська хата”, який почав виходити з 1909 р., в цьому напрямку зайняв “виразне радикальне становище”. Це був так званий місячник молодих сил (ред. П. Богацький). Поява журналу була тісно переплетена з літературним збірником поезії та прози “Терновий вінок” (з’явився навесні 1908 р.). За словами П. Богацького [8, с. 4–52], вихід цього альманаху зазнав критики з боку С. Єфремова та О. Білоусенка (Лотоцького). Однак С. Єфремов, поважний, постійний критик “Київської старини”, а згодом – критик “Ради” – відверто не критикував нове видання, лише “...вряди-годи то там, то там ущипне, було зачепить зневажливо й дошкульно “сміливих людей”, як сам називав декого з “хатян”. Внаслідок полеміки, що розгорнулася між гуртком творців “Тернового вінка”

(П. Богацький, М. Шаповал, О. Коваленко, В. Скрипник, Ю. Сірий (Тищенко), Ю. Будяк та ін.) і представниками поміркованого напрямку, речником якого була передусім “Рада”, виникло питання про створення свого друкованого органу. Ним і стала “Українська хата”. Найближчий соратник П. Богацького М. Шаповал (М. Сріблянський) так писав про позицію журналу щодо українського визвольного руху: “Національність, до якої прагнемо, має величезний етичний зміст. Ми повинні казати не тільки “так-так”, “ні-ні”, що ми українці та й годі. Ні, треба, щоб українство було ще й цінністю загальною... Українство, як життєва течія – це емансипація від всіх сторонніх моральних, розумових, соціальних і інших впливів. Воно мусить... видвинути виразно свою індивідуальність...” [8, с. 40]. Виходячи з цього, “Українська хата” виступила з гострою критикою традицій дрібних діл і психології решток так званого українофільства з його поміркованим лібералізмом, поверховим демократизмом, лояльністю та орієнтацією в національно-визвольній справі на чужі суспільні сили: натомість висувала вимогу “...поглиблення національно-політичного світогляду, його викристалізування у формі рішучої боротьби в напрямі національного і соціального визволення, в основу якого кляла погодження особи з суспільством. Завершення цього погодження вбачала вона у відродженій Україні, в якій мусіли б знайти свого синтезу соціалізм і індивідуалізм” [94, с. 40].

Серед існуючих тоді періодичних друкованих видань “найгарячіше” виступали проти “Української хати” газета “Рада” та її кола. Між “Радою” та “Українською хатою” розгорнулася гостра та жвава полеміка. Звідси – і два кола “противників” – “радяни” та “хатяни”. Судячи з публікації “Ради”, вихід нового часопису мав досить категоричну реакцію з боку щоденника. Д. Дорошенко (1909. – 15 трав.) називав видання “будівлею з пишно розмальованою вивіскою”: “...а коли заглянути до середини, то віє безутішною пусткою”; часопис “...напханий якимись недоладними і напівграмотними з літературного боку статтями” [47, с. 2].

А в огляді преси (1910. - 10 січ.) Д. Дорошенко, розмірковуючи про зростання кількості та якості української друкованої продукції, з жалем констатував, що перші випуски “Української хати” “...показались досить слабенькими щодо змісту, виявили певну плутанину і необміркованість в питаннях програмного характеру”. Виступаючи від імені редколегії “Ради”, автор статті підкреслював: “...це змусило нас скласти неприхильну оцінку журналові, в якому ми бажали бачити серйозний орган української літературної творчості і публіцистичної думки, а не збірник необробленого... матеріалу” [48, с. 2]. Та наприкінці критик висловив надію, що “Українська хата” незабаром стане солідним журналом. Через кілька номерів

Д. Дорошенко знову звернувся до журналу і присвятив йому черговий “підвал” у “Раді” [49, с. 2–3]. Тут “дісталось” авторам, які, за словами Дорошенка, не вміють справлятися зі своїми темами; він докоряв часопису за слабку літературну критику та публіцистику. Окремо розглядав статтю М. Сріблянського (М. Шаповала) “Pro domo sua”. Зокрема, М. Сріблянський звинувачував в тому, що він “низько ста

вить” твори українських письменників старої “етнографічної” школи. Дорошенко критикував і оповідання Г. Хоткевича, і “відділ красного письменства” журналу (тобто поетичний), називаючи загальний тон поезій досить сіреньким, одноманітним. Пояснення Д. Дорошенка просте: “Не вороже твердження, не злісний намір дискредитувати нове українське літературне підприємство, кермувало нашою неприхильною оцінкою перших випусків “Української хати”, а гіркий жаль, болючий сором, що журнал, який має претензії служити органом нашої молоді, висловлювати її стремління й пориви, показав сумну безцілість і безталанність”. Закінчував критик статтю з надією на те, що часопис невдовзі “виправиться”, стане “солідним журналом”.

Цю полеміку можна розглядати, перш за все, як традиційний і одвічний конфлікт “батьків та дітей”, протистояння полярних ідеологій (“старих”, поміркованих газетярів щоденника та “молодої порості” нового часопису), суперечку між традиційним та модерновим. До речі, “радяни” не дали в щоденнику оголошення про передплату на нове видання. П. Богацький з цього приводу писав, що прикладу “Ради” слідувала й редакція “Киевских откликов” (видання ТУПівців), навіть відмовилася друкувати за умови проплати повідомлення згідно з існуючим тарифом: “Нам стало ясно, що по всьому українофільському фронті було кинуте гасло – бойкотувати їх!..” – писав П. Богацький. Звернувшись з ідентичним проханням за межі Києва, засновники “Української хати” повідомили також про те, як “брутально” вчинили з ними старі “українофіли”. “Виникає питання: чому саме так не по-батьківському, навіть вороже поставились до нас тодішні старші кола українського громадянства? – розмірковував П. Богацький. – З яких мотивів вони різними способами нищили нас, наші заходи, початки нашої роботи?.. Пояснення тому, звичайно пізніше, дав сам “пан” (як його звали) Євген Чикаленко, видавець газети “Рада”, у своїх “Споминах”... Сенс саме такого ставлення... був у тому, що старі кола, уже досвідчені в тяжких видавничих справах, були певні, що українське громадянство, нечисленне тоді та малосвідоме (це, вважайте, за вісім років перед великою революцією!) ще не могло, як належить, удержати передплатою й тих кілька видань, що вже існували. А тому, на їх погляд, не було рації розбивати увагу й матеріальну спрямованість тих, хто вже передплачував досі існуючі видання (наче все українство одним миром мазане!) ще якимсь новим виданням, бо й існуючих було вже аж забагато...” [8, с.16]. Проте деяку толерантність до “Української хати” виявив “Літературно-науковий вісник” і подав на титульному листі повідомлення про новий часопис; виділив також і місце (устами В.Дорошенка) першій різкій критиці (1911. – № 1). Однак, коли в 1911 р. “українофіли” дали генеральний бій “Українській хаті” (саме тоді побачила світ брошура С. Єфремова “Серед сміливих людей. З сучасного письменства”, К., 1911; О. Білоусенко (О. Лотоцький) написав сатиру на “хатян”), М. Грушевський “...підносив голос в нашу оборону” [8, с.17].

Цитуючи по пам’яті “Раду” за 1909 р., П. Богацький писав, що опоненти називали журнал “булькою на воді”: “Сьогодні є, а завтра вже й нема!..”, що деякі

книгарні відмовлялися розпродувати “Українську хату” через її бойкот “Радою”, що погляди “радян” стосовно журналу розділяли і студенти Харкова: “Київ увесь був під ідеологічною п’ятою “Ради” і дивився на “Українську хату” лише через окуляри С. Єфремова і “радян”. Навіть М. Зеров потай приходив купляти примірник до редакції...” Але невдовзі деякі “радяни” почали співпрацювати з “Українською хатою”, і першим був Дорошенко, який “... реферує в “Раді” нові журнали, висміював нашу мову, наш “семинарський” стиль...” [8, с. 21]. Так, Д. Дорошенко за статтю “Угорська Русь” отримав по 25 карбованців гонорару за друкований аркуш.

До “Української хати” потягнулися такі майстри пера: М. Гехтер, С. Черкасенко, О. Кузьмінський (Вечерницький), Сабалдир (Майорський), В. Винниченко та інші.

У 1910 р. в “Українській хаті” друкувався В. Винниченко (по 100 карбованців за друкований аркуш). Заради інтересів часопису видавці пішли на це. В. Винниченко видрукував новели: “Талісман”, “Таємнича пригода”. Це дало підґрунтя “...цнотливій “Раді” і радянам підняти галас про те, що Винниченко пише, а “Українська хата” друкує “страшну порнографію”... Степаненко в книгарні мало не побив автора, а журнал “Українську хату” наказав закинути на горішню полицю і не продавати “такого паскудника”... Знайшовся опікун українофільської моралі?..” Війна з “Радою” не вгавала, а “... доходила вершка після виходу в світ брошури С.Єфремова “Серед сміливих людей” та памфлета О. Білоусенка... Все то скеровано було проти “Української хати”, М. Шаповала, як критика і публіциста її, який не спускав з ока всі ходи і слова “Ради”. Але це нашій справі не тільки не перешкодило, але й допомагало, бо читач починав розбиратись у справах і займав ту чи ту позицію...” [8, с. 21–22].

Як згадував П. Богацький, ходили чутки, що “Українську хату” ранком (на 1911 р.) покинув видавець. Такі чутки розповсюджували “радяни”, зокрема, О. Кузьмінський, який був постійним співробітником “Ради”, і розповів про це дружині після сходки в Чикаленка. А вона, будучи сестрою П. Богацького, переповіла йому. З неприязню писав П. Богацький і про С. Черкасенка “придворного “радянського”, який “силкувався смикнути нас за холоші...” (це пішло від Черкасенкового невдоволення гонораром за драму “Петро Кирилюк”). Також Богацький оприлюднив відомий факт, коли Чикаленко на традиційних зібраннях (“понеділках” у 1912 р.) сказав сестрі Богацького, що він, мовляв, з симпатією ставиться до доброго ідейного хлопця. І попросив передати, що може допомогти якоюсь сумою, щоб завчасно закрити справу – без всіляких неприємностей та складнощів...

У цей період у пресі термін “хатянство” вже мав деякий ідеологічний зміст – як певний світогляд. Часописом зацікавилася молодь – студенти Петербурга, Москви, Харкова, Одеси і навіть Томська. Зокрема, в українських громадах за звичаєм були заведені так звані “українські мінімуми”. Що це означало? Докладніше це описав О. Лотоцький у т. 2 “Сторінок минулого”. Мовляв, робилося все для того, щоб молодий студент виконував розроблений кілька років

тому “Радою громади” “український мінімум”, що передбачав обов’язкову передплату власним коштом “Ради” і “Української хати”, а коли цього не міг зробити сам, йому підшукували компаньйона, але тоді до їхнього обов’язку входила передплата ще якого-небудь часопису [94, с. 104].

Отже, можна зробити висновок, що полеміка між “радянами” та “хатянами” відбувалася на підґрунті конкуренції та боротьби за єдину українську літературу під знаменом національного визволення України. Найбільш справедливе “резюме” стосовно полеміки цих видань належить А. Животку: “Українська хата” виступила з гострою критикою традицій дрібних діл та психології решток так званого українофільства з його поміркованим лібералізмом, лояльністю, угодовством та орієнтацією в національно-визвольній справі на чужі суспільні сили. Натомість висувала вимогу поглиблення національно-політичного світогляду, його викристалізування у формі рішучої боротьби в напрямі соціального і національного визволення, в основу якого клала погодження особи з суспільством. Завершенням цього погодження вбачала вона у відродженій Україні, в якій мусили б знайти свого синтезу соціалізм і індивідуалізм” [65, с. 217]. Але можна зробити висновок, що докори “радян” не завжди були об’єктивними. Адже “є безліч гносеологічних труднощів навіть при відкритому діалозі – неповнота знань, складність проблеми, заплутаність взаємостосунків, слабке володіння аргументацією тощо” [132, с. 272].

Висновки

Щоденник “Громадська думка”/“Рада з моменту виходу і до останніх чисел 1914 р. відстоював народні інтереси, перетворившись на справжню трибуну суспільної думки. Видавець Є. Чикаленко та редколегія газети робили все для того, щоб вона була популярною серед простого народу. Можна з упевненістю стверджувати, що це їм вдавалося: читачі чекали на свою газету, незважаючи на те, що влада чинила перепони.

“Громадська думка”/“Рада”, заявивши про себе як про видання політичне, намагалася весь час знаходитися в гушавині суспільних подій. Особливу активність воно проявило напередодні виборів до першої Державної Думи, а потім – і до наступних. Крім того, спеціальні кореспонденти з Петербурга постачали газету “думськими” новинами, коментували роботу українських представників у парламенті, висловлювали пропозиції тощо. Публікації були досить жвавими, оперативними, що сприяло зростанню авторитету видання. Не менш активну позицію проявив щоденник у висвітленні партійного життя (для цього була навіть введена спеціальна рубрика). Також увагу до себе щоденник привертав не лише актуальністю, а й гостротою публікацій, в яких містилася критика існуючого ладу. Особливо це помітно з фейлетонів. Розквіт цього жанру на сторінках щоденника був стрімким і успішним.

Актуально й патріотично звучали на шпальтах газети публікації про проблеми розвитку української мови на терені Наддніпрянської України.

Несформовані мовні норми позначалися передусім на якості друкованих видань. Крім того, населення, якому довго і послідовно насаджувалися лінгвоцидні ідеї, до сприйняття української мови було не зовсім готовим. Воно вимагало “мови Шевченка”, не відаючи, яка вона. І щоденник, заявивши в першому номері про необхідність пропаганди рідної мови, залишився на цій позиції до кінця. Зі шпальт видання українською мовою до народу промовляли М. Грушевський, Є. Чикаленко, Б. Грінченко, Д. Дорошенко, Олександр Олесь; газета поставила проблему необхідності відкриття українських кафедр у провідних університетах.

Однією з постійних та впливових тем видання була шевченкіана.

“Громадська думка”/“Рада” не лише знайомила читачів з творчістю Кобзаря, а й піднімала питання увіковічнення його пам’яті. Зокрема, це стосувалося побудови пам’ятника Шевченку в Києві: видання цій темі присвятило постійну рубрику, підтримувало ініціаторів збору коштів для такої важливої справи.

Завоювання ринку періодики вже на початку ХХ століття було складною і почасти невдячною справою. На тлі цього виникали різноманітні непорозуміння між виданнями, полемічні виступи на адресу того чи іншого друкованого органу. 1910 р. позначився гострою дискусією між “Радою” та часописом “Українська хата”. На ґрунті цього з’явилися дві непримиренні журналістські течії – “радяни” та “хатяни”. І хоча дискусія тривала швидше на ґрунті непорозуміння між старшим поколінням літераторів та молодшим, полярність поглядів позитивно позначилася на якості самого місячника, не кажучи вже про більш досвідчену “Радю”. Непримиренність позицій на кшталт “батьки – діти” не заважали авторам “Ради” друкуватися на сторінках “Української хати”. Тому полеміку слід розглядати передусім як поштовх до творчості, намагання знайти свої літературно-публіцистичні “ніші” в реаліях тогочасного суспільства.

Загалом можна стверджувати, що успіх “Громадської думки”/“Ради” полягає передусім в тому, що вона була наближеною до народу, намагалася не загравати з ним, а завойовувала свій авторитет завдяки чіткій громадянській позиції, яка іноді дорого коштувала і видавцю, і редакторам, працівникам редакції, але це не спиняло їх від виробленого курсу: писати правдиво, для народу і про народ, виховувати в ньому національну свідомість.

ВИСНОВКИ

Національна преса в Україні має потужні витoki, її можна з упевненістю вважати важливим чинником “формування національного обличчя українського народу, пробудження патріотичних почуттів, усвідомлення своїх морально-історичних коренів” [101, с. 5]. Стрімкий розвиток масових українськомовних видань, який розпочався на початку ХХ століття, зобов’язує дослідників до осмислення історичного минулого, прагнення зберегти правдиві давні джерела і збагатити їх новітніми демократичними ідеями. Перші українськомовні видання заклали міцний фундамент майбутньої журналістики з національно-патріотичним підґрунтям, котра ставила на меті передусім пробудження народних мас від летаргічного невольницького сну, консолідацію всього українства в боротьбі за державність України. Прикметно, що слідом за виданнями Наддністрянської України в Наддніпрянщині патріотично настроєні українці добилися заснування українських газет, які стали на захист поневоленого народу, на підтримку його одвічного прагнення бути вільним.

На ниві “білих” плям української журналістики нині працюють багато дослідників, повертаючи з небуття майже втрачені для історії яскраві сторінки газет та часописів минулого, оскільки з’явилася можливість повноцінно досліджувати архівні матеріали, без пересторог і побоювань братися за пожовтілі і часом стерті публікації, щоб заповнити ті прогалини, які довгий час існували в історії української журналістики. Так, українське журналістикознавство має у своєму активі низку публікацій В. Лизанчука, А. Москаленка, В. Здоровеги, О. Мукомели, В. Шкляра, Ф. Погребенника, А. Погрібного, М. Романюка, П. Федченка, Н. Сидоренко, І. Крупського та ін. До окремих сторінок та аспектів доторкнулися зарубіжні дослідники А. Животко, С. Сірополко, Ю. Тернопільський; неocenенні відомості про пресу та її становлення на початку ХХ століття залишили Д. Дорошенко, Є. Чикаленко, Б. Грінченко, П. Феденко, М. Грушевський, С. Єфремов. Вони особливо цінні тим, що допомагають відновити історичну справедливість стосовно того чи іншого видання, адже “з кожною знищеною газетою втрачається певний слід історично-культурного життя нації. Треба прагнути того, щоб не повторилося те, в чому винне перед нами минуле, бо й сучасне стане минулим і знайде свого суддю” [142, с. 3].

Однією з таких газет є щоденник “Громадська думка”/“Рада”, яка довгий час чекала на вивчення. До її матеріалів зверталось чимало дослідників, і, зважаючи на важливість низки наукових розвідок, можна зробити висновок, що це видання – унікальне джерело інформації в багатьох аспектах: науковому, історичному, мовно-лінгвістичному, духовно-культурному, поліграфічному тощо. Тому для історії української журналістики найбільш корисним є синтез відомих досліджень, а також узагальнення і класифікація фактичного матеріалу.

Дослідники української преси, слідуючи патріотичному поклику М. Грушевського, який цілковито був переконаний у тому, що “українці мусять

всю свою енергію вложити в те, аби взогріти національне почуття, і з ним – по чуття національної спільності, солідарності у різних частин українського народу, та сконцентрувати, можливо, систематично й планово, національні сили тих різних частин на спільній національній роботі. Інакше мертвіє, слабне й відпадає не тільки та частина, якої зв'язь цілостно порушена, ослаблена, слабне також і цілість, всеукраїнський організм...” [27, с. 492–493], ведуть пошуки нових історичних фактів, узагальнюють вже відоме, розробляють плани вивчення нових джерел.

Представлене дисертаційне дослідження, спираючись на вищезазначене, можна розглядати як перспективну складову загальної картини стану та розвитку української преси на початку ХХ століття. У ньому окреслені умови розвитку першої українськомовної щоденної газети в Наддніпрянській Україні в 1905–1914 рр., труднощі у створенні видання, простежений внесок у розвиток української національної преси на початку ХХ століття. Також досліджені жанри публікацій, тематика; особлива увага приділена тим газетним матеріалам, які могли впливати як на формування національної свідомості читацької аудиторії, так і на суспільство в цілому. У дисертації через призму щоденника простежений зв'язок преси, національно-патріотичного та культурно-освітнього руху, його вплив на національно-визвольну боротьбу в Україні. У роботі обґрунтована важливість щоденника для вивчення історії української журналістики початку ХХ століття, доведено, що газета заклала підвалини національної преси, виховала публіцистів, які зуміли стати національно свідомими борцями за волю та незалежність України, громадськими діячами, будівничими української нації. Однак лише цим запропонована розвідка не вичерпується. Наукове осмислення публіцистики щоденника “Громадська думка”/“Рада”, вивчення творчого доробку його співробітників, організації роботи редакції, а також значення для національно-визвольного руху непересічного громадського освідомлювача може в подальшому претендувати на монографію.

Важливим з точки зору історичної достовірності матеріалом у вивченні видання можна вважати архівні матеріали, передусім архів газети “Рада”, а також особисті фонди його працівників, авторського активу, які зберігаються в Інституті рукопису Національної бібліотеки ім. В. І. Вернадського НАН України, гонорарний примірник видання, де по місяцях і роках зібрані відомості про працівників газети, авторів, їхні публікації та літературні заробітки. Сьогодні дослідники мають широкі можливості для поглиблення та узагальнення матеріалу про щоденник, котрий стояв біля витоків національної преси в Україні на початку ХХ століття.

Факти, викладені в дисертаційному дослідженні, дають можливість стверджувати, що видання “Громадська думка”/“Рада” з моменту свого відкриття увійшло в інформаційний простір Наддніпрянської України і закріпилося в ньому, з кожним днем набуваючи популярності, звертаючись до читацької аудиторії рідною мовою, привертаючи увагу загалу насиченою періодичністю виходу, упевнено конкуруючи з іншими газетами, в основному, російськомовними, які задовго до його появи позаповнювали ніші в інформаційному просторі.

Суттєвим моментом в житті такого складного організму, як щоденна газета, було формування редакційного колективу щоденника. Незважаючи на те, що на початку ХХ століття журналістському ремеслу ніде не вчили (в тодішніх університетах спеціальності журналіста не існувало), бажаючих прислужитися першій українськомовній щоденній газеті, а разом з нею – й українській ідеї – було достатньо: в редакції поруч з відомими літераторами працювали люди, далекі від літератури, студенти. Вони гуртом вивчали “ази” журналістської професії безпосередньо на робочих місцях, залишаючись ночувати в конторі редакції (найчастіше це випадало Ф. Матушевському, якого видавець Є. Чикаленко у своїх спогадах називав мучеником преси). Також новоспечені газетярі вели роботу з авторами, опрацьовували листи від читачів, які надходили з усієї України, вміщуючи їх на шпальтах щоденника. Отже, можна зробити висновок, що газета фактично стала справжньою “кузнею” журналістських кадрів. Цей досвід особливо цінний, бо через щоденник пройшло багато журналістів, які пізніше трудилися в інших виданнях, а також стали відомими громадськими чи державними діячами.

З перших днів виходу газета почала набувати рис всеукраїнської. Також поліпшувалося її поліграфічне оформлення: урізноманітнювалися шрифти, з’явилися фотоілюстрація, реклама, що позитивно впливало на її зовнішній вигляд. Редколегія постійно дбала, щоб заголовки до матеріалів були влучними, привертати до себе увагу. Чільне місце у щоденнику займала інформація. “Адже достеменно відомо, ... що інформація, незважаючи на відсутність у ній зримої оболонки, є чи не найважливішим політико-ідеологічним стратегічним товаром. Специфіка інформації полягає в тому, що вона здатна тримати під контролем людину...”[92, с.104], – стверджував В. Лизанчук. В контексті цього варто зазначити, що інформаційні повідомлення видання цілком відповідали вимогам жанру.

Творці “Громадської думки”/“Ради” глибоко переймалися і проблемами рідної мови. Про це було заявлено ще в першому числі. Українська мова, на переконання журналістів щоденника, мала звучати на повен голос. І оскільки мовні правила на той час були ще в процесі становлення, газета взяла на себе досить сміливу місію: нести в народ справжню, не засмічену “русизмами”, “полонізмами” чи “галицизмами”, українську мову.

Звичайно, це давалося дуже нелегко. Газета перебувала в скрутних фінансових та моральних умовах. З одного боку, її економічне зростання видавець прогнозував не одразу, а отже бюджет газети потребував “ручної корекції”, тобто додаткових коштів, з іншого – над нею весь час висів “дамокловий меч” закриття через ідейну позицію. Влада переслідувала журналістів; редакторів нерідко при тягали до суду; на видання накладалися штрафи, а цензори “ловили момент”, щоб отримати хабара (при цьому не гарантували в разі потреби свого заступництва). Все це створювало досить несприятливу атмосферу для становлення, розвитку першої українськомовної щоденної газети на Наддніпрянській Україні. Але, незважаючи на труднощі, перепони, матеріальні нестатки, видання жило, завойовувало авторитет у суспільстві, поступово перетворюючись на трибуну

народної, національної думки передусім завдяки великому патріотизму тієї жменьки українців, які вкладали у неї не лише кошти, а й душу. Слушним у цій ситуації є таке висловлювання: “Істинний патріотизм несумісний з ідеєю вибраності своєї країни, винятковості її ролі в історії... Патріотична свідомість, в тому числі й журналіста, по відношенню як до своєї, так і до іншої країн, носить особливий, при цьому складний характер. Сумнівний патріотизм тих, хто заради піднесеності та процвітання своєї країни здатен зневажати патріотизм інших народів, боротися за своє благополуччя за рахунок благополуччя інших” [132, с. 123–124]. І справді, патріотизм творців щоденника був непідробним, а отже їхні дії були спрямовані задля народу, який вони любили і намагалися докласти максимум зусиль, щоб він зміг піднятися на вищий щабель розвитку, допомогти йому прозріти і твердо стати на національно-патріотичний ґрунт.

Також колектив редакції робив усе для того, щоб видання було популярним у народі. І йому це вдавалося: читачі чекали на свою газету, незважаючи на те, що влада чинила масу перепонів, перш, ніж вона прийде до них. Також вони вболівали за долю газети, коли та через нестатки коштів перебувала під загрозою закриття.

Особливо складною була ситуація на порозі 1911 р., коли видавці, як згадував Є. Чикаленко, виснажилися і не мали змоги своїми коштами перекривати дефіцит бюджету. Тому вони звернулися з листом до своїх передплатників та прихильників, в якому просили підтримати видання, інакше воно закритється. Вже за кілька днів редакція отримала багато листів, в яких люди не просили, а благали зберегти газету. “Майже в усіх листах передплатники гаряче доводять, що без газети нам не можна бути, а деякі й то кажуть, що тоді й жити не варто. Один передплатник із хутора Оржицького Пирятинського повіту оповідає, що коли диякон їхнього села прочитав наш заклик, то обімлів, і його довелося водою відливати. Таке страшне враження зробила на нього звістка про можливість смерті газети... Громади майже всіх великих міст на Україні обіцяли загалом скласти до 4 тисяч карбованців і декотрі вже починають присилати свій пай”, – писав Є. Чикаленко [191, с. 192 –193].

Увагу до себе щоденник привертав на лише гостротою публікацій, в яких містилася критика існуючого ладу і які вигідно вирізняли його з-поміж інших друкованих видань, а й тим, що писав на близькі до народу теми. Не можна стверджувати про пріоритет котроїсь із них: кожній темі надавалася необхідна газетна площа, що характеризувало редколегію не лише як колектив однодумців, а й як демократів-патріотів, котрим не байдужа доля своєї країни і співвітчизників. Зрештою, варто наголосити на тому, що “...створення кожного ЗМІ – результат діяльності його творців, у замислі котрої “відбираються”, а в реалізації фіксуються ... фактори... історичні, соціальні, творчі. Тому кожне видання... має специфічні особливості, шукає і займає свою “нішу” і формує своє “поле” в інформаційному просторі, прагнучи вийти в інформаційне “середовище” того чи іншого шару аудиторії” [132, с. 259]. Великий успіх “Громадської думки”/ “Ради” полягає передусім в тому, що вона була наближеною до народу, намагалася не загравати з ним, а завойовувала свій авторитет завдяки чіткій громадянській

позиції.

Ця позиція іноді дорого коштувала і видавцю, і редакторам, і самим співробітникам, але це не спиняло їх від виробленого курсу: писати правдиво, для народу і про народ, виховувати в ньому національну свідомість, бо, “ як відомо, суспільство не може існувати, не маючи багатосторонньої, точної інформації про дійсність, в тому числі про сферу соціальних відносин” [100, с. 166].

Тому можна зробити висновок, що роль щоденника “Громадська думка”/ “Рада”, який є об’єктом запропонованого дисертаційного дослідження, у становленні українськомовної преси на початку минулого століття дуже велика. Він дійсно був упродовж усього періоду існування (1905–1914 рр.) справжньою трибуною для народу, виступаючи за консолідацію української нації, адже “друковане чи мовлене слово ефективно тоді, коли воно вносить істотні зміни в свідомість чи вчинки людей” [100, с. 127]. Цьому посприяли умови після 1905 року, коли з’явилася можливість започаткувати національну пресу.

Досліджуване видання, незважаючи на всі складнощі, які його супроводжували протягом майже дев’яти років (цензурні утиски, закриття, штрафи, репресії проти редакторів і літпрацівників), виходило щодня на всю Україну, зважаючи на те, що український національно-культурний рух був легальним, а не підпільним. Однак тодішня влада в особі імператора та його апарату не покидала спроб тиснути на нього різними засобами впливу [124, с. 379–433].

Щоденник, обстоюючи демократичні засади, намагався якнайповніше відобразити реалії життя, актуальні проблеми сьогодення, справедливо доводячи, що одна з особливостей “...преси, зокрема публіцистичних матеріалів, полягає в тому, що вона відбиває стан епохи” [100, с. 121]. Важливим чинником є те, що щоденник входив до українських видань, котрі заклали фундамент, з якого виросла “цілісна система національно-патріотичної журналістики. Метою цієї преси є пробудження українства, його консолідація в боротьбі за державність України” [142, с. 5]. У дисертаційному дослідженні також висвітлені умови, в яких розвивалася перша щоденна українськомовна газета в Наддніпрянській Україні на початку ХХ століття, проблеми, пов’язані з цим, а також визначено, який внесок зроблений нею в розвиток української національної преси цього періоду, на конкретних прикладах продемонстровано зв’язок преси, культурно-освітнього та національно-патріотичного руху, обґрунтовано важливість видання для дослідження історії української журналістики та його вплив на розвиток національно-визвольної боротьби в Україні.

Газета “Громадська думка”/ “Рада” піднімала теми політичних реалій країни, пов’язуючи їх з діяльністю чотирьох Державних Дум, розповідала про життя різних політичних партій, які існували на Наддніпрянщині. Послідовно, на протигагу антиукраїнській кампанії, яка дійшла піку в 1913–1914 рр., гідно відбивала шовіністичні нападки опонентів.

Видання торкалося практично всіх граней життя, надаючи на своїх сторінках місце для публікацій представникам національно-культурного руху, тим самим було важливою складовою націогенезу. Газета відігравала передусім просвітни

цьку роль, показуючи людям істинний шлях до свободи.

Аналізуючи вплив “Громадської думки”/“Ради” на суспільство, варто підкреслити те, що саме ця газета, будучи щоденною, послідовно вела ті теми, які мали резонанс, а отже турбували громадськість, викликали до них підвищений інтерес. Це, передусім, проблеми села (земельні відносини, аграрно-економічні питання), життя робітників (розвиток науково-технічного прогресу, економіка, умови та безпека праці), освіти та становлення національної мови (відродження національної школи, навчання українською мовою, відкриття українських кафедр в університетах, впровадження нових мовних норм, застосування української мови в діловодстві тощо), культури (розвиток українського театру, архітектури, підтримка нових літературно-мистецьких течій, формування особливостей українського побуту, увічнення класиків літератури, мистецтва), національного питання та економічного розвитку територій, ставлення до війни тощо.

На підставі вищезазначеного можна говорити про те, що щоденник разом з іншими українськомовними виданнями (які виходили незначними тиражами, існували недовго і т.д.) зробив вагомий внесок у розвиток не лише української національної журналістики, а й культури, літератури, політичної та економічної думки в Україні на початку ХХ століття. Видання сприяло консолідації української нації.

Незаперечним фактом є те, що газета впливала на громадську активність широких верств інтелігенції, котра почасти була досить розрізненою, та селянства, яке на початку минулого століття через брак освіти залишалося темною, неорганізованою масою, залучаючи ці категорії населення до активного громадсько-політичного життя. Особливо це простежується в публіцистичних виступах, сконцентрованих здебільшого в передовицях. Вони сприяли консолідації національних інтересів різних верств суспільства, залученню до визвольного руху.

Газета стала не лише трибуною національної думки. Як вже зазначалося, вона була і носієм української мови, яка на той час лише формувалася. Тому роль “Громадської думки”/“Ради” у виробленні норм, стилів, орфографії української літературної мови дуже помітна.

Також видання зробило значний вплив на формування публіцистичних жанрів (стаття, коментар, відкритий лист, рецензія, огляд, фейлетон, нарис), в яких були широко представлені жанрові особливості – композиційна гнучкість, вільна асоціативна побудова, образ, аналіз і т. д., а також розвинуло їх, зробило кращими зразками української публіцистики.

Важливо зазначити й те, що видання можна розглядати і як своєрідний літопис подій в Україні на початку ХХ століття – в період між двох революцій, оскільки вміщені в ньому матеріали здебільшого мають точне датування, вказують конкретне місце подій, імена, пов’язані з ними. Цей фактаж може бути корисним історикам, мистецтвознавцям, літераторам.

Дисертаційне дослідження дає змогу пізнати в розвитку першу українськомовну щоденну газету “Громадську думку”/“Раду” як явище в

українському житті, кращий зразок української журналістики початку ХХ століття. Тому актуальними в цьому плані є слова С. Петлюри – журналіста, видатного громадського діяча та політика: “Український народ має право на те, щоб не зазіхали на його душу – поверніть же нам наші газету, наші журнали, наше рідне слово. У дні воєнних бур і струсів, у дні розладу господарського життя країни, не слід зупиняти духовних і культурних функцій народного організму... Ми віддали й віддаємо державі усе, що вимагають обставини і потреби бурі, яка знялася й не стихає: своїх синів, братів, своє життя, терпимо нестатки й жертви” [119, с. 12]. Саме заради цього слід час від часу поринати в минуле, щоб пізнавати і підіймати на поверхню наші національні та духовні витоки.

Такі духовні витоки вчать передусім національної гордості. Це важливо особливо зараз – в період побудови нової незалежної України. Публіцистика щоденника може розглядатися як навчальна база для підготовки спецкурсів з історії української преси, жанрів журналістики, об’єктом мовних та стилістичних досліджень. Окремими пластами може бути вивчення таких напрямків, як зв’язок газети з читацькою аудиторією; менеджмент і рекламна діяльність; професійна підготовка журналістів у безпосередньому процесі роботи над газетою; висвітлення окремих тем, що мали вплив на суспільні процеси та ін. Важливим моментом для національного журналістикознавства є також дослідження творчості окремих співробітників та авторів щоденника, оцінка їхнього внеску в історію преси.

Здобутком для історії української журналістики, безперечно, є й висвітлення культурної та духовної тематики; сатиричних жанрів, структури видання та інституту меценатства. Все це – наше коріння, наше минуле, яке ми повинні берегти.

Сьогодні в новій Україні видаються тисячі періодичних друкованих видань. Безперечно, більшість з них стоять на позиціях державотворення, утвердження незалежності, суверенності. Але на ринку періодики зустрічається немало видань, які негативно відображають дійсність, вносячи ворожі нотки в ідею самостійності та незалежності нашої держави. І для того, щоб сучасна національна преса вис тояла, зберегла своє раціональне зерно, необхідно час від часу звертатися до її історичних витоків. Одним із таких виважених в ідеологічному плані джерел і є досліджуване в дисертації щоденне видання “Громадська думка”/“Рада”.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Аграновский В. А. Ради единого слова: Журналист о журналистике. – М.: Мысль, 1978. – 168 с.
2. Агуф М. Печать УССР (1737–1932). – Х.: Укрґоснацменіздат, 1932. – 178 с.
3. Анненков П. М. Так народжується газета. – Х.: Обл. вид-во, 1958. – 35 с.
4. Антонович В. З приводу 45-річчя // Громадська думка. – 1906.– № 104.– С. 2
5. Аржанов К. В., Пирогова Т. А. История отечественной рекламы: Галерея рекламной классики / Под общ. ред. Е. В. Ромата.– Харьков: Студцентр, 2004 . – 304 с.
6. Бабишкін О. К. Боротьба за реалізм в українській літературі кінця ХІХ – початку ХХ ст. (за матеріалами преси). – К.: Вид-во АН УРСР, 1961. – 179 с.
7. Бриліанти Люціос // Рада. – 1908. - № 7. – С. 4.
8. Богацький П., Шаповал М., Животко А. Українська Хата. Київ, 1909 – 1914: (Спогади) / Упоряд. С. Зеркаль. – Нью-Йорк: Укр. громада ім. М. Шаповала, 1955. – 50 с.
9. Богданов Н. Г., Вяземский Б. А. Справочник журналиста. – Л.: Лениздат, 1971. – 687 с.
10. Бойко А. А. Преса православної церкви в Україні 1900–1917 рр. Культура, суспільство, мораль: Монографія. – Д.: Вид-во Дніпропетр. ун-ту, 2002. – 308 с.
11. Бойко І. З. Українські літературні альманахи і збірники ХІХ – початку ХХ ст.: Бібліогр. покажч. – К.: Наук. думка, 1967. – 371 с.
12. Бондар Є. Становлення і розвиток українського радянського нарису. – К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1972. – 74 с.
13. Бондаренко В. В. Використання рубричної реклами на шпальтах східноукраїнських видань кінця ХІХ – початку ХХ століть // Вісн. Київ. нац. ун-ту ім. Т. Шевченка. Сер. Журналістика. – 2004. – № 12. – С. 12–13.
14. Бочаров А. Г. Не сотвори себе гомунуклуса // Вестн. Моск. ун-та. Сер. Журналістика. – 1968. – № 5. – С. 44–54.
15. Бочковський О. І., Сірополко С. Українська журналістика на тлі доби: (Історія, демократичний досвід, нові завдання) / За ред. К. Костева, Г. Комаринського. – Мюнхен: Укр. техніко-госп. ін-т, 1993. – 204 с.
16. Вартанов Г. І. Народжені життям: (Про громадські начала в пресі). – К.: Політвидав України, 1965. – 102 с.
17. Вартанов Г. І. Газета і актив: Про масову роботу редакцій газет. – К., 1977. – 88 с.
18. Вартанов Г. І. Короткий довідник газетного працівника. – К.: Політвидав України, 1989. – 173 с.
19. Васильківський Л. Роздуми на схилі життя // Хроніка–2000. – К., 2002. – Вип. 51–52. – С.379–433.

20. Веркалець М. М. Педагогічні ідеї Б. Д. Грінченка. – К.: Т-во “Знання” УРСР, 1990. – 48 с.
21. Верменич Я. В. Публіцистична і громадська діяльність Є. Чикаленка // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: Зб. ст. – К., 2002. – Вип. 6. – С.100–117.
22. Винар Л. Михайло Грушевський: Історик і будівничий нації: (Статті і матеріали). – К.: Вид-во ім. Олени Теліги. – 1995. – 304 с.; іл.
23. Власть и пресса в России: к истории правового регулирования отношений: (1700–1917): Хрестоматия. – М.: Изд-во РАГС, 1999. – 273 с.
24. Грінченко Б. Тяжким шляхом: Про українську пресу. – К., 1912. – 74 с.
25. Грінченко Б. Три питання українського правопису. – К., 1908. – 110 с.
26. Григораши Д. С. Журналістика у термінах і виразах: Довідник. – Л.: Вища шк., 1974. – 295 с.
27. Грушевський М. Ілюстрована історія України / Вступ. ст. В. А. Смолія, П. С. Соханя. – К.: Наук. думка, 1992. – 544 с.
28. Грушевський М. До наших читачів у Росії // Літературно-науковий вісник. – 1907. – Т. 37. – Кн. 1. – С. 1–6.
29. Грушевський М. До наших читачів // Літературно-науковий вісник. – 1907. – Т. 40. – Кн. 11. – С. 177–188.
30. Грушевський М. З біжучої хвилі. – К.: 1907 – С. 114–115.
31. Грушевський М. Наша газета // Рада. – 1907. – № 1. – С. 2.
32. Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть. – К.: Знання, 1991. – 240 с.
33. Грушевський М. Про українську мову і українську школу. – К.: Веселка, 1991. – 46 с.: іл.
34. Грушевський М. Ілюстрована історія України. – К.: Наук. думка, 1992. – 544 с.
35. Грушевський М. Меморіал Петербурзької академії у справі свободи української мови в Росії // Матеріали з історії національної журналістики Східної України початку ХХ століття / Уклад.: Н. М. Сидоренко, О. І. Сидоренко. – К., 1999. – С. 23 – 25.
36. Голобуцький О., Кулик В. Український політичний рух на Наддніпрянщині кінця ХІХ – початку ХХ століття. – К.: Смолоскип, 1996. – 124 с.
37. Дей О. Словник українських псевдонімів та криптонімів (ХVІ–ХХ ст.). – К.: Наук. думка, 1969. – 560 с.
38. Дей О. Українська революційно-демократична журналістика. Проблема виникнення і становлення. – К.: Вид-во АН УРСР, 1959. – 492 с.
39. Демченко Е. П. Сатирическая пресса Украины 1905-1907 гг. – К.: Наук. думка, 1980. – 147 с.
40. Демченко Е. П. Политическая графика Киева периода революции 1905–1907 гг. – К.: Наук. думка, 1976. – 186 с.
41. Дмитрук В. Т. Нариси історії української журналістики ХІХ ст. – Л.: Вид-во ЛДУ, 1969. – 145 с.

42. Дмитриев М. Техника газеты: Опыт практического пособия для газетных работников. – Х.: Пролетарий, 1928. – 214 с.
43. Дорошенко В. Українська преса // Ілюстрований календар Товариства “Просвіта” на звичайний рік 1914. – Л., 1914. – С.218–223.
44. Дорошенко В. Українство в Росії: Новійші часи. – Відень: Накладом СВУ, 1916. –114 с.
45. Дорошенко Д. І. Нарис історії України: У 2 т. – К.: Глобус, 1992. –Т. 1: (до половини ХУІ століття). – 238 с.; Т. 2: (від половини ХVІІ століття). – 349 с.
46. Дорошенко Д. Євген Чикаленко: Його життя і громадська діяльність. – Прага: Вид-во фонду ім. Є. Чикаленка при Укр. акад. ком., 1934. – 99 с.
47. Дорошенко Д. З газет та журналів // Рада. – 1909. – 15 трав. – С. 1–2.
48. Дорошенко Д. Преса в 1909 році // Рада. – 1910. – 10 січ. – С. 2.
49. Дорошенко Д. З українських журналів. [Українська хата. Кн. VII-VIII; IX; X] // Рада. –1910. – 27–28 січ. – С. 2–3.
50. Дорошенко Д. Мої спомини про давнє-минуле:1901–1914 роки. – Вінніпег, Ман. : Вид. спілка Тризуб, 1949. – 167 с.: іл.
51. Дорошенко Д. Курс історії України: Для вищих класів середніх шкіл. Відень ; К.: Т-во “Вернигора”, 1921. – 231 с.
52. Дорошенко Д. Огляд української історіографії. – Прага: Наклад Укр. ун-ту, 1923. – 222 с.
53. Дроздовська О. “Бути – ось в чому ніхто з нас не повинен сумніватися!”: Місце і роль щоденника “Рада” (1906–1914 рр.) у пропагуванні ідеї національного поступу ХІХ–ХХ ст.: Збірник праць науково-дослідного центру періодики. – Л., 2003. – Вип. 11. – 888 с.
54. Енциклопедія Українознавства : Словникова частина / За ред. В. Куйбійовича. – Париж; Нью-Йорк, 1955 – 1984. Т.1–10.
55. Енциклопедія Українознавства: У 2 т. – Мюнхен; Нью-Йорк: 1949.– Т.1. Ч. 2: Історія. Церква. Право. Культура. Література. – С. 327–366, 475– 476.
56. Еппель В. Нові матеріали до словника українських псевдонімів / Київ. наук. ун-т буд-ва і архіт. – К., 1999. – 116 с.
57. Євселевський Л. І., Фарина С. Я. “Просвіта” в Наддніпрянській Україні: Історичний нарис. – К., 1993. – 128 с.
58. Есин Б. И. Путешествие в прошлое. – М., Изд-во МГУ, 1982. – 160 с.
59. Есин Б. И. Русская газета и газетное дело в России. Задачи и теоретико-методологические принципы изучения. – М.: Изд-во МГУ, 1981. – 132 с.
60. Єфремов С. Історія українського письменства: – К.: Феміна, 1995. – 688 с.
61. Єфремов С. Відгуки з життя та письменства // Матеріали з історії національної журналістики Східної України початку ХХ століття / Уклад. Н. М. Сидоренко, О. І. Сидоренко. – К., 1999. – С. 91–114.
62. Жанры советской газеты: (Учеб. пособие для фак. журналистики ун-тов). – М.: Высш. шк., 1972. – 424 с.
63. Жанри радянської газети: Посіб. для студентів фак. журналістики ун-тів: Пер. з рос. – К.: Вища шк., 1974. – 295 с.

64. Жирков Г. В. История цензуры в России XIX века: Учеб. пос. – СПб. 2000. – 220 с.
65. Животко А. Історія української преси: Навч. посіб. для студентів фак. журналістики вищ. навч. закладів освіти. – К.: Наша культура і наука, 1999. – 368 с.
66. Жовтобрюх М. А. Мова української преси: (До середини 90-х рр. XIX ст.). – К.: Вид-во АН УРСР, 1963. – 415 с.
67. Жовтобрюх М. А. Мова української періодичної преси: (Кінець XIX – початок XX ст.). – К.: Наук. думка, 1970. – 303 с.
68. Журналістикознавчі публікації у серіальних виданнях Київського університету імені Тараса Шевченка 1958 – 1988: Бібліогр. покажч. / Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, Ін-т журналістики; Уклад. Б. І. Черняков. – К., 1999. – 32 с.
69. Жученко М. (Дорошенко Дмитро). Про українську літературну мову// Матеріали з історії національної журналістики Східної України початку XX століття / Уклад. Н. М. Сидоренко, О. І. Сидоренко. – К., 1999. – С. 225–238.
70. Зайченко І. В. Проблеми української національної школи у пресі (друга пол. XIX – поч. XX ст.) / За ред. М.Д. Ярмаченка. – Л., 2000. – 344 с.
71. Зайченко І. В. Педагогічна концепція С. Ф. Русової / Передм. М. Д. Ярмаченка. – Чернігів, 1996. – 116 с.
72. Западов А. История русской журналистики XVIII – XIX веков: (Учебник для гос. ун-тов и полиграф. ин-тов) / Под ред. проф А. В. Западова. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: Высш. шк., 1966. – 544 с.
73. Здоровега В. Мистецтво публіциста: Літературно-критичний нарис. – К.: Рад. письменник, 1966. – 175 с.
74. Здоровега В. Й. Пошуки істини, утвердження переконань. Деякі гносеологічні та психологічні проблеми публіцистики. – К.: Вища шк., 1975. – 175 с.
75. Здоровега В. Й. Підготовка журналістів: Погляди збоку і зсередини // Збірник праць кафедри української преси. – Л.: Вид. центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2000. – Вип. 3. – С. 94 – 101.
76. Здоровега В. Про журналістику і журналістів: Статті, есе, виступи, діалоги. – Л.: Вид. центр ЛНУ імені Івана Франка, 2004. – 133 с.
77. Ігнатієнко В. Українська преса (1816–1923): Історико-бібліогр. етюд. – Х.: Держвидав України, 1926. – 76 с.
78. Ігнатієнко В. Бібліографія української преси 1816–1916. – Х.; К., 1930. – 285 с.
79. Історія української дожовтневої журналістики: Навч. посіб. для студентів вузів із спец. “Журналістика”/ О. І. Дей, І. Л. Моторнюк, М. Ф. Нечиталюк та ін. – Л.: Вища шк.; Вид-во при ЛДУ, 1983. – 512 с.
80. Катренко А. М., Петрук Б. В. Олександр Олександрович Русов. – К.: Нора-прінт, 1998. – 64 с.

81. Капітульська С. Ліга українських меценатів нагородила переможців // Ваше здоров'я. – 2004. – 3 – 9 верес. (№ 34). – С. 3.
82. Качкан В. А. Відблиски зорі Євгена Чикаленка // Українське народознавство в іменах: У 2 ч. – К.: Либідь, 1994. – Ч. 1. – С. 68–177.
83. Качкан В. А. Українське народознавство в іменах: У 2 ч.: Навч. посіб. / За ред. А. З. Москаленка; Передм. А. Г. Погрібного. – К.: Либідь, 1994. – Ч. 1. – 336 с.
84. Качкан В. А. Хай святиться ім'я твоє: Українознавство та пресологія (XIX – перша половина XX ст.) / Наук. ред. М. Романюк. – Л.: Фенікс, 1998. – Кн. 3. – 368 с.
85. Кедровський В. Обриси минулого – Нью-Йорк; Джерзі Сіті: Свобода, 1966. – 132 с.
86. Кизченко В. И. Первая российская революция и культурный процесс на Украине. – К.: Наук. думка, 1984. – 189 с.
87. Книга і друкарство / За ред. М. М. Попова. – К.: Наук. думка, 1965. – 315 с.
88. Кобинець А. В. Шевченківська тематика на шпальтах щоденника “Громадська думка”/ “Рада” (1906–19014) // Образ. – К., – 2003. – Вип. 4. – С. 70–79.
89. Кобинець А. В. Київська хроніка на шпальтах щоденника “Громадська думка”/“Рада” (1906–1914) // Образ. – К., – 2004. – Вип. 5. – С. 58–65.
90. Коновець О. Ф. Просвітницький рух в Україні (XIX – перша третина XX ст.) – К.: Хрещатик, 1992. – 120 с.
91. Крупський І. В. Національно-патріотична журналістика України. (Друга половина XIX – перша чверть XX ст.) – Л.: Світ, 1995. – 184 с.
92. Лизанчук В. В. Радіожурналістика: засади функціонування. Підручник. – Л.: ПАІС, 2000. – 366 с.
93. Лицар праці та обов'язку: Зб., присвячений пам'яті проф. Олександра Лотоцького-Білоусенка / За ред. Б. Гошовського. – Торонто; Нью-Йорк: Євшан Зілля, 1983. – 190 с.
94. Лотоцький О. Сторінки минулого. Частина друга. – Варшава: Укр. наук. ін-т, 1933. – 481с.
95. Лукасевич Л. Роздуми на схилку життя. – Нью-Йорк; Бавнд Брук: Укр. православ. вид-во Св. Софії, 1982. – 342 с.
96. Макаров А. Український побут Києва початку XX століття // Хроніка–2000. – К., 2002. – Вип. 51–52. – С. 379–433.
97. Мамалыга А. И. Структура газетного текста. – К.: Вища шк., 1983. – 137 с.
98. Маніфест 17 жовтня 1905 р. // Матеріали з історії національної журналістики Східної України XX століття / Уклад. Н. М. Сидоренко, О. І. Сидоренко. – К., 1999. – С. 63–64.
99. Мартос Б. Перші кроки Центральної Ради // Хроніка–2000. – К., 2002. – Вип. 51–52. – С.334–351.
100. Масова комунікація: Підручник / А. З. Москаленко, Л. В. Губерський, В. Ф. Іванов та ін. – К.: Либідь, 1997. – 216 с.

101. Матеріали з історії національної журналістики Східної України початку ХХ століття / Уклад. Н. М. Сидоренко, О. І. Сидоренко. – К.: Дослід. центр історії укр. преси, 1999. – 448 с.
102. Миронець Н. І. З епістолярної спадщини громадсько-політичних діячів України // Укр. іст. журн. – 1997. - № 5. – С.119–123.
103. Михайлин І. Історія української журналістики: Книга перша. Період становлення: від журналістики в Україні до української журналістики: Підручник. – Х.: ХІФТ, 2000. – Вип.1. – С. 16–25.
104. Михайлин І. Нарис з історії української журналістики: Методологічні уроки Івана Франка // Українська періодика: історія і сучасність: Доп. та повідомл. сьомої Всеукр. наук.-теорет. конф., м. Львів, 17 – 18 трав. 2002 р. / За ред. М. М. Романюка. – Л., 2002. – С. 30–36.
105. Михайлин І. Л. Основи журналістики: Підруч. – Вид. 3-є, доп. і поліпшене. – К.: ЦУЛ, 2002. – 284 с.
106. Міяковський В. Листи С. О Єфремова до Є. Х. Чикаленка // Укр. історик. – 1975. – № 1 – 2. – С. 142.
107. Москаленко А. З. Теорія журналістики. – К.: Експрес-об'ява, 1998. – 334 с.
108. Нашкерський А. Михайло Грушевський та Сергій Єфремов: дві концепції української журналістики // Збірник праць кафедри української преси / Львів. держ. ун-т ім. І. Франка. – Л., 1995. – Вип. 1. – С. 105–112.
109. Нечиталюк М. Ф. “Білі плями” у вивченні історії дожовтневої української журналістики: (Деякі питання методології і критики наукових джерел) // Українська журналістика і національне відродження: Зб. наук. пр. – К.: НМК ВО, 1992. – С. 33–38.
110. Нечиталюк М. Ф. Методологічні засади історико-журналістської науки // Українська преса. Хрестоматія / За ред. д-ра філол. наук, проф. М. Ф. Нечиталюка. – Л., 1999. – Т.1. Преса Східної України 60-х років ХІХ ст. – С. 8–17.
111. Николаева Д. В. Особенности рекламного процесса в газетах конца ХІХ – начала ХХ в. в. // Вестник МГУ. Сер.10. Журналистика. – 2001. – № 4. – С. 44–53.
112. Нова громада. К., 1906. – № 1. – С. 72.
113. Новий тлумачний словник української мови: У 3 т. / Уклад.: В. В. Яременко, О. М. Сліпушко. – К.: Аконт, 2001. – Т. 1: А – К. – 928 с.
114. Новий тлумачний словник української мови: У 3 т. / Уклад. В. В. Яременко, О. М. Сліпушко. – К.: Аконт, 2001. Т. 3: П – Я. – 862 с.
115. Обрисько Б. А. Реклама і рекламна діяльність: Курс лекцій. – К.: МАУП, 2002. – 240 с.
116. Павличко С. Дискурс модернізму в українській літературі: Монографія. – 2-е вид., перероб. і доп. – К.: Либідь, 1999. – 477 с.
117. Павловський М. Портрет Т. Шевченка // Громадська думка. – 1908. – № 104. – С. 3.
118. Перелік україномовних часописів, що видавалися на території Росії на початку ХХ століття / Упоряд. О. Сидоренко. – Едмонтон, 1990. – 18 с.

119. Петлюра С. Українська життя. – 1915. – № 7. – С. 12.
120. Петлюра С. З українського життя // Україна. – 1907. – Т.11 (квіт.). – С. 20–36.
121. Петлюра С. В. Статті / Упоряд. та автор передм. О. Климчук. – К.: Дніпро, 1993. – 341 с.
122. Петров С. С. Книжкова справа в Києві 1861–1917. – К.: “Екс. Об.”, 2002. – 375 с.
123. Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2 т. – К.: Либідь, 1992. – Т. 1: До середини XVII століття. – 640 с.; Т. 2: Від середини XVII століття до 1933 року. – 608 с.
124. Полонська-Василенко Н. Цензурні утиски на Україні // Хроніка–2000. – К., 2002. – Вип. 51–52. – С. 379–433.
125. Погребенник Ф. Євген Чикаленко і його мемуари // Україна. – 1992. – № 1. – С. 13.
126. Погрібний А. Г. Борис Грінченко: Нарис життя і творчості. – К.: Дніпро, 1988 . – 268 с.
127. Постернак С. Із історії освітнього руху на Україні. – К., 1920. – 127 с.
128. Прилюк Д. М. Проблеми теорії публіцистики: (Архітектоніка твору): Лекція. – К., 1970. – 68 с.
129. Прилюк Д. М. Теорія і практика журналістської творчості. Методол. проблеми. – К.: Вища шк. 1973. – 271 с.
130. Прилюк Д. М. Теорія і практика журналістської творчості. Проблеми майстерності. – К.: Вища шк. 1983. – 280 с.
131. Продан І. М. Тарас Шевченко в працях С. Єфремова // Збірник праць науково-дослід. Центру періодики. – Л., 1998. – Вип. 5. – С. 300–306.
132. Прохоров Е. П. Введение в теорию журналистики: Учеб. для студентов вузов, обучающихся по направлению 520600 и спец. 021400 “Журналистика”. – 5-е изд., испр. и доп. – М.: Аспект Пресс: Изд-во Моск. ун-та, 2003. – 367 с.
133. Рада. – 1914. – № 46 . – (Ілюстр. додаток. – 26 с.).
134. Реклама. Словник термінів / Підготував Р. Г. Іванченко. – К., 1998. – 207 с.
135. Різник М. Г. Письмо і шрифт / За ред. нар. худ. СРСР В. І. Касіяна. – К.: Гол. вид-во об-ня “Вища шк.”, 1978. – 150 с.
136. Різун В. В. Літературне редагування: Підручник. – К.: Либідь, 1996. – 236 с.
137. Різун В. В., Мамалига А. І., Феллер М. Д. Аспекти теорії тексту. Нариси про текст. – К.: РВЦ “Київ. ун-т”, 1998. – С. 3 – 59.
138. Різун В. В., Трачук Т. А. Нарис з історії та теорії українського журналістикознавства: Монографія / Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2005. – 232 с.
139. Різун В. В. Основи журналістики у відповідях та заувагах / Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2004. – 80 с.
140. Романюк М. М., Галушко М. В. Українські часописи Львова 1848–1939: історико-бібліографічне дослідження: У 3 т. – Л.: Світ, 2001. – Т.1: 1848–1900 рр. – 744 с.

141. Романюк М. М. Українська преса Північної Буковини (1870-1918 р.р.). – Л., 1998. – 200 с.
142. Романюк М. М. Українське пресознавство на порозі ХХІ століття. – Л., 2000. – 110 с.
143. Романюк М. Історія української преси: Проблеми періодизації // Збірник праць Науково-дослідного центру періодики. – Л., 1994. – Вип. 1. – С. 6 – 13.
144. Рубан В. А. Свобода друку і шляхи її здійснення: Лекція. – К., 1970. – 105 с.
145. Руденко О. Федір Матушевський, редактор і публіцист // Українська періодика: історія і сучасність: Доп. та повідомл. п'ятої Всеукр. конф., м. Львів, 27–28 лист. 1988 р. / За ред. М. М. Романюка. – Л., 1999. – С. 574–584.
146. Русова С. Проект новой свободной школы для Украины // Народный учитель . – 1907. – № 9. – С. 5–9.
147. Русова С. Загально-земський з'їзд у справі народної освіти // Світло. – 1911. – Кн . 1. – С. 33 – 52.
148. Сербенська О.А. Мовна діяльність журналіста: Методологічні засади Івана Франка // Українська періодика: Історія і сучасність: Доп. та повідомл. восьмої Всеукр. наук.-теорет. конф., м. Львів, 24 – 26 жовт. 2003 р. – Л., 2003 . – С. 33–37.
149. Світ І. Федір Павлович Матушевський // Хроніка–2000. – К., 2002. – Вип. 51–52. – С. 671–688.
150. Сибіренко-Ставроянні О. В. Аналіз заголовків київських газет другої половини ХІХ – початку ХХ ст. // Журналістика: Преса, телебачення, радіо: Респ. міжвід. наук. зб. – К.: Либідь, 1991. – Вип. 23. – С.125–132.
151. Сидоренко Н. М. Гасло національної свідомості в українській пресі початку ХХ ст. // Вісн. Київ. ун-ту ім. Тараса Шевченка. Сер.: Журналістика. – К ., 1993. – С. 20 – 31.
152. Сидоренко Н. М. Українська преса як фактор формування національної свідомості (ХІХ – поч. ХХ ст.) // Журналістика: Преса, телебачення, радіо: Міжвід. наук. зб. – К.: Либідь, 1992. – Вип. 24. – С. 3–12.
153. Сидоренко Н. Галевич Валентин Олександрович // Українська журналістика в іменах: Матеріали до енцикл. словника / За ред. М. М. Романюка. – Л., 2002 . – Вип. 9. – С. 62–63.
154. Сидоренко Н. Гехтер Максим Григорович // Українська журналістика в іменах: матеріали до енцикл. словника / За ред. М. М. Романюка. – Л., 2002. – Вип. 9. – С. 56–69.
155. Сидоренко Н., Сидоренко О. Пробудження національного духу // Матеріали з історії національної журналістики Східної України початку ХХ століття / Уклад. Н. М. Сидоренко, О. І. Сидоренко. – К.: Дослід. центр історії укр. преси. 1999. – С. 15–16.
156. Сірополко С. Історія освіти в Україні. – К.: Наук. думка, 2001. – 912 с.
157. Славинський М. Чикаленко // Тризуб. – 1929. – № 29–30. – С. 3.

158. Славiк Я. Росiйський уряд i український рух перед Свiтовою вiйною. Прага, 1930. // Феденко П. Український рух у ХХ столiтті. – Лондон: Наше слово, 1959. – С. 64.
159. Словник чужомовних слiв / І. Бойкiв, О. Iзюмов, Г. Калишевський, М. Трохименко. – Репр. вiдтв. з вид. 1955 р. – К.: Родовiд; Музей Iвана Гончара, 1996. – 535 с.
160. Сляднева О. В. Очерки истории российской рекламы: Учеб пособие: В 2 ч. Ч. 1. – СПб., 2001. – 138 с.
161. Смирнова Т. Прийоми використання образiв у рекламних творах. Образ. – К., 2004. – Вип. 5. – С. 11–17.
162. Солодкий С. Спiвробiтництво Симона Петлюри у щоденнику “Рада” // Українська перiодика: iсторiя i сучаснiсть: Доп. та повiдомл. шостої Всеукр. наук.-теорет. конф., м. Львiв, 11–13 травня 2000 р. – Л., 2000. – С. 468–471.
163. Справочник для журналистов стран Центральной и Восточной Европы. Пер с англ. – М.: “Права человека”, 1998. – 152 с.
164. Стадник О. В. Борис Гринченко – творець дослiдник української преси // Українська перiодика: iсторiя i сучаснiсть: Доп. та повiдомл. четвертої Всеукр. наук.-теорет. конф., м. Львiв, 19 – 20 грудня 1997 р. – Л., 1997. – С. 251–253.
165. Старицька-Черняхiвська Л. 25 рокiв українського театру: Спогади та думки // Україна. – 1907. – № 10. – С. 47.
166. Статистика судових репресiй за полiтичнi справи. З’iзд дячiв народнiх унiверситетiв. Маленький фельетон // Рада. – 1908. – № 7. – С. 2–3.
167. Теорiя i практика радянської журналістики (Основи майстерності. Проблеми жанрiв): Навч. посiб. для студ. фак. журналістики ун-тiв / Під ред. В.Й. Здоровеги. – Л.: Вид-во при Львiв. ун-ті, 1989. – 328 с.
168. Тернопiльський Ю. Л. Українська преса з перспективи 150-лiття. – Держзi Ситi: Вид-во М. П. Коць, 1974. – 176 с.
169. Тимошик М. С. Лишусь навiки з чужиною... Митрополит Iларiон (Іван Огiєнко) i українське вiдродження: Наук. вид. / Передмова О. Кравченка та В. Скопенка. – К.: Наша культура i наука; Вiннiпег: Укр. православ. собор Св . Покрови, 2000. – 540 с.
170. Тищенко (Сiрий) Ю. Першi Надднiпряньскi масовi полiтичнi газети “Село” i “Засiв” (1909-1912) // Хронiка–2000. – К., 2002. – Вип. 51–52. – С. 291-311.
171. Тищенко (Сiрий) Ю. З моїх зустрічей: Спогади / Упоряд. О. І. Сидоренко, Н. М. Сидоренко; Передм. М. А. Шудрi. – К.: Дослiд. центр iсторiї укр. преси, 1997. – 112 с.
172. Українська журналістика: вчора, сьогодні, завтра: Iсторико-теоретичний нарис / В. І. Шкляр, О. К. Мелещенко, О. Г. Мукомела, І. С. Паримський. – К.: 1996. – 168 с.
173. Українське журналістикознавство в працях науковцiв Інституту журналістики Киiвського унiверситету iменi Тараса Шевченка, 1993 – 1998: Вибрана бiблiографiя / Киiв. нац. ун-т iм. Тараса Шевченка, Ін-т

- журналістики; Уклад.: В. Ф. Іванов, Б. І. Черняков. – К.: Центр вільної преси, 1998. – 24 с.
174. Українське журналістикознавство. Дисертаційні дослідження, 1982 – 2000 рр.: Бібліографічний покажчик / Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, Ін-т журналістики; Уклад. Б.І. Черняков. – К., 2000. – 63 с.
175. Українська преса. Хрестоматія / За ред. д-ра філол. наук М. Ф. Нечиталюка. – Л., 1999. – Т.1: Преса Східної України 60-х років ХІХ ст. – 522 с.
176. Ученова В. В. Основные направления разработки теории публицистики: Учебно-метод. пособие. – М.: Изд-во Моск. Ун-та, 1978. – 68 с.
177. Ученова В. В, Старых Н. В. История рекламы: Учеб. для студентов вузов. – 2-е изд. – М.: Питер, 2002. – 303 с.
178. Ученова В. В. История отечественной рекламы. 1917–1990: Учеб. пособие по дисциплине “Основы рекламы и публлик рилейшнз” для студентов вузов, обучающихся по направлению 520600 и специальности 021400 “Журналистика”. – М.: ЮНИТИ – ДАИА, 2004. – 287 с.
179. Феденко П. Український рух у ХХ столітті. – Лондон: Наше слово, 1959. – 267 с.
180. Федченко П. М. Матеріали з історії української журналістики. Вип. І: Перша половина ХІХ ст. – К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1959. – 338 с.
181. Федченко П. М. Преса та її попередники: Історія зародження й основні закономірності розвитку. – К.: Наук. думка, 1969. – 348 с.
182. Фіголь Н. М. Культура періодичного видання (на прикладі газети “Рада”) // Поліграфія і видавнича справа. – Л., 2002. – Зб. 39. – С. 134 – 139.
183. Франко І. Дещо про нашу пресу. Частина перша // Літературно-наук. вісн. – 1905. – Т. 31, кн. 7. – С. 62 – 81; Дещо про нашу пресу. Частина друга // Там само. – С.174–188.
184. Франко І. “Альманах чи газета” // Збір. творів: У 50 т. – К.: Наук. думка, 1976 – 1986. – Т. 28. – С. 471–529.
185. Хорунжий Ю. М. Українські меценати: Доброчинність – наша риса. – К.: Вид. дім “КМ Академія”, 2001. – 137 с.
186. Черкасенко С. Народні вчителі й рідна школа // Світло. – 1914. – Кн. 7 – 8. – С. 7–20.
187. Чередниченко С. От “Шустова и сыновей” к святой Пасхе // Рекламн. мир. – 1996. – № 4. – С. 50–58.
188. Черняков Б. И. Поэтика и язык изобразительной публицистики: Метод. разработка по спецкурсу “Основы изобразительной журналистики” / Киев. ун-т, фак. журналістики. – К.: Fotoinfo, 1990. – 60 с.
189. Чикаленко Є. Розмова про мову. – 2-е вид. – Петроград, 1917. – С. 28–29.
190. Чикаленко Є. Спогади: Зібрання творів. У 7 т. – К.: ТОВ Компанія “РАДА”, 2003. – Т.1.– 432 с.: іл.
191. Чикаленко Є. Щоденник (1907-1917). – Л.: Вид. кооператива “Червона калина”, 1931. – 496 с.

192. Шаповал Ю. Г. Літературно-науковий вісник (1898–1932 рр.): Творення державницької ідеології українства. – Л., 2000. – 352 с.
193. Шаповал Ю. Г. Феномен журналістики: проблеми теорії. Монографія. – Рівне: РВП “РОСА”, 2005. – 248 с.
194. Шевельов Ю. Українська мова в першій половині двадцятого століття. (1900–1941). Стант і статус // Шерех Юрій. Поза книжками і з книжок. – К.: Київ. Вид-во “Час”, 1998. – С. 281–392.
195. Шевченко Т. Г. в епістолярії відділу рукописів. – К.: Наук. думка, 1966. – 492 с.
196. Шевченківський словник: У 2 т. / Ред. колегія: Є.П. Кирилюк (відп. ред.) та ін. – К.: [Вища шк. Голов. ред. УРЕ], 1976. – Т. 1: А–Мол. – 415 с.
197. Шевченківський словник: У 2 т. / Ред. колегія: Є.П. Кирилюк (відп.ред.) та ін. – К.: [Вища шк. Голов. ред. УРЕ], 1977. – Т.2: Мол–Я. –412 с.
198. Шкляр В. И. Энергия мысли и искусство слова. – К.: Выща школа. Головное изд-во, 1988. – 199 с.
199. Шульгін О. Є. Х. Чикаленко як громадський діяч // Тризуб. – 1929. – № 29 – 30. – С. 26.
200. Щурат В. Початки української публіцистики: (В соті роковини “Украинского вестника”) // Діло. – 1916. – № 57.
201. Ярмоленко Т. Стиль і мова газети. – К.: Вид-во політ. літ-ри України, 1965. – 119 с.
202. Ясинський М. До питання про початок української преси // Бібліологічні вісті. – 1923. – Ч. 4. – С. 43–46.
203. Яцина О. А. Національно-культурний рух 1907–1914 років і українська преса: Автореферат дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 – Х., 2002. – 16 с.
204. Архівні матеріали Інститут рукопису Національної бібліотеки НАН України ім. В. І. Вернадського (далі – ІР НБУВ)
205. Чикаленко Е. комітету по сооружению памятника Т. Г. Шевченко. Письмо 23 декабря 1912 г. из Киева // ІР НБУВ. – Ф. 1, од. зб. 1, спр. 35804. – Арк. 1.
206. Чикаленко Євген Харламович Ніковському Андрію Васильовичу. Лист 18 вер. 1908 р. з Києва до Одеси // ІР НБУВ. – Ф. 1, од. зб. 1, спр. 35805.– Арк. 1–2.
207. Доверенность, выданная А. В. Никовскому издателем газеты “Рада” Е.Х. Чикаленко, на право проведения работ по ликвидации газеты. 3 янв.1915 г., Петроград. Оригинал типограф., машинопись, за подписью Е. Х Чикаленко, заверенная нотариусом Л. Ф. Заверт // ІР НБУВ. – Ф. 226, – од. зб. 1, № 7. – Арк. 2.
208. “Рада”. Ред. газ. – Ніковському А. В. Листівки з прох. написати рецензії на деякі монографічні та періодичні видання. 3 груд. 1908 р. – 5 жовт. 1911 р. З Києва до Одеси // ІР НБУВ. – Ф. 226, од. зб. 4, № 12–13. – Арк. 4.
209. Список передплатників газети “Рада” по губерніях та областях; додаток: привітання на свята // ІР НБУВ. – Ф. 44, од. зб. 1, № 10. – Арк. 2.

210. Издатели и сотрудники газ. “Рада”. Командующему войсками Киевского военного округа. Объяснит. зап. по поводу помещ. в газете статей “Конец сезона” и “Шансы войны и мира”, б/д, 1914 г. // IP НБУВ. – Ф. 44, од. зб. 1, № 13. – Арк. 1–2.
211. Грушевський Михайло Сергійович – Чикаленку Євгену Харламовичу. Листи: черв. 1905–5 квіт. 1918. з Львова до Києва // IP НБУВ. – Ф. 44, од. зб. 14, № 335–348. – Арк. 1–21.
212. Ніковський Андрій Васильович – Чикаленку Євгену Харламовичу. Листи: 6 вер. 1908 р. – 22 жовт. 1917 р. з Одеси, Києва, до Києва, с. Перешори, Херсонської губ., Кисловодська // IP НБУВ. – Ф. 44, од. зб. 118, № 490–606. – Арк. 1–159.
213. Олесь (Кандиба) О. – Чикаленку Євг. Харл. Листи 26 бер. 1909 р. з Житомира до Києва // IP НБУВ. – Ф. 44, од. зб. 10, № 607–612. – Арк. 1–7.
214. Павловський М., Єфремов С. та ін. – Чикаленку Євгену Харламовичу. Листівка 23–24 черв. 1913 р. з Києва до Кисловодська // IP НБУВ. – Ф. 44, од. зб. 1, № 615. – Арк. 1.
215. Грінченко Марія Микол. – (Чикал.) Євг. Харл. Лист 18 вер. 1910 р. з Києва // IP НБУВ. – Ф. 44, од. зб. 1, № 334. – Арк. 1–2.
216. Грінченко Борис Дм. – Чикаленку Євг. Харлам. Листи 22 бер. 1897 р., 25 липня 1901 р. з Чернігова до Кононівки, Київсько-Полт. з. д. // IP НБУВ. – Ф. 44, од. зб. 2, № 232–333. – Арк. 4. Центральний державний історичний архів України (ЦДІА)
216. Киевский временный комитет по делам печати Министерства внутренних дел // ЦДІА. – Ф. 295, оп. 1, спр. 33. – Арк. 11.
217. Там само, оп. 1, спр. 139. – Арк. 38.
218. Там само, оп. 1, спр. 7. – Арк. 148.
219. Там само, оп. 1, спр. 33. – Арк. 4.
220. Там само, оп. 1, спр. 33. – Арк. 6.
221. Там само, оп. 1, спр. 4. – Арк. 3.
222. Там само, оп. 1, спр. 139. – Арк. 115.
223. Там само, оп. 1, спр. 33. – Арк. 11.
223. Там само, оп. 1, спр. 51. – Арк. 1.
224. Там само, оп. 1, спр. 41. – Арк. 8–10.
225. Там само, оп. 1, спр. 7. – Арк. 96.
226. Там само, оп. 1, спр. 7. – Арк. 199.
227. Там само, оп. 1, спр. 4. – Арк. 15.
228. Там само, оп. 1, спр. 7. – Арк. 376.
229. Киевское охранное отделение // ЦДІА. – Ф. 275, оп. 1, спр. 1111. – Арк. 21, 26.
230. Там само, оп. 1, спр. 1111. – Арк. 6, 21, 26. Центральний державний архів вищих органів влади України
232. Канцелярія Директорії УНР, 1919 // ЦДАВО. – Ф. 1429, оп. 1, спр. 1344. – Арк. 2.

ДОДАТОК А

Криптоніми та псевдоніми співробітників та авторів щоденника

Аркас Микола: А. . . ., А-а, А-с, А-с Н., Необачний.

Богацький Павло: Б, П. Б., Б. Г-цький, П. Жучок, П. Олександренко, П. Оль, Павло Б., Я. Стоколос, Студент, Aliens, Alienus.

Васильченко (Панасенко) Степан: В. П., Вітер, Загородній, Ів. Глеченко, -ко, -ко В. П., Панас Стецько, Степ Вечірній, W-ко, Танасюк Панас, Ф. Темний.

Виноградова (Коваленко) Марія: М. П., Я-а М., Козачка, Козачка М., Полтавка М., Полтавка Маруся, Ясна Маруся.

Галевич Валентин: В. Г., Вал. Г., Вал. Гал., Галич Вал., Г-ч Вал., Ко-тор, Александрович М., Валентин Г., Вега, Громадянин, Гуртовий, Доля В., Кооператор, Сумний, Тось, Хмурий, Walle, Valle.

Гехтер Максим: А., Г. Р., М. Г., М. П-ер, Г-ович, М. Г-р, М. Григорович, Економіст, Максим Литвин, Літописець, Мак., Максим, Меломан, Могар, Ольгін, Оптиміст, Рецензент, Робітник, М. Росьовий, М. Рузин, Ю. Яровий, М. Н., Nov., Nowus та інші.

Грінченко Борис: Б., Б. Г., В. Ч., Г., В-ий, П. В-ий, Б. Грин-ко, М-р-с, Вартовий, П. Вартовий, Б. Вільхівський, М. Гримач, Немірич, Перекотиполе, Іван Перекотиполе, Н. Сельський, Чайченко, В. Чайченко, Василь Чайченко, Чемеріч, Леонід Яворенко, С. Ярошенко та інші.

Грінченко Марія: М. Г., М. З., М. Данко, М. Доленко, М. Загірна, Марія Загірня, М. Чайченко, Маруся Чайченко та інші.

Грушевський Михайло: Г., З., З. М., М. Г., М. С. Г., М. Г-ий, М. Гр., М. Груш., З-ка Михайло, М. Заволока, Козак Михайло, Оптиміст, Сергієнко З-ка, М. Сергієнко, Хлопець, М. Хрушевски, Observator та інші.

Дмитрієв Микола: М. Д., Слобожанин.

Доманицький Василь: В. Д., Д., В.Д-ий, В. Д-кий, В. Дом., В. Доман., В. Вітер, Василь Вітер, Звенигородець, Колодянин, В. Колодяньський, Василь Потребитель, W. D. та інші.

Дорошенко Дмитро: Д. Д., Ж., М. Ж., П. С., Д-ко, Д. Д-ко, Д. Д-нко, М. Ж-ко, Хома Брут, Дядько Дмитро, М. Жураховський, М. Жученко, М. Забаревський, Д. Іваненко, Книголюб, Мандрівець, Молодые друзья – земляки автора, Надесманець, Посполитий, Присутній, Свідок, Хуторянин з-під Глухова.

Дурдуківський Володимир: В.-, В. Д., В. М., В. Д-скій, В. М-ць, В. Коновченко, В. Мировець, Скавло та інші.

Єфремов Сергій: Е. С., Є., Є. С., Н. С., Р., С., С. А., С. О., С. О. Е., А-вич С., а-я С., Е-мов С., Є-мов С., Р-л, С-ць С., Александрович С., Волосожар, Дніпровенко Р., Земець, Киянин, Лановий Тр., Липовчанин, Охріменко С., Палець Сергій, Редакція, Ромул, Сергій, Сергій Є., Ситковецький С., Устяк П., Член клубу, Ярошенко С., Z., Nemo, Scrida, Spectator.

Жебуньов Леонід: Л. Ж., Левко, Український демократ Л. Ж., Хуторянин.

Жук Андрій: А. Жука: А. В., А. Ж., А. І., Ж., І. А., А-ій, А. А-ко, Ан., Ан-ій, Андрій Андрієнко, А. Вовк, А. Вовчанський, А. Ільченко, А. Мільченко, Хрущ, N. N.

Квасницький (Трейман) Юхим: В. К., Г. К., Г. Т., Е. К., Є. Г., К., К. В., Т. Р., Ф. Г., Ф. Т., Ф. Ч., Гр., Тр., Єв. К., Кв. Є., Кв-цький Є., К-ий Г., Неч. Є., Т-ін Ф., Тр. Г., Гак, Ге, Ге-Те, Глаголь, Імпресіоніст, Іногородній, Карапишанець, Краснорядченко, Кубанець, Трейман, Тусін Ф., Lib.

Коваленко Григорій (Андрійович): Коваленко-Коломацький Г., Ко-Ко, Южнорусс, Сьогобічний Гр., Гетьманець Гр., Смутний Гр.

Козловський Всеволод: В. К., Вс. К.

Королів (Старий) Василь: В., В. Д., В. К., В. Н., В. С., В. Д-ий, В. К.-ьов, В. С-ий, В. Ст., Диканський, В. Дикий, В. Каров, І. Крок, Ю. Підстаркуватий, П. Подорожний, М. Радський, К. О. Роль, В. Старий, Василь Старий, П. Тодюк, Старий Хуторянин, П. Щур, Y. N-h, Amator.

Леонтович Володимир : В. Л., Л., В. Л-ко, В. Левенко.

Левицький Модест: М. Л., М. П., М. П-ович, М. Пилипович, Виборний Макогоненко, М. Вигнанець, Дід Модест, Залізничний служачий, Ирод, М. Пилиповець, М. Пилипович, М. Поліщук, М. Рогаль, М. П. Студент.

Липинський Вячеслав: В. Л., В. Правобережець, W. L.

Лозинський Михайло: М. Л., М. М., М. Л-ий, М. Л-кий, Михайл Ахрим., Закордонний, М. Михайленко, Михайло Михайлів, М. Михайлович, Радикал, Austriacus, Observator, Verax.

Лотоцький Олександр: А. Б., О. І. Л., О. Л., Л-ий О., Л-кый А., Л-цкй А., Білоусенко О., Білоусенко Ол-др, Лотоцци, Любенький О., Новий Нестор, Подоляк О., Чижик, Чижик О., Чорноморець Б., Шпориш, Spectator.

Матушевський Федір: Ф. В.-С., М., Ф. М., Ф. М-ий, Ф. К. М-ський, Ф. Мт., Ф. М-шевський, Мартин Боруля, Ф. Ганнусенко, Ф. Майкут, Оптиміст, Смелянец, Федір М., Ф. Чулий, Шпонька та ін.

Ніковський Андрій: А., А. В., А. Н., В., А-й, Ан. Н., Ан. Яр., А-я Вас-ко, В-ко, А. В-о, А. В-о, Ник. Ков-скій, Н-кий, Ан. Ник-скій, Н-ський, О-о, А. Я-ч, Василько, А. Василько, Приходько, Йосиф Стефанович, А. Танаскович, А. Яринович та інші.

Огієнко Іван: І. О., О-ко, Олієнко Іван, Рулька Іван.

Олесь (Кандиба) Олександр: Н. Н., О., О. О., О. Ол., Ол-сь О., О-сь, Валентін В., Красолька Ганна, Олександренко О., Фотограф.

Павловський Мефодій: А. Б., Б., В. Б., В. О., Л., М., М. І., М. Л., М. П., О. О., П., Р., Ю. П., Гр. Єр., І-вич, І-ч М., Л-й, Л-кий М., М-ко П., М-менко П., Муз-ко П., М-ченко П., П-вич, П-ий М., П-ій, П-й М., П-ський М., С-нин, Ем-Пе, Єринович М., Іванченко М., Київський Микола, Кий, Лісовецький М., Музиченко П., Музиченко Павло, Мусій, Нар. учитель, Обсерватор, Перекотиполе Іван, Попілястий, Свій, Соколянський І., Сторонній, Тон, N. N., R., X., Z., Amator, A-Moll, M-ed, Observator.

Пахаревський Леонід: Е. П., Л. П., Л. Ч., С. К., П-ський Л., Свірг Л., Ч-й Л., Ч-лий Л., Бич-Лубенський Костянтин, Курсіст, Матяш О., Мечтатель, Ніякий,

Одинець Гаврило, Свірговський Л., Чулий Л., Щербатий Л., Щирий М., Lapidus K., Litera.

Петлюра Симон: В. Марченко, В. Салевський, І. Рокитний, С. Просвітянин, О. Ряст, С. Торнтон та інші.

Піснячевський Віктор: В. П, П. К., Вік. П., В-ко, Г-ко А., П-ський В., С-ко В., Віктор П., Воєнний, Горленко Андрій, Морський В., Семинарист Б., Сивко, Співаченко, Старший Товариш, Столичний театрал, Шпигун Микита, W. P., Mortalis та інші.

Порш Микола : М. В., М. В. П., М. П., М. С., М. Ч., П., Мик. П., П-ток А., П-ш М., Виборець, Владек, Гордієнко М., Гордієнко Микола, М Микола П., Полуботок, Чацький М. та інші.

Русов Олександр: А. Р., О. О., О. Р., В-а, О-вич, О., Р-в А., Бувший земець, Волоцюга, Дописуватель, Звісний старий, Кирпатенко О., Саша-Янгол, Старий українець, Українець.

Русова Софія: С. Р., Р-ва С., Р-ова, Баба Нона, Нона С., та інші.

Саліковський Олександр: А.С., А.Ф.С., О. Х., С. О., Ал. С., Ол. С., С-ний Ол., С-кій Ал., Алеко, Старый товариш, Хатченко, Хоменко О., Senex.

Самійленко Володимир: В., В. С., В-ий, ...ій, В. С-ий, Маруся Вітрова, В. Іванченко, Ікс, В. Полтавець, В. І. Полтавець, Сивенький, В. Сивенькиць, Смутний, Л. Сумний, Itaccato.

Старицька-Черняхівська Людмила: Л. М., Л. С., Л. Ч., Л. С-ч, д-р Г. Гордон, Маленька Мушка, Старенька муха, Тінь минулого та ін.

Стебницький Петро: П., П. С., С. Л., С.-ій, С...ій, С-й, С-т П., С-ъ, Ирпенский А., Малоросс, Малороссиянин, Смуток П., Смуток Павло, Хмара Павло.

Степанківський Володимир: В. С., В. С-ий, В. Ский, В. Ст-ий, В. Коваль, В. Подолянин, С. Подолянин, В. Вержбицький.

Терниченко Аристарх: А. Г., А. С., А. Т., С-ко А., Терн-ко А., Боровий, Григорович А., Громадянин, Кооператор, Павленко, Раєвський, Силенко, Старий хлібороб, Терен, Ченко.

Тищенко (Сірий) Юрій: С. Ю., Ю. А., Ю. С., Ю. Т-ко, Аз., Юрій Азовський, Галайда, О. Кадило, Ю. Сірий, Юрій Сірий, Юр. Солтичинський.

Товстонос Віталій: Артос, Віталь В., Завгай-Товстонос В., Таль В.

Черкасенко Спиридон: К. С., П. С., С. Т., С. Ч., П-л, С-ко, Ч-енко С., Черкасен., Аматор, Викторovich С., Грицько Г., Дід, Киянин, Кіпчук Віктор, Педагог, Полодянський, Провінціал, Свій, Скептик, Спостережливий, Стах Петро, Стеценко К., Театрал, Годосієнко С., Той самий, Шершень, Щирий Я., Z.

Чикаленко Євген: Е. Ч., Ч., Ч-ко, Ч-ко Е., Пасічник.

Шаповал Микита: М., М. С., М. Ш., С-кий, С-кий М., Сріблянський М., Сріб-ський М., Ш-л М., Бутенко Михайло, Понурий М.

Шелухін Сергій: С. П., С. Ш., П-ко С., П-ко Сергій, Ше-ин С., Ше-хин С., Ш-хин С., Денезький, Кондратенко С., Крутій Вертійович, Павленко Сергій, Полтавець, Просвітянин, Просвітянин С., Учитель, Чміль.

Шерстюк Григорій: Г. Ш., Гр. Ш., Я. Г., Ш., Гетьманчук Я., Чубрій.

Ярошевський Богдан-Валеріан: Б. Я., С. Н., Загородний Ст., Загорянський Степан, Правобережець В.

ДОДАТОК Б

Опис сьомого числа газети “Рада” від 9 січня 1908 р.

Перша сторінка (зліва) починається з заголовка “Рада” та підзаголовка такого змісту: “Газета політична, економічна і літературна. Виходить щодня, окрім понеділків. Рік третій”.

Над заголовком вміщені такі дані:

“ № 7. Київ. Серeda, 9 янвaря (22 січня), р. 1908 .”

На першій сторінці (справа) – ціна: “Ціна окремого № 4 коп.”

Також справа ще раз, симетрично, вказується число видання: № 7.

У правому шпигелі вміщена інформація про адресу видання – редакції та головної контори в такому вигляді: “У Києві, Велика Підвальна вул., д. 6, біля Золотих воріт. Телефон редакції 1458. Телефон друкарні 1069.”

Також по місяцях розписані умови передплати: на рік вартість видання становить 6 карбованців, на 11 місяців – 5.70 (сімдесят копійок), на 10 місяців – 5.20, на 9 місяців – 4.75, на 8 місяців – 4.25, на 7 місяців – 3.75, на 6 місяців – 3.25, на

5 місяців – 2.75, на 4 місяці – 2.25, на 3 місяці – 1.75, на 2 місяці - 1.25, на місяць – 65 коп. Інформація для передплатників: “Рокові передплатники можуть виплачувати передплату частками, в 2 строки: на 1 янв. 3 карб. і на 1 апр. 3 карб., в 3 строки: на 1 янв. 2 карб., на 1 фебр. 2 карб і на 1 марта 2 карб. За границю: на рік 11 карб., на півроку 5 карб. 50 к., на 3 міс. 2 карб. 75 к., на 1 міс. 1 карб. Передплата приймається тільки з 1-го числа кожного місяця. За зміну адреси 30 коп.”

Інформація для авторів газети: “Автори рукописів повинні подавати своє прізвище і адресу. Редакція може скорочувати і змінити статті; більші статті, до друку негодящі, переходять в редакції 3 місяці і висилаються авторами їх коштом, а дрібні замітки й дописи одразу знищуються.

Рукописи, на яких не зазначені умови друку, вважаються безплатними.

Умови друкування оповісток: за рядок петіту попереду тексту або за його місце платиться: за перший раз 40 коп., за другий 20 коп.

За рядок петіту після тексту: за перший раз 20 копійок, за другий – 10 коп. Хто шукає заробітку, платить за оповістку в 3 рядки 10 коп. за раз.”

Заголовок, а також вищезазначену інформацію (“шапку”) від основного тексту сторінки від’єднують дві відбивки: жирна і світла.

Умовно текстовий матеріал **першої сторінки** можна поділити на дві частини: оголошення та публікації. Оголошення різного напрямку розміщені зліва

З огляду на те, що в газеті переважно використовувалася вертикальна верстка (на шпальті розміщувалося п’ять колонок), то в цьому числі перші дві колонки були

спареними і містили оголошення.

Солідна площа (висота 25 см, ширина 14 см) була виділена фігурною рамкою під повідомлення про передплату видання на поточний рік, при цьому видавці вирізняли окремо такий рядок:

“Напрямок газети непартійний демократично-поступовий.”

Нижче йшов такий рядок: “Протягом 1907 року в “Раді” брали участь”, набраний напівжирним курсивом. Тобто, читачі могли дізнатися, хто з авторів чи співробітників протягом минулого року друкувалися на шпальтах “Ради”. В описаному номері в алфавітному порядку були вміщені такі прізвища (набрані курсивом):

Алчевська Хр.; Amator (псевдонім); Анагноста В. (Швейцарія); Аркас М.; А. Я. (псевд); Бабич Ів; Барвінок Ганна (Г. Куліш); В-dur (псевд.); Бердяєв С.; Біленький (псевд); Братерський Вол. (псевд); Буда С.; Будяк Ю. (псевд.); Виборний Макогоненко (псевд); Винниченко В.; Ворон-Вільчинський П.; Вороний М.; Гехтер М. (М. Рузин); Голоскевич Г.; Григоренко Гр. (псевд.); Гриневич А., свящ. (член II Держ. Думи); Грушевський М., проф.; Грушевський О., прив.-доц.; Джиджора Ів.; Дмитрієв М.; Доманицький В.; Дорошенко Дм.; Дубровський В.; Дуда-Дудинський Ол.; Єримович Г. (псевд); Єфремов П.; Єфремов С.; Жебуньов Л.; Залізник М.; Капельгородський П.; Квасницький Гр. (Гр. Трейман); Квасницький Є.; Коваленко Гр.; Коваленко Ол.; Комарь М.; Кононенко М.; Корольов В.; Косоноцький В.; Кошовий В.; Кракалія К. (Буковина); Кривецький Ів. (Галичина); Крижановський Ів., Кропивницький М.; Lapidus K. (Париж); Левицький Мод.- др.; Леонтович Вол. (В. Левенко); Лисенко М.; Личко Ів.; Лозинський М. (Галичина), Лоський К.; Лотоцький О.; Лубенець Ів. (псевд.); Лютницький А.; Малий Євген (псевд.); Мандрівець (псевд.); Матушевський Ф.; Майорський П. (псевд.); Майстренко Х.; Огієнко Ів.; Олесь (псевд); Оправхата П.; Осадчий Т.; Павловський М. (М. Лісовицький); Пахаревський Л. (Litera); Песчанський Дм.; Петлюра Сим.; Пилипович М.; Піснячевський В.; Понятенко П.; Порш М.; Романа (псевд.); Раєвський Ів.; Русов О.; Русова С.; Садовський В.; Самійленко В. (Сивенький); Семенович С.; Старицька-Черняхівська Л.; Стебницький П.; Співаченко (псевд. Петербург); Стеценко К.; Сумцов М., проф.; Сьогобочний Гр.(псевд.); Тарасенко Ів. (член I Держ. Думи); Тенянка П.; Франко Ів., др.; Хотовицький М.; Черкасенко С.; Чернявський М.; Чижевський П. (член I Держ. Думи); Чикаленко Євг.; Чулий (псевд.); Чуприна Гр.; Шелухін С.; Шемет Вол.(член I Держ. Думи); Шерстюк Гр.; Шраг І. (член I Держ. Думи); Щербаківський В.; Ерастов Ст.; Юркевич Ос.. др.; Яновський Г.; Ярошевський Б. і багато інших.

Важливою була низка таких приписок:

“Особливу увагу “Рада” звертає на місцеве життя провінції. Власні кореспонденти в столицях і по всіх значніших містах України. “Рада” має в Державній Думі та Державній Раді власних кореспондентів”; “Рокові передплатники одержать **безплатно: Т.Шевченка “Кобзарь”** останнього нового повного видання під редакцією В.Доманицького, у яке входять новознайдені твори поета, ще нігде не друковані”. **Одержать “Кобзаря” не тільки ті**

передплатники, які зразу заплатили всі гроші, а й ті рокові, що виплачують частками в строки, визначені в умовах пердплати після останнього внеску. Умови пердплати в заголовку.

Адреса редакції і головної контори: у Києві, Велика-Підвальна вул., буд. 6, біля Золотих Воріт. Тел 1458.

Редактор М. Павловський Видавець Є.Чикаленко.”

Нижче площа (14 сантиметрів завширшки та 17 сантиметрів заввишки) відповідно надана чотирьом блокам оголошень.

Перший блок: повідомлення про вистави трупи українських артистів “під орудою” Миколи Садовського **“Театру Т-ва Грамотности”:**

“Зимовий вечір”, “Запорожець за Дунаєм”. Також проанонсована ювілейна вистава з нагоди 25-річчя сценічної діяльності **М.Заньковецької** (четверта дія п’єси **“Лимерівна”**, друга дія п’єси **“Лісової квітки”**, перша дія з **“Чорноморців”** та четверта дія з п’єси **“Дві сім’ї”**).

Другий блок: повідомлення про сезон 1907 – 1908 р.р. **Театру “Соловцов”.** Він пропонує читачам такі російські вистави: **“Марья Ивановна”, “Розы”, “Колдунья”, “Бранд”, “Ипполит”, “Царь Федор Иоаннович”.**

Третій блок: повідомлення про вистави **Городського театру.** Це вистави **“Царь-плотник”, “Пиковая дама”, “Манон”, “Джіоконда”, “Миньон”, “Евгений Онегин”, “Нерон”.**

Четвертий блок: інформація про продажу грамофонів та грамофонних пластинок (від 15 до 100 карб.), а також фонографів. Оголошення взяте в художню рамку, слово “грамофони” виділено так, щоб привертало до себе увагу.

У центрі на третій колонці сторінки знаходяться чотири спеціально виділені блоки повідомлень про те, де можна передплатити “Раду” в Харкові, Житомирі та Одесі; а також – звернення головної контори “Ради” до передплатників з проханням повідомляти про зміну адреси, на яку має висилатися газета.

Передовиця номера носить назву **“Київ, 9 январа 1908 р.,”** а підзаголовок – **“До з’їзду діячів народн. університетів”.** У продовження колонки підверстаний огляд Д. Дорошенка **“Українська література в 1907 році”** з припискою: “кінець буде” (мова йшла про наступний номер). Через невелику відбивку вміщений огляд **“З газет та журналів”** (без автора), який двома останніми абзацами переходить на другу сторінку.

Друга сторінка сьомого числа “Ради” складається з п’яти вертикальних колонок, ширина кожної – 7 сантиметрів. Продовжує першу колонку публікація **“Відгуки парламентського життя”** з двома підзаголовками **“В думських фракціях”** та **“В сибірській групі”**, які переходять на третю колонку, а після відбивки вміщена добірка інформацій **“По Росії”**, котра складається шести окремих повідомлень.

Третя колонка сторінки – центральна – урізноманітнює її зовнішній вигляд наявністю таблиць, які ілюструють матеріал **“Статистика судових репресій за політичні справи”.**

Четверта колонка з переходом на п'яту продовжує публікацію **“З'їзд діячів народніх університетів”** з попереднього, шостого номера **“Ради”**, але з приписки **“далі буде”** можна зрозуміти, що це – не кінець. Друга половина п'ятої колонки репрезентує дві інформації з рубрики **“Життя партій”** (**“Еквілібристика”** та **“Прохання про легалізацію”**) і **“Маленький фельстон”**, який займає майже половину першої колонки наступної, третьої сторінки. Він підписаний криптонімом **“О”**.

Третя сторінка сьомого числа **“Ради”** також складається з п'яти колонок: половина першої і друга присвячені новинам з рубрики **“По Україні”** (14 повідомлень), третя, четверта і незначна частина п'ятої колонки зайняті інформаціями з рубрики **“Останні вісти”** (підзаголовок **“По телеграфу і з газет”**) і налічує 12 повідомлень. П'ята колонка зайнята такими матеріалами: **“З наукового, літературного та артистичного життя”**, заміткою **“Бібліографія”**, добіркою **“Театр і музика”** (чотири блоки повідомлень). На кількох останніх рядках колонки розпочинається **“Лист до редакції”**, який переходить на четверту сторінку.

Четверта сторінка сьомого числа **“Ради”** складається з редакційних матеріалів, вміщених на першій, другій та частково на третій колонках. Це – майже дві колонки матеріалів під загальною рубрикою **“Дописи”**, що має підзаголовок **“Од власних кореспондентів”** з **“географією”** повідомлень: Миргородський повіт, М. Сорочинці (Полтавщина), Васильківський повіт (Київщина), Бердичівський повіт, с. Білашки (Київщина), Київський повіт, Ржищев (Київщина). Другу колонку сторінки продовжує публікація **“Світає”** (про пожертвування на пам'ятник Т. Шевченку в Києві), редакційне повідомлення **“Од редакції”**, котре, в свою чергу, продовжує цю тему з переходом на третю колонку. Підсумовує редакційні матеріали низка повідомлень **“Всячина”**, **“Листування редакції”**, **“Календарні відомости”**.

Редакційні матеріали від рекламних відмежовує виділений блок: **“Редактор М.Павловський. Видавець Є. Чикаленко”**.

Далі третину колонки займають **“Оповістки”**: приватне оголошення, оголошення про продажу нових книжок – **“Історія України-Руси”** М. Аркаса, **“Сучасні сільські малюнки”** О. Юркевича, а також рекламне повідомлення про майбутню книжку М. Грушевського **“З біжучої хвилі”**.

Дві останні колонки четвертої сторінки (**“спарені”**) присвячені передплатним справам, зокрема оголошенням київського щоденника **“Рада”**, львівського щоденника **“Діло”**, київського щотижневика **“Слово”**, селянського тижневика **“Світова зірниця”** (із щомісячним додатком **“Читайте, діти!”**), російськомовної щоденної газети **“Литература и Жизнь”**, тижневика **“Рідний край”** з додатком **“Молода Україна”**. Рекламі кожного друкованого органу виділена рівнозначна площа. Завершує рекламні повідомлення блок комерційної реклами (фірми Льва Рубашкіна у Лодзі **“Мужеська та дамська обув”**), прикрашений малюнками медалей, котрі належали цій фірмі.

Внизу сторінки – окремо виділений рядок: **“Друкарня 1-ої Київської
Артлі Друкарської Справи. Трьохсвятительська, 5. Телеф 1969.”**